

Т. Х. ҒАБИТОВ
М. Ш. ӨМІРБЕКОВА

Мәдениеттану Негіздері

ALMA MAT

**Т. Х. ҒАБИТОВ
М. Ш. ӨМІРБЕКОВА**

МӘДЕНИЕТТҢҰ НЕГІЗДЕРІ

АЛМАТЫ
2003

78.097
F14

Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі

Пікір жазғандар:

философия ғылымының докторы, профессор *Ж.А.Алтаев*

философия ғылымының докторы, профессор *Тұрсынбаев Т.А.*

Ғабитов Т.Х., Өмірбекова М.Ш., Мүтәліпов Ж., Құлсариева А.Т.
Мәдениеттану негіздері. Оқулық – Алматы: «Зият», 2003 ж. - 240б

Оқулықта мәдениеттану пәні әлемдік және отандық өркениеттілік құндылықтарын сараптау негізінде қарастырылған. Төлтума мәдени үрдістерді жаңғырту мақсатында қазақ ою-өрнектері мен мәдени хронопарға үлкен көңіл бөлінген.

Мәдениеттану оқулығы осы пәннің типтік оқу бағдарламасына сәйкес орындалған. Оқулық жоғары және арнаулы орта оқу орындарының студенттері мен көпшілік қауымға арналған.

37671

012

ISBN 5- 7667-7894-5

© Т. Ғабитов, М. Өмірбекова, 2003

КІРІСПЕ

Қазылып отырған оқулық Т.Х.Ғабитовтың “Мәдениеттануға” және М.Өмірбекованың “Қазақ ою-өрнектері” атты еңбектері негізінде дайындалған. Ал қосымша материал ретінде Т.Х.Ғабитов, А.М.Ғатайпов, А.Құлсариева бірігіп шығарған “Мәдениеттану негіздері” атты оқу құралынан I-II бөлімдері алынған. Бүгінгі таңда жоғарыда аталған оқу құралдары еліміздің барлық оқу орындарында “Мәдениеттану” оқулығы ретінде жоспарлы түрде оқытылып келеді.

Бұрынғы тоталитарлық жүйеде, өмірдің қоятын барлық сұрақтарына коммунизм-ленинизм тұрғысынан даяр жауап алдын-ала белгіленіп отырған жағдайда мәдениеттану гуманитарлық ғылымдар арасынан өзін орын таба алмады. Әрине, бұдан кешегі Кеңестер Одағында мәдениеттану тоқтап қалды деген пікір тумады.

Бірақ, тоталитарлық төрттіп әр түрлі себептермен орыс империясының сұрамына енген халықтардың мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан мәдениеттерін тұншықтырып тастады. Мазмұны жағынан ұранды қалыптастырған билеуші партия ұлттар мәдениетін белгіленген темір тор шеңберінен шығармай ұстап келді. Тәуелсіздікке қолы жеткен Қазақстан Республикасы алдында, өмірдің маңызды мәдениет саласында да орасан зор әрі қасиетті мақсат - халық рухын, оның өзегі мәдениетті қайтадан өміріне келтіру тұрды. Осындай мәдени қайта өркендеусіз, қаншама экономикалық және саяси жетістіктерге жеткенмен, Қазақстан өркениетті елдер қатарына қосыла алмайды.

Мәдениеттану - философиялық ілім, ол философияның бір бөлігіне, дәтірек айтқанда, мәдениет философиясына жатады. Неміс классикалық философиясының негізін салушы Иммануил Канттың (1724-1804) пікірінше, тек екі нәрсе адамды тандандырады жұлдызды аспан және адамның ішкі рухани дүниесі. Соңғының өзегін рухани мәдениет қарастырады. Егер біз философияны И.Канттың ізімен, Адам деген кім және ол қайдан келді? Ол не үшін өмір сүреді? Адам қайда барады, болашағы қалай? - деген үш сұраққа сыйғызсақ, онда адам мен мәдениеттің, философия мен мәдениеттанудың арасындағы тығыз байланысты көреміз.

Мәдениеттану пәні Батыс елдерінде мәдени антропология (адам туралы ілім) құрамында қалыптасқан. Мәдениет ашық жүйе, оның негізгі мақсаты, өзін басқаға жеткізу, ол монологтан гөрі диалогқа - сұхбаттасуға жақын. Сондықтан мәдениеттануда өзін-өзі тарату (трансляция) мақсаты алдыңғы қатарға шығады және бұл жерде осы

мәдениетті тарату құралдары (таңбалар, рәміздер, ғибадаттық өдет-ғұрыптар және т.б.) мен оның ішкі мағынасы (менталитеті, ділі, діні, санасы және т.б.) бірдей қызмет атқарады. Осы тұрғыдан төмендегідей тұжырым жасауға болады; мәдениеттану мәдениетті нақтылы тарихи – әлеуметтік процесс түрінде қарастырылады.

Бұдан келіп жалпы философиялық ілімдер мен мәдениеттанудың арасында белгілі бір алшақтық туады. Біздің түсінігімізше, мәдениеттану мен мәдениет философиясы мүлдем тұтасып кетпеген. Біріншісінің өзіндік ерекшелігі бар:

а) егер философия өз мұрасында объективтілікке, жалпыламалыққа, әмбебаптылыққа ұмтылса, мәдениеттануға типтілік, интровертивтік (ішкілік) субъективтік тән;

ә) тарихилық және логикалық ғылыми тәсілдерінің арақатынасын мәдениет философиясы мен мәдениеттануда салыстырсақ, онда философия негізінен логикалық тәсілге жүгінетінін, ал мәдениеттануда тарихи әдістің басым болатындығын байқаймыз (мәдениеттанудың басты міндеттерінің бірі - тарихи кезеңдер мен өркениет түрлеріне көркем бейне беру). Осы сипатта мәдениеттану Гегель, Гердер, Кант түсінігіндегі тарих философиясына жақын;

б) мәдениет философиясымен салыстырғанда мәдениеттануда аксиологиялық, психолингвистикалық және герменевтикалық (түсіндірмелік) сарындар басым.

І БӨЛІМ. МӘДЕНИЕТТАНУ : ПӘНДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ, ҚҰРЫЛЫМЫ, НЕГІЗГІ ҰҒЫМДАРЫ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТ

1.1. МӘДЕНИЕТТАНУ НЕНІ ЗЕРТТЕЙДІ ?

Бұрынғы тоталитарлық жүйеде, өмірдің қоятын барлық сұрақтарына марксизм-ленинизм тұрғысынан даяр жауап алдын-ала белгіленіп қойылған жағдайда мәдениеттану гуманитарлық ғылымдар арасынан өз орнын таба алмады. Әрине, бұдан кешегі Кеңестер Одағында мәдени құбылыстар тоқтап қалды деген пікір тумады.

Бірақ, тоталитарлық тәртіп әр түрлі себептермен орыс империясының құрамына енген халықтардың мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан мәдениеттерін түншықтырып тастады. Мазмұны жағынан социалистік, формасы бойынша ұлттық дейтін жалған ұранды жамылған билеуші партия ұлттар мәдениетін белгіленген темір тор шенберінен шығармай ұстап келді. Тәуелсіздікке қолы жеткен Қазақстан Республикасы алдында тұрған, өмірдің маңызды мәдениет саласында да орасан зор әрі қасиетті мақсат - халық рухын, оның өзегі мәдениетті қайтадан қалпына келтіру тұрады. Осындай мәдени қайта өркендеусіз, қаншама экономикалық және саяси жетістіктерге жеткенмен, Қазақстан өркениетті елдер қатарына қосыла алмайды.

Мәдениеттану- философиялық ілім, ол философияның бір бөлігіне, дәлірек айтқанда, мәдениет философиясына жатады.

Неміс классикалық философиясының негізін салушы Иммануил Канттың (1724–1804) пікірінше, тек екі нәрсе адамды тандандырады жұлдызды аспан және адамның ішкі рухани дүниесі. Соңғының өзегін рухани мәдениет құрастырады. Егер біз философияны И.Канттың ізімен:

Адам деген кім және ол қайдан келді ? Ол не үшін өмір сүреді ? Адам қайда барады, болашағы қалай ? деген үш сұраққа сыйғызсақ , онда адам мен мәдениеттің, философия мен мәдениеттанудың арасындағы тығыз байланысты көреміз.

Мәдениеттану пәні Батыс елдерінде мәдени антропология (адам туралы ілім) құрамында қылыптасқан. Мәдениет – ашық жүйе, оның негізгі мақсаты, өзін басқаға, жеткізу, ол монологтан гөрі диалогқа – сұхбаттасуға жақын. Сондықтан мәдениеттануда өзін-өзі тарату

(трансляция) мақсаты алдыңғы қатарға шығады және бұл жерде осы мәдениетті тарату құралдары (танбалар, рәміздер, ғибадаттық әдет-ғұрыптар және т.б.) мен оның ішкі мән-мағынасы (менталитеті, ділі, діні ,санасы және т.б.) бірдей қызмет атқарады. Осы тұрғыдан төмендегідей тұжырым жасауға болады; мәдениеттану мәдениетті нақтылы тарихи - әлеуметтік процесс түрінде қарастырады. Бұдан келіп жалпы философиялық ілімдер мен мәдениеттанудың арасында белгілі бір алшақтық туады. Біздің түсінігімізше, мәдениеттану мен мәдениет философиясы мүлдем тұтасып кетпеген. Біріншісінің өзіндік ерекшелігі бар;

а) егер философия өз мұрасында объективтілікке, жалпыламалыққа, әмбебаптылыққа ұмтылса, мәдениеттануға типтілік, интровертивтілік (ішкілік) субъективтілік тән;

ө) тарихилық және логикалық ғылыми тәсілдерінің арақатынасын мәдениет философиясы мен мәдениеттануда салыстырсақ, онда философия негізінен логикалық тәсілге жүгінетінін, ал мәдениеттануда тарихи әдістің басым болатындығын байқаймыз (мәдениеттанудың басты міндеттерінің бірі - тарихи кезеңдер мен өркениет түрлеріне көркем бейне беру) осы сипатта мәдениеттану Гегель, Гердер, Кант түсінігіндегі тарих философиясына жақын;

б) мәдениет философиясымен салыстырғанда мәдениеттануда аксиологиялық, психолингвистикалық және герменевтикалық (түсіндірмешілік) сарындар басым.

Мәдениеттану жеке пән етінде ХІХ соңғы ширегінде қалыптаса бастады, сондықтан да оны әлі де болса да буыны бекімеген жас ғалымдар саласына жатқызамыз. Мәдениеттану – мәдениет туралы ғылым, сонымен қатар философиялық ілім, өйткені ол философияның басты саласы – мәдениет философиясын қамтиды. Мәдениеттану қоғамда болып жатқан түрлі процесстерді (материалдық, әлеуметтік, саяси, адамгершілік, көркемдік т.б.) барынша қамтып, мәдениет дамуының жалпы заңдылықтарын, оның өмір сүруінің принциптерін және бір-біріне этно-әлеуметтік, саяси – моральдық, ғылыми-көркемдік және тарихи сипаттамаларымен, жағдайларымен ерекшелінетін алуан мәдениет түрлерінің өзара байланыстары мен тәуелділіктерін зерттейді.

Мәдениеттану пәні сонымен қатар жергілікті және региональды мәдениеттердің сапалық ерекшеліктерін, олардың өзара байланыстары мен мәдениеттің басқа түрлерімен мирасқорлығын, қарым-қатынасын зерттей отырып, адамзат баласының біртұтас мәдени даму процесінің жалпы заңдылықтарын анықтайды. Демек, мәдениеттану пәні түрлі қоғамдар барысындағы мәдени өмірді жан-жақты қамти отырып, ондағы

Басты мәдени процестерге ғылыми тұрғыдан талдау жасайды. Мәдениеттануды тек қана гуманитарлық ғылымдар саласына ғана емес, жалпы теориялық пәндер қатарына да жатқызуға болады, өйткені бұл пән адамзат баласының мәдени өмірдегі толып жатқан құбылыстарын жүйелі түрде қарастырады. Ал мәдени процестердің мәнін ашып көрсетуде түрлі ғылым салаларының өкілдері, атап айтқанда этнографтардың, әдебиетшілердің, социологтардың, психологтардың, тарихшылардың, демографтардың және т.б. ат салысатынын ескерсек, мәдениеттанумен барлық ғылымдар саласының айналысатындығын айқын аңғаруға болады. Шындығында да, мәдениеттануға осы уақытқа дейін түрлі ғылым салалары, атап айтқанда, антропология, психология, тарих, педагогика зор ықпал етті. Енді осы аталған ғылым салаларының мәдениеттануға қалайша ықпал ететіндігін қарастырып көрейік.

Антропологияның басты бағытының бірі - қоғам мен адамды салыстырмалы тұрғыдан зерттеу. Осы тұрғыдан алып қарағанда, “антропология” мәдениет деген ұғымның мағынасын анықтауда үш жағдайға назар аударады. Олар;

1. Қоғам мен адамның мәдени қалыптасуы (ағартушылық);

2. Қоғамдық және адамзаттық салт-дәстүрлердің, өдет-ғұрыптардың, қалыптасқан дағдылардың, қоғамдық мекемелердің және т.б. жиынтығы (бірлігі);

3. Белгілі бір қалыптасқан мәдени жүйенің басқа мәдени құндылықтарға қарсылығы.

Мәдениетке антропологиялық тұрғыдан берілген бұл анықтаманы мәдениеттану саласындағы көптеген сыншылар “жалпылама” деп есептеп оның эмпирикалық сипатта екендігін баса көрсетеді. Сонымен қатар олар “әлеуметтік антропология”, әлеуметтанудың (социологияның) негізгі әдстері мен үлгілерін қабылдап, осы ғылымға мүлде бет бұрып кетті деп пайымдап, ал “мәдени антропология” деп аталатын антропологияның басты саласы- психология мен тарихқа ден қойды деп тұжырым жасайды. Әрине, түрлі пәндерге бағдар жасау емес, жалпы мәдениетті түрлі мағынада түсіндіруге әкеліп соғары сөзсіз. Осы орайда ерекше атап өтетін бір жәйт, ғасырлар бойы даму жолынан өткен социология да дәл баяғыдай жаратылыстану ғылымдарына сүйенеді, әлеуметтік ғылымды әлеуметтік философияға қарсы қояды.

Дүние жүзі халықтары мен этникалық топтарының, тайпаларының мәдени және тұрмыстық ерекшеліктерін, олардың шығу тегі мәселелерін, олардың жер жүзіне таралып қоныстануы мен мәдени таихы қарым-қатынастарын зерттейтін этнография ғылымы адамзат баласының өткен заман мен бүгінгі тандағы мәдениеттің мол мұрасын игеруге және оны

ғылыми тұрғыдан ашып көрсетуге айрықша рөл атқарып отыр. Этнография ғылымы белгілі бір халықтың қай этносқа жататындығына қарамастан, олардың қайсысының болсын материалдық және рухани мәдениет саласындағы жетістіктеріне үлкен құрметпен қарауға үйрете отырып, мәдениеттану ғылымының қалыптасуына өзінің қомақты үлесін қоса білді. Егер антропология мен этнография адамның биологиялық белгілеріне сүйене отырып, мәдениетпен “жаратылыстану ғылымдары” ретінде үйлесімділік тапса, қоғамда жүйелі түрде қарастыратын әлеуметтану(социология) ғылымның биологиямен байланысы жоқ.

Социология мемлекет, таптар, топтар және одан да ұсақ қоғамдық топтарды этникалық белгілеріне қарай емес, олардың қоғамда алатын орны мен атқаратын қызметіне қарай зерттейді. Көп уақытқа дейін КСРО-да социология марксизмге жат ғылым ретінде саналып, тарихи материализмге қарама-қарсы қойылды. Шын мәнісінде социология мәдениеттанушыларға қоғамның әлеуметтік әрекетшілігіне байланысты мәдениеттің материалдық және рухани көріністерін дұрыс түсініп. Ой елегінен өткізуге көмектеседі. Пролетарлық мәдениет, ақсүйектік мәдениет, сауықтық мәдениет сияқты мәдениеттану пәнінде кездесетін ұғымдар социологиямен тығыз байланысты.

Мәдениеттану саласындағы ғылыми - зерттеу жұмыстарында түрлі әлеуметтік топтарға жататын адамдардың қызметі мен іс-әрекеті заңдылықтарын зерттейтін әлеуметтік социологияның мәліметтерінің алатын орны ерекше, өйткені олардың мәдени іс-әрекет көріністері белгілі бір психологиялық сарынға байланысты болғандықтан, мәдениет саласындағы зерттеу жұмыстарында бұл факторларды ескермеске болмайды. Мысалы жер мен табиғатқа ерекше сезіммен қарайтын ауыл психологиясының өзіндік ерекшеліктерін білмей және байыбына бармай тұрып, - “шаруа мәдениеті” жайында толық түсінік ала алмаймыз.

Ұлттық мәдениеттің ойдағыдай зерттелуі этникалық немесе ұлттық психологияның мәліметтері де тығыз байланысты болып келеді. Нақты тарихи тәжірибе негізінде әрбір нәсілдің, тайпалар мен халықтардың психикалық өмір салтының ерекшеліктерін байқай отырып, “этнопсихология” рухтың не белгілі бір ұлттың қайталанбайтын өзіндік қасиеттері жөніндегі Гегельдің, Гумбольдтың және олардың ізбасарларының философиялық қағидаларына барып тіреледі. Ресейде жекелеген халықтардың, олардың ішінде, орыс халқының мәдени-психологиялық сипаттамасын Н.А.Бердяев тамаша сипаттап берген болатын. Этнопсихологиялық зерттеулер ұлттық мәдениетті жасаушылардың психологиялық ерекшеліктерін есепке ала отырып, кез келген ұлттық мәдениеттің өзіне тән ғана сипатын ашып көрсетуде

мақты табыстарға жетіп отыр. Мысалы: орыс биінің, аргентин танысының, негрлер музыкасының терең ұлттық мөнін тамаша рухани дүниелерді өмірге келтірген халықтың ұлттық мінезін ескергенде ғана ұлттық түсінуге мүмкіндік алған болар едік.

Халық туралы және қоғамдық факторларға байланысты оның даму заңдылықтары жайындағы демография ғылымының да мәдениеттануға тікелей қатысы бар. Ұлттық мәдениеттің тоқырау немесе оның орны талмас ауыр зардаптарға ұшырауы- қоғамдық саяси-жағдайларға және т.б. тікелей байланысты екендігін дәлелдеп жатудың қажеті бола қоймас, әйткені мың өліп, мың тірілген қазақ халқының өткен тарихы сөзімізге нақты дәлел бол алады. “Азшылық” халықтардың немесе тұтастай өркениеттердің құрып кету отаршылдықпен, басып алушылықпен шектен тыс қанаушылықпен, табиғат апаттармен, эпидемиялармен , маскүнемдікпен, нашақорлықпен және т.б. тығыз байланысты болды.

XX ғасырда мәдениеттану ғылымының дамып, одан әрі қалыптасуына өзіндік үлес қосқан ғылым салаларына сипаттама беруді аяқтай отырып, тағы бір ғылым саласын ерекше атап өтуді жөн көрдік. Ол-белгілер мен таңба жүйесін зерттейтін семиотика ғылымы. Бұл жас, әрі қажетті ғылым салалсы аз уақыт шеңберінде мәдениеттану ғылымымен біте қайнасып кетті десек қателеспеген болар едік. Семиотикалық тәсіл лингвистика, өдебиет, кино, театр теориясында, қоғамдық ғылымдарда және басқа да ғылым салаларында кеңінен қолданылуы, онымен тіпті информатика мен кибернетика да тамаша үндестік табуда. Демек, мәдениеттанудың басқа ғылым салаларымен өзара сабақтастықта дамуына және “мәдениет” мәселесімен барлық ғылымдардың айналысатындығына қарап. “мәдениеттану жеке пән ретінде бар ма ? деген ой да туып қалуы ғажап емес. Біздің айтарымыз, мәдениеттану- ғылымның жеке саласы ретінде өзінің алғашқы қадамын жасауда, сондықтан оның болашағы да зор болмақ.

Әрине, жоғарыда атап көрсеткеніміздей, мәдениеттану ғылымының дамуына көптеген ғылымдар ат салысуда, осыған қарамастан бұл пәннің өзіндік бағыт-бағдары, бет- бейнесі бар. Мәдениетке өзіндік баға берушілік сол бір ғылыми ізденістің басты белгісі болса керек, сондықтан да болар мәдениеттану саласында түрлі мектептер қалыптасып, ондағы мәдениеттанушылар “мәдениет” мәселесімен тығыз айналысуда. Кейде мәдениеттану саласында қанша теория болса, соншама мәдениеттанушылар бар деген пікір де айтылып қалады. Шындығында да, теориялар санының көп болуы, мәдениетке де көзқарастардың сан алуан болуымен оның әр тұрғыдан қарастырылуына әкеліп соқты. Мысалы: мәдениетті “семиотикалық” тұрғыдан қарастыру

бар. Бұл ағымның басты өкілі Ю.Лотман және мәдениетті “әдебиеттік” (С.С.Аверинцев), тарихи (Л.Н.Баткин) методологиялық (А.Кребер, К.Клахкон) антропологиялық (М.Мид) және тағы басқа тұрғыдан пайымдаулар бар. Әрине, олардың “мәдениет” мәселесіне байланысты пікірлерінің, түсініктерінің айырмашылықтары бар екендігі даусыз және оны ешкім жоққа да шығара алмайды, бірақ олар бірін-бірі жақсы түсінеді, мәдениеттануға тікелей байланысты ортақ мәселелер көтереді. Ендеше, бұл пәнді терең зерттеуге құлшынушылық, мәдениетке байланысты түрлі көзқарастар жүйесінің қалыптасуы сөзсіз қуантарлық жағдай, ол гуманитарлық ғылыми пәннің туып келе жатқандығының белгісі деп санауымыз керек. Шындығына келсек, әрбір ғылым салаларының өкілдері мәдениетті өз мамандықтары тұрғысында қарастырады. Бірақ бұл ғылымдар бір-бірімен тығыз байланысты болғандықтан бірінсіз-бірі өмір сүре алмайды. Олай болса әдебиетші тек таза әдебиетші болып қалмайды, өйткені ол мәдениеттануды, тарихты, психологияны игергенде ғана нағыз әдебиетші бола алады. Өз кезегінде тарихшы, психолог және социолог.

Мәдениетті әр түрлі тұрғыдан қарастырылуы, мәдениет мәселесіне деген үлкен қызығушылықтан туса керек. Оған дәлел ретінде 1964 жылдары батыс әдебиетінде мәдениетке 257 анықтама берілгендігі жөнінде американ мәдениеттанушылары А. Кребер мен К.Клахконның мәліметтерін келтірсек те жеткілікті сияқты. Ал одан кейін қаншама уақыт өткендігін және дүниедегі болып жатқан мәдени өзгерістерді есепке алсақ, мәдениет ұғымының шеңбері бұрынғыдан да кеңей түсті. Әрине, өкімшілік- өміршілік жүйе жағдайында мәдениеттану пәні біздің елімізде жүйелі түрде оқытылмады. Гуманитарлық ғылымдар саласында да өзінің нақты орнын таба алмады. Осы орайда көптеген ғалымдар ұлттық мәдениеттің тоқырауын Ұлы Қазан революциясымен де байланыстырады.

Шындығында да, экономикалық және саяси брекесіздіктің басты себебі – мәдениетсіз саясаттың салдары болып саналады. Ендеше тәуелсіздікке енді ғана қолы жеткен Қазақстан Республикасының алдында тұрған басты мақсат – халықтың рухани байлығы- мәдениетті қалпына келтіру, ал мәдени өркендеусіз еліміз өркениетті елдердің қатарына еш уақытта қосыла алмайтыны ақиқат. Бұл мақсатты жүзеге асыруда мәдениеттану пәнінің қосар үлесі қомақты болмақ.

Әрине, мәдениеттану гуманитарлық ғылымдардың ықпалымен дамуда, бірақ соған қарамастан ол жеке пән болып қалыптасу процесін бастан кешіруде. Оған дәлел ретінде қазіргі мәдениеттанудың біртіндеп философияның әкелік қамқорлығынан шығып, өзіндік бағыт алуын

Етсақта жеткілікті сияқты. Мәдениеттанушы, ең бірінші ретте, мәдениеттің нәтижелерімен (мәдени шығармашылықтың нәтижелері, музыка, кескіндеме туындылары және т.б.) санасса да, оның басты мақсаты- тереңде жатыр, дәлірек айтқанда, мәдениеттің рухын игеру болып табылады. Бұл жағдайда мәдениетті игерудің екінші- коммуникативтік “ жағы келіп шығады. Ол білім беру мен тәрбиенің, қоғамның адамгершілік тұрғыдағы қарым-қатынастарының дәрежесіне де байланысты болып келеді. Ең соңында, мәдениеттің негізі, оның тәуілі мен маңызы туралы мәселе келіп туындайды. Ғалымдар оны пәнді де, рәміздік жүйесін қабылдаған ұлттың психологиялық түрімен, символикация тәсілімен де және т.б. байланыстырады. Қалай болған да дүниенің тұтастығы, қоғамның интеграциялық негізгі және этностың рухани кеңістігі – мәдени дәстүрлердің дамуында ең басты факторлар болып қала береді. Мәдениеттану ғылыми пән дәрежесіне жету мақсатында сөзсіз мәдениет археологиясына сүйенеді, оның генезисін, өмір сүруі мен дамуының құпияларын ашып, мәдениет мұрагерліктің тәсілдерін жетілдіреді. Бұл жұмыс үш дәрежеде жүзеге асырылады:

1. Мәдениетті, оны базистік негіздерін сақтау.
2. Мәдениетті жаңғырту, мәдениеттің дамуына жаңаша ықпал ету.
3. Мәдениетті трансляциялау, немесе мәдениет әлемін халықтың игілігіне айналдыру.

Бұл үш дәреженің арқасында мәдениеттің саяси-салалық (ғылым, техника, өнер, философия, экономика т.б.) сапалық сипатын тереңірек ашып көрсетумен қатар, мәдениеттің құрылымын, тұтастығын, даму заңдылықтарын ашып көрсетуге мүмкіндік аламыз.

Осы айтылғандар ғылыми пән ретінде мәдениеттану пәні және оның аясында тұрған міндеттер жайында кейбір қорытындылар жасауға мүмкіндік береді. Біздің ойымызша, мәдениеттану пәнінің басты мәселесі- адамзаттың ерекше өмір сүруі тәсілі ретінде мәдениеттің қалыптасып дамуы, оның генезисі болып табылады. Мәдениеттанушылардың бұл орайдағы басты мақсаты- дүниежүзілік және ұлттық деңгейдегі тарихи-мәдени процестерді тарихи шындық тұрғысынан түсіндіріп қана қоймай, оларды болжай өрі басқара білу. Ең бастысы – мәдениеттану ғылымы мәдениеттің қайнар бұлағынан сусындай білуі қажет. Адамзат баласы өз өмірін таппаған көптеген мәселелерге белшесінен батуы қазіргі заман мәдениетінің көп жағдайларда өз бастауын ұмыта бастағандығынан да бауы керек. Ендеше адамзаттың мәдени жаңғыруына бұл мәдениеттану пәнінің қосар үлесі де қомақты екендігін ескерсек, әлі де болса буыны бекімеген бұл жас ғылым саласының болашағы да зор болатындығына күмән келтіруге болмас.

1.2. XX ҒАСЫРДАҒЫ МӘДЕНИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ САЛАСЫНДАҒЫ НЕГІЗГІ МЕКТЕПТЕР

XX ғасырда мәдениеттану философиядан тысқары тұратын, бірақ онымен мәдениет философиясы арқылы байланысқан жеке ғылым саласы ретінде қалыптаса бастады. Мәдениет философиясынан мәдениеттануға көшу – мәдениеттің тоқырауын түсінумен және адам мен табиғаттың үйлесімділігі бұзылғанын ұғынған уақытта жүзеге асырыла бастады. (Мәдениет пен табиғаттың үзілісін кезінде романтиктер байқаған болатын). Бұрыннан қалыптасқан үйлесімділіктің рациональдық негіздерін ізденуден бас тартылды, ал мұның өзі мәдени дәстүрлерді ой елегінен өткізіп қайта қарау болып табылатын сана-сезімнің философиялық ізденістерін тығырыққа тіреді. Өзіміз байқағандай, өмірлік философияның қойнауында және оның әсерімен мәдениетті ұғынуға деген талпыныс мәдениеттану теорияларының дамуына ерекше ықпал жасады. Мәдениеттің сан салалары мен түрлеріне жаңаша көзқараспен қарау – мәдениет мәселелеріне тікелей байланысты ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуге мол мүмкіндік туғызады. Міне, осы жағдайларға байланысты XX ғасырда өткен кезеңдердегі қол жеткен дәстүрлі жетістіктердің негізінде бірнеше мәдениеттану мектептері қалыптасты. Олар:

- а) қоғамдық-тарихи мектеп;
- б) натуралистік мектеп;
- в) социологиялық (әлеуметтік) мектеп;
- г) рәміздік (символдық) мектеп.

Енді осы мектептерді жеке-жеке қарастырып көрелік.

а) **Қоғамдық-тарихи мектеп.** Бұл мектептің қалыптасуының тамыры теренде жатыр, өйткені оның классикалық дәстүрлері Кант, Гегель, Гумбольд сияқты ұлы философтардың шығармашылығымен тығыз байланысты болды. Қоғамдық-тарихи мектептің қалыптасуына тарихшылар мен философтар ерекше ат салысты, бірақ олардың қатарында діни адамдардың болғандығын атап өтуіміз қажет. Бұл ағымның негізгі қайраткерлері Батыс Еуропада- Шпенглер мен Тойнби, ал Ресейде – Н.Я. Данилевский болды. **Освальд Шпенглер (1880-1936)**- әрі философ, әрі тарихшы. Өз заманында дүниені дүр сілкіндірген “Закат Еуропы” деген 2 томдық кітабы 1921-1923 жылдары жарық көрді. Бұл еңбегінде ол тарихты түрлі мәдениеттердің алмасуы деп қарастырады. Мәдениет саласында жалпы-адамзаттық мирасқорлықтың болуын Шпенглер жоққа шығарады. Ол мәдениетті тарихи тұрғыдан сегіз түрге бөледі.

алғашқыда 20-дан 30-ға дейін атап, ал кейіннен өз дамуында белгілі бір дәрежеге жетіп, мәдениеттің тұрақталған 13 түріне тоқталды. Тойнби тарихтың қозғаушы күштерінің қатарына ұлы тұлғалар мен творчество адамдарын да жатқызады (творчестволық азшылық). “Творчестволық азшылық” белгілі бір мәдениеттің сұраныстарын, қажеттіліктерін өтеуге қабілетті болып келеді, ал бұл жағдай белгілі бір қоғамның алға қарай дамуына әсерін тигізбей қоймайды. Мұндай кезде “творчестволық азшылық” енжар көпшілікті соңынан ертеді, оған сүйенеді, тіпті өз қатарын солардың көрнекті өкілдерімен толықтырып отырады. “Творчестволық азшылық” өзінің мистикалық өмірлік ұмтылысын жүзеге асыруға дәрменсіз және тарихтың талабына жауап бере алмаса өзінің үстемдігін беделімен емес, қару күшімен мойындаттыратын үстемдік етуші элитаға айналады, ал өмірдің азабын көрген халықтың басым көпшілігі “ішкі пролетариатқа” айналады. Ол өз кезінде сыртқы жаулармен біріге отырып, өздері өмір сүріп отырған өркениетті талқандап тынады. Тойнби адамзат дамуының қорытындыларын мойындай отырып, онда ең алдымен рухани байлықты жетілдіру мен дінге ерекше үміт артады. Өз еңбектерінде нәсілшілдікпен “еуроорталықтықты” батыл сынай отырып, Тойнби ұлт-азаттық қозғалыстарды жақтайды, дүниежүзі халықтарының арасындағы ынтымақтастық пен өзара түсінушілікті батыл қолдайды.

б) Натуралистік мектеп. Бұл мектептің басты ерекшелігі- мәдениеттің биологиялық сипатын әсерлеп көрсету. Бұл бағытты жақтаушылар; негізінен, дәрігерлер, психологтар және биологтар. Мәдениеттану ғылымы саласында натуралистік мектеппен кеңінен танымал болған “әлеуметтік дарвинизм” қабысады. Натуралистік мектептің қалыптасуына биологиядан басқа ХХ ғасырды пайда болған екі ғылым саласы: фрейдизм мен этология ерекше роль атқарды. Жануарлардың мінез-құлқы туралы бұл ғылым саласындағы ғылыми табыстары үшін К. Лоренц пен оның әріптестері 1973 жылы Нобель сыйлығын алды. Адамға биологиялық көзқарас тұрғысынан қарайтын бұл мектеп өкілдерінің концепцияларын қысқаша қарастырып көрейік.

Зигмунд Фрейд (1856-1939) - австралиялық невропатолог, психиатр және психолог, психикалық талдау (психоанализ) мен фрейдизмнің негізін қалаушы.

Ғылымдағы бұл бағыт мәдени құбылыстарды, творчестволық процестерді түсіндіруде, тіпті бүкіл қоғамның дамуын анықтап көрсетуде де психологиялық концепцияларды қолдануды қажет деп тапты. Психикалық талдауды этнография, тарих, дін және мәдениеттің ұлы қайраткерлерінің ғұмырнамаларын жазуда кеңінен қолдана отырып.

Сонымен оның ізбасарлары мәдениет – “жеке адам психикасының экрандағы көрінісі” деп қарастырды. Фрейдтің ойынша, біріншіден, адамзат баласының ғасырлар бойы жинаған білімі әдірлік тәжірибесін қамтиды. Міне, осындай жағдайда ғана адам күштерін жеңіп, одан өз қажетін алды, екіншіден, мәдениет адамзат баласының өзара қарым-қатынастарын бір тәртіпке келтіретін институттарды қамтиды. Бұл анықтамадан биологиялық заңдылықты оп-онай аңғартуға болады, өйткені мәселе адамның өз қажетін қанағаттандыру үшін табиғаттан алар үлесі және оның тіршілігі жайында болып отыр. Ендеше, Фрейдтің нағыз атеист болып, дінге қарсы болуын, тіпті дінді “ұжымдық невроздың” ерекше түрі деп қарастыру арқын түсіну онша қиынға соқпайтын сияқты.

Фрейдизм ғылым саласы ретінде марксизм-ленинизмге қарама-қайшы келеді. Марксистер үшін адам ең алдымен, әлеуметтік құбылыс болып саналса, ал фрейдистер үшін бұл биологиялық құбылыс, марксистер үшін тарихтың қозғаушы күші – пролетариат пен таптық күрес болса, фрейдистер әйелдердің ер адамдарға тәуелділігін қолдай отырып, барлық адамдар үшін қажетті “либидоны” (ұрпақты жалғастыру инстинкті, жыныстық инстинкті) басты орынға қояды.

Фрейдтің өзі ірі материалист - ғалым және табанды атеист болса да марксизм іліміне сын көзбен қарады. Марксизмді “кезекті қиял” деп бағалай отырып, Фрейд мынандай қорытындыға келді: “Маркстің сығармалары өзінің қарама-қайшылықтары мен күнгірт жақтарына қарамастан Библия мен Құранның орнын басты” Фрейдтің мәдениеттану саласындағы концепциялары шамадан тыс турашылдығы үшін марксистер тарапынан ғана емес қатаң сынға ұшырағаны осы жағдайлардан болар.

в) **Социологиялық мектеп.** Бұл мектептің мәдениеттану саласындағы ғылыми зерттеулері – қоғамның өзіне, оның құрылымы мен әлеуметтік институттарына бағытталған. Әрине, өзіне тән бағыт-бағдары болғанымен социологиялық мектеп басқа мектептерден “қытай қорғаны” арқылы бөлініп тұр, ешбір байланысы жоқ десек қателескен болар едік. Шын мәнінде, әр мектеп өкілдерінің концепциялары көп жағдайда бір-бірімен үндес, сабақтас келеді. Социологиялық мектептің көрнекті өкілдерінің бірі - **Томас Стернз Элиот** (1888-1965) ол ағылшын американа ақыны, модерндік бағыттың сыншысы, “Заметки к определению культуры” (1948) деген еңбектің авторы. Мәдениет дегеніміз – деп жазды Элиот, белгілі бір жерді мекендейтін халықтың тұрмыс-тіршілігі. Мәдениеттің нышандарын сол халықтың өнерінен, әлеуметтік жүйесінен, дінінен, салт-дәстүрлері мен қалыптасқан дағдыларынан байқауға

болады. Бірақ, бұлардың барлығын тұтастай алып қарастырсақ та, бұл мәдениетті толық бермейді, ендеше, мәдениетті тек өнердің, салт-дәстүрлердің, діни наным-сенімдердің жиынтығы деп қарастыру мәдениеттің ауқымын түсінбеушілік, өйткені, мәдениет көз жеткісіз байтақ даладай кең дүние.

Элиот XX ғасырдың ортасына қарай Еуропа мәдениетінің құлдырауға ұшырағандығын, оның бұрынғы адамгершілік және интеллектуалдық қасиеттерінен айырылып, қазіргі заманда “сауықтық” мәдениетке көше бастағанын ашына жаза бастады. Одан әрі мұндай келеңсіз көрініске тосқауыл болар күш – мәдени элита, сондықтан да оларды барынша қолдау керек деген тұжырымға келді. Жалпы, “Элита теориясы” (әсіресе саяси) сонау көне заманда өмірге келіп, одан кейін де өзінің заңды жалғасын тапқан. Көне грек философы Платон (б.э.д. 427-347) элитаны тарихи процестің қозғаушы күші деп есептеген. Кейіннен бұл пікірді италяндық Н.Макиавелли, ағылшын Т.Карлейль, неміс Ф.Ницше және т.б. одан әрі дамытты.

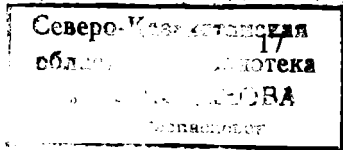
XX ғасырда бұл идеяның жаршысы италяндық **Вильфредо Парето** (1848-1923) болды. Ол тарихты “элитаның өкіметті өз қолына алу жолындағы күрес аренасы” деп сипаттайды. Элиоттың сіңірген еңбегі сол, ол мәдениет саласында элиталық тәсілдің ерекше маңыздылығын айқындап, көрсете білді. Өзінің замандасы, әрі отандасы Тойнби сияқты Элиот та қоғамда “рухани элита және қараңғы халық” деп екіге бөліп, мәдениетті жасап – дамыту тек қана бірінші топтың ғана қолынан келеді деп тұжырымдады. Элиоттың ойынша, творчестволық элита ешбір тапқа жатпайды, ол әрқашанда сол қоғамдағы түрлі әлеуметтік топтардан толықтырылып отырады, бірақ творчестволық элитаның шығып, қалыптасуы үшін байлық қажет және белгілі бір ерекше топқа жатуы шарт. Қоғамның әр түрлі топтарының ерекше дарынды және қабілетті өкілдері творчестволық элитаның қатарын толықтырып, мәдени процестің дамуын қамтамсыз етеді.

Социологиялық мектептің тағы бір көрнекті өкілі әрі экономист, әрі социолог, “Социология истории и культуры “ (1927) деген еңбектің авторы, неміс ғалымы – **Альфред Вебер** (1868-1958). Ол тарихты бір-бірімен тығыз байланысты, бірақ өз заңдарымен дербес дамитын үш процеске бөлудің тамаша теориясын ұсынды. Олар әлеуметтік процесі (әлеуметтік институттардың қалыптасуы), өркениеттік процесс (ғылым және техниканың алға басуы) және мәдени процесс (шығармашылық, өнер, дін және философия). Вебердің концепциясы бойынша, соңғы екі ғасырда АҚШ-тағы әлеуметтік және өркениеттік процестердің басымдылығы мәдени процеске нұқсан келтірді, ал Ресейде әлеуметтік

консерватизм үстемдігі мен ғылыми-техникалық жағынан артта қалушылыққа қарамастан XIX ғасырда орыс мәдениетінің “алтын ғасыры” басталды. Еуропаның көптеген елдерінің басым көпшілігі бұл процестердің арасында белгілі бір тепе-теңдік сақтады, ал Жапония заңды экономикалық жағынан жоғарғы дамыған мемлекеттерде мәдениеттік процесс тек екінші дүниежүзілік соғыстан кейін бұрын болып көрмеген қарқынмен дамыды. Вебер белгілі бір мемлекеттің немесе дәуірдің бет-бейнесін жасауда ең бірінші кезекте мәдени факторларға сүйенді. Ол мәдени қозғалыс иррационалды, ал оны жасаушы — рухани интеллектуалды деп қортындылады.

г) Рәміздік (символдық) мектеп — жаппай ақпарат құралдарының қарқынды дамуының нәтижесінде кейіннен қалыптасқан мектеп болса да, XX ғасырда қалыптасқан мектептердің арасында үлкен беделге ие болды. Олай болса, кейбір философтар мен социологтардың, қазіргі замандағы ғылыми-техникалық революцияның орнын “ақпараттық революция” басады деген пікірлер дұрысқа шыққан сияқты. Шындығында да, мәдениетке адамдардың өздерінің түрлі интеллектуалдық (ғылыми) және сезімдік (өнер) хабарды беру және білдіру (тіл және тағы басқа белгілер) қабілеті тұрғысынан қарайтын болсақ, онда адамның бүгінгі таңдағы ақпараттық мәдениеттің шыңына шығу сырын айқын түсінуге болады. Алғашқы қауымдық құрылыс адамы рәміздік жүйе тілінде өзінің қарапайым ойларын дауыстық қашықтыққа ғана жеткізе алды, ал уақыт шеңбері тұрғысынан қарастыратын болсақ, тастағы таңбалы суреттер пайда болғанға дейін адам өзінің жан дүниесінен хабарлар ету қасиетінен ада болатын. Тілдің дамуы, көркемдік өнер мен жазудың пайда болуы — адамның ақпараттық қабілетін жоғары сатыға көтерді. Одан кейінгі замандарда қатынас құралдары мен баспасөздің пайда болуы, рәміздік жүйені одан әрі байыта түсті. Дүбірлі уақиғаларға толы XX-ғасыр адамзат баласының телеграфты, телефонды, радио мен киноны, телеарнаны, видеоны т.б. кеңінен қолдануы-хабарлар тарату мүмкіндігінің шексіз екендігін, тіпті сонау космос кеңістігімен де байланыс орнатуға болатындығын тәжірибе жүзінде көрсетіп берді.

Хабарды беру жылдамдығы мен оларды беру сапасы да айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Қоғамдағы бұл өзгерістер мен жетістіктер ғалымдардың адамзат мәдениетінің қайнар бұлағы — адамның “белгі беру”, “хабар беру” қабілеті, оның тек өзіне тән қасиеті деген қорытындыға келуіне себепкер болды. Мұндай көзқарастың қалыптасуына ақпараттық хабарларды қабылдау, дайындау, қайта өңдеу, мен сақтау сияқты жалпы заңдылықтарын зерттейтін семиотика,

информатика, кибернетика және т.б. жаңадан туындаған ғылым салаларының дамуын айтуымызға болады. Соңғы кездерге дейін таза гуманитарлық ғылым болып есептелініп келген мәдениеттану ғылымы осы жаңа ғылым салаларының арқасында техник әлеміне тікелей шығуға және ЭВМ-ді құру сферасына қатысуға да мүмкіндік алды. Түрлі ғылым салаларымен қатар жаппай коммуникация саласында да жемісті еңбек етіп “рәміздік” мектептің көптеген өкілдерінің ішіндегі ең көрнектілері, осы мектептің атасы болып саналатын ұлы ғалымдар Э.Кассирер мен К.Леви-Строс.

Эрнст Кассирер (1874-1945) неміс философы, “Философия символических форм “ (1923-1929) атты монументальдық еңбектің авторы. Оның мәдениет жөніндегі концепциясының негізінде, адамның жаппай жүйелі және ұдайы рәміздер арқылы (рәміз- белгілі бір идеяны білдіретін бейне, зат , әрекет) берілетін қабілет басты орын алады, яғни мәдениетті семиотика тұрғысынан қарастырады. Оның пікірінше, тіл, ғылым, нер, дін, миф, және т.б. Адам өмір сүріп отырған символдық шеңбердің құрамдас бөліктері. Жануарлардан өзгеше, адамның символдық жүйесінің қоршауында болуының өзі, адам өмірінің өзіндік ерекшелігі болып табылады.

Жер бетіндегі басқа тіршілік иелерімен салыстырғанда адамзат баласы жәй ғана физикалық емес, нағыз (символдық) әлем дүниесінде өмір сүреді. Тіл, миф, өнер, дін және т.б. адам баласының басқа да толып жатқан рухани көріністері — осы бір жарық дүниенің бөлшектері болып саналады. Кассирер адамға бұрыннан беріліп дәстүрге айналған “ақылды жануар” деген атақтан мүлде бас тартып, адамды “рәміздік (символдық) жануар” деп атауға ұсынады.

Клод Леви — Строс (1908 жылы туған) - француз этнографы, әрі социологі, құрылымдық антропологияның негізін қалаушы. Бұл ғылымның негізінде мәдениет пен алғашқы қауымдық құрылыс тайпаларының әлеуметтік құрылымын талдауда құрылымдық лингвистика мен информатиканың кейбір әдістерін пайдалану жатыр. Леви-Строс артта қалған көптеген мемлекеттерде этнографиялық зерттеулер жүргізудің нәтижесінде еуроорталықтық мен нәсілшілдікті жоққа шығарады, “тағы” ұғымының жаландығын дәлелдей отырып сонау, неолит дәуірінде техникалық және индустриалдық прогрестің негізін қалаған тағы адамдардың ойлау қабілетінің өзіндік ерекшеліктері мен күшіне ерекше мән береді. Леви-Строс қауымдық құрылым деңгейіндегі халықтарды артта қалған немесе дамымаған деп айтуға болмайды, өйткені олар кейбір жағдайда, кейбір салаларда бүгінгі өркениетті елдерді артқа тастап кететіндей жетістіктерге жетуі мүмкін

жетпешпелі. Ол Француз этнографы Жан Жак Руссо сияқты қауымдық құрылыстың адамгершілік негіздерін аса жоғары көтеріп, қазіргі заман өркениетінің салдарынан қаймағы бұзылған адам бойындағы сезімдік және рациональдық бастаманың бірлігін қалпына келтіру қажеттігі туралы ойға келеді.

Леви-Стросстың құрылымдылық антропологиясында “мифологиялық” сананың басты мазмұны, тұрақты әлеуметтік құрылымның “жүйесі” ретінде қарастырылуы ерекше атап өтетін жәйт болып саналады. Мифтің ерекшелігін француз ғалымы былай деп айқындайды.

“Миф өткеннен ғана емес, сонымен бірге қазіргі заман мен басташақтан да хабар береді”. Мифология саяси идеологияны еске түсіреді, басқаша айтқанда, мифология мен идеология синонимдер. XX ғасырда талай мифтер (фашист рейхының “мың жылдық өмірі” туралы гитлерлік миф, “коммунизм салтанаты” жөніндегі миф, дүниежүзілік революция туралы миф) өмірге келсе, ал көне заманда заман тәріздес құдайдың бар екендігі туралы миф кенінен тараған. Ежелгі замандағы мифтерді еске алсақ, түрлі ағымдар мен доктриналарға толы қазіргі заман идеологиясы сол мифтер негізінде құрылған жоқ па екен деген ойға да еріксіз келетін сияқтымыз.

1.3. МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ОНЫ БІЛДІРЕТІН ҰҒЫМДАР.

“Мәдениет дегеніміз не ?”— деген сұраққа жауап беру үшін, бұл сөздің этимологиясына, яғни осы бір күрделі ұғымды білдіретін сөздің шығуына тоқталуды жөн көрдік. Қазақ тіліне бұл термин арабтың “маданият”- қала, қалалық деген сөзінен енген. Бұл ортағасырлардағы мұсылман мәдениетінің өркендеуі кезінде қалыптасқан түсінікпен байланысты. Мәдениетке берілген көптеген анықтамаларды альтернативтік (қарсы қоюшылық) деп атауға болады. Бұл жерде алдымен көзге түсетіні- мәдениет пен табиғатты, культура мен натураны қарсы қоюшылық.

Көне заманда “культура” деген ұғым “жерді өңдеу” деген мағынаны берген. Кейінірек , дәлірек айтқанда Цицеронның еңбектерінде (б.з.д 45 жыл) бұл сөздің мағынасы тереңдеп, “жанды жетілдіру” деген ұғымды білдірді. Уақыт өткен сайын еуропалық тілдерде мәдениет сөзі “білім беру”, “даму”, “қабілеттілік”, “құрметтеу” сияқты мағыналарға ие бола бастады. Қазіргі заманғы сөздіктерде мәдениетке төмендегідей анықтамалар берілген.

а) мәдениет- белгілі бір халықтың бой жеткен табыстары мен

шығармашылығының жиынтығы;

ә) мәдениет - адамзат қауымының белгілі бір тарихи кеңістіктегі қызметі мен өзіндік ерекшеліктері(палеолит мәдениеті, крит-микен мәдениеті , қазақ мәдениеті т.б.);

б) мәдениет-адамдық өрекеттің белгілі бір салалсының жетілу деңгейі(сөйлеу мәдениеті, еңбек мәдениеті, құқық мәдениеті және т.б.);

в) агромәдениет (дәнді өсімдіктер мәдениеті, цитрустық мәдениет және т.б.);

Ал осы ұғымдардың ішінде мәдениеттану пәніне алғашқы екі ұғымның тікелей қатысты екендігін аңғаруға болады. Мәдениет ұғымы тарихи қалыптасудың ұзақ даму жолынан өтті. Мәдениет ұғымын алғашқы рет ғылыми тұрғыдан анықтауға тырысқандар философтар болды. Бірақ екіншіше орай, ХУІІ ғасырға, яғни Ағартушылық кезеңіне дейін, басты құндылық - “адам мен оның ақыл ойы” деген қағида жүзеге асқанға дейін “мәдениет” сөзі белгілі бір мойындалған термин ретінде қолданылмады. Бар болғаны жаңа ұғымдардың синонимі ретінде ғана пайдаланылды. Сөзіміз дәлелді болу үшін - “мәдениет” ұғымын талдауды көне заманнан бастағанды жөн көрдік. Жоғарыда атап көрсеткеніміздей, бұл терминнің алғашқы мағынасы жер-анамен, оны өңдеп – баптаумен тығыз байланысты болды. Демек, “мәдениет” ұғымы жерді жырту, бау-бақшаны өңдеу, яғни өсімдіктер мен жануарлар дүниесімен, дәлірек айтқанда, егіншілік пен ауыл шаруашылығымен тығыз байланысты қарастырылды. Оған қоса бізге үйреншікті болып кеткен мәдениет ұғымының тәрбие мен біліммен байланыстылығының тамыры да сонау көне заманда жатыр. Білімсіз және тәрбиесіз адам еш уақытта мәдениетті бола алмайтыны ақиқат, ендеше біліммен тәрбие барлық халықтар мәдениетінің, қайнар бұлағы болып табылады. Сонымен бірге мәдениет сөзі “құрмет түту, сыйлау, құрметтеу, табынушылық”. Осылардың ішіндегі ең бастысы діни табынушылық. Көне замандағы адамдар әр уақытта да құдайлар қоршауында болды, олардың санасында құдайлар берік орын алды. Үйде де , түзде де құдайлар адамдармен бірге болды, оларды жебеп, қорғап отырды. Құдайлар қалаларда тұрды, қала заңдарымен қала азаматтырын бөле-жаладан қорғады. Міне, сондықтан да болар белгілі эллинист Макс Поленц полистік патриотизімді ерекше дәріптейді.

Полис дегеніміз-шағын ғана халқы бар қала, ал қала тұрғындары сол қаланың азаматтары болып саналады. Олар өз қаласының заңына бағынады, қаланы сыртқы жаулардан қорғады, қажетті азаматтық міндеттері мен борыштарын (халық жиналыстарын өткізуге, сот орындары көп қаланың басқа да мекемелерінің жұмыстарына және т.б. қатысуы)

орындап отырды. Мұндай қалаларда мәдениет әрі тәрбие әрі діни табынушылықты, әрі жер өндеуде де білдірген. Дәл осы үйлесімділік көне полистерде қала азаматтарының азамат болып қатысасуына ерекше ықпал жасады. Гректер бұл процесті “пαιδεία” (бала) деген ұғым арқылы берген. Бұл термин тәрбиелеу, оқыту ұғымымен қатар, кең мағынада білім беру, білімділік “ағартушылық” мәдениет деген мағыналарға да ие болған. Бұл жағдайда тәрбие мен білім жәй ғана байланыстары жайында идеяны аңғаруға болады.

Гректер сонау көне заманның өзінде-ақ өмірге икемді, қабілетті, еңбекке қалыптасқан азаматтарды тәрбиелеуге бағытталған сирек қасиетін білім беру жүйесін жасады. Адамға деген мұндай қамқорлықта ерекше гуманистік құндылық бар, оның негізінде мәдени процестердің мақсаты үшін күресетін адам идеялары жатыр. Бұл жөнінде В.Йгер былай деп тамаша айтып кеткен болатын: “Грек мәдениетінің ежелдерінен ертедегі дүние тарихи кезең болып өмір сүре алмас еді егер Батыс Еуропалық мәдениет дүниеге келмеген болар еді” Грекияда, ежелден, мәдениеттің аристократиялық (ақсүйектік) түрі кеңінен таралған, ал оның негізінде терең генеалогиялық дәстүрлер (Гомер шығармаларының кейіпкерлерінің көпшілігі құдайлардан тараған) жатыр. Ақсүйектік қасиеттермен қатар, “адамзаттық” қасиеттерге де ерекше көңіл бөлінді. Басты мақсатқа апарар жол-білім жолы болды. Е.Жураковский былай деп жазды. “Көп жылдық Афины мектептеріндегі білім берудің түпкі мақсаты- оқушыларға афин қоғамының толық праволы мүшесі екендігін толық сезіндіру болып табылады.” Балаларды мектепке жазып-сызуға үйретіп, грек әдебиеті мен таныстырды. Грамматиканы музыкадан сабақ беру толықтырды, өйткені көптеген өлеңдер музыкамен сүйемелдеу арқылы жатталды. Он екі жастан бастап ұл балалар палестраға барды, гимнастикамен айналысты. Жастар тыңдаушылар ретінде мемлекеттік істер қаралатын жиналыстарға да қатыса алатын болды. Демек, бұл айтылған жағдайлардың бәрі көне “пәлестрияның” гуманитарлық қызметімен қатар, көне мәдениеттің дамуына ықпал жасағандығын көрсетеді. Ерекше атап өтетін бір жәйт, мұндай білім беру жүйесі белгілі талаптар мен ережелерді игерумен ғана шектелмей, жастарды қоғамдық өмірге де дайындады. Демек, Грек қоғамының белсенді мүшесі болу, қоғамдық өмірдің сан-саласына араласу белгіленген ережелер, талаптарды толық игергенде ғана жүзеге асып отырады, ал бұларды гректер “даналық табыстар-нома” (зандар) деп атады. Демек, мәдениеттің мақсаты — адам бойында ойлау, пікір айтып пайымдау қабілеті мен эстетикалық сезімді дамыту болды. Бұл жағдайда көне заман адамы өзінің табиғатпен байланысын еш уақытта жоғалтқан

емес, ол үшін табиғат ерекше ыстық та, жақын да болды.

Өкінішке орай, қоғамның даму барысында, әсіресе эллинизм дәуірінде, көне полистердің өз тәуелсіздіктерін жоғалтуына байланысты грек “паядейясының” идеялары бұзыла бастады. Әлеуметтік тұрақсыздықпен бей-берекет саяси уақиғалардың салдарынан мәдениетке нұқсан келді. Білім берудің және тағы да басқа мәдени құндылықтардың дәрежесі түсіп кетті. Бірақ қоғамдағы мұндай өзгерістерге- қиындық пен тоқырауларға қарамастан мәдениет өз дамуын тоқтатқан жоқ.

Христиандық сана негізінде дамыған ортағасырлық мәдениет пұтқа табынушылықты жоққа шығара отырып, көне мәдениеттің негізгі табыстарын сол қалпында сақтай білді. Ортағасырлық мәдениет политеизмге-монотеизмді, натурализмге руханилықты, гедонизмге- (сүйсініп рақаттану табынушылығы) аскеттік идеалды, дүниені бақылау және логика арқылы тануға – Библияға сүйенген және оны шіркеудің белгілі бір қайраткерлері арқылы түсіндірілетін – кітаби білімді қарама-қарсы қойды. Өзінің жан дүниесіне терең үңілген ортағасырлық адам өз тұлғасының қайталанбайтындығын , ерекшелігін, тұңғық екендігін байқады. Ал бұл жағдай политеизмнен монотеизмге көшуге толық мүмкіндік берді.

Көне заманның адамы өзіне сену қасиетін мәңгілік кеңістік дүниесінен, оның ішінде ең бірінші кезекте табиғаттан алды. Ол - құпиялы аспан мен жұлдыздар өдемі, таулар мен өзендер, ал құдайлар болса табиғаттың бөлшегі ғана. Ортағасырларда мәдениетті түсінуге келелі өзгерістер байқалды. Рационалдық ізденісті адамгершілікке, адамның жан-жақты жетілуіне апарар жол деп қарастыратын мәдениеттің көне түсінігі түйыққа тірелді. Адамның заттық аспандық дүнеден, оның отанынан басқа да дүниелердің, атап айтқанда, ерекше ляззат алар рухани дүниенің бар екендігі айқындалды. Адам өзін қоршаған ортада, кеңістікте адамзаттың ақыл – ойынан тәуелсіз заңдылықтардың, ережелердің бар екенін аңғара отырып, онда жоғарғы “ақыл-ой” мен ең жоғарғы әділеттіліктің әрекет ететіндігін сезіне білді. Мәдениет тағыда адамның өз мүмкіндіктерін “жетілдіру”, оның ішінде ақыл-ойды, ақыл-ой болғанда “табиғи бұзылмаған” және сеніммен толықтырылған ақыл-ойды ” жетілдіру” тұрғысынан адамзат баласының алдында тұрған келелі мәселе дәрежесіне көтеріп, құпия дүниелер есігі айқара ашылды, қоршаған ортада, адам бойында рационалдық ең басты емес екендігі айқындалып , ендігі жерде адам бойындағы жаңа өлшемдер махаббат, үміт, сенім және т.б. жаңа сатыға көтерілді. Адам өзінің әлсіздігінде сезіне бастады бірақ ол дәрменсіздікті танумен қатар, өзінің алып күш иесі екендігін де көрсете бастады. Құдай адамды оның мәңгілік

мен жаратты. Адамның бақыты өзін тануда емес, құдайды тануда. Адамның бақыты мен бостандығы оның тәуелсіздігінде емес, оның қайтағаланың ықпалында болуымен онымен рухани бірлікте екендігін білдіруінде. Міне, сонда ғана адам барлық қиындықтарды жеңіп, өз мақсатына жетеді. Осындай қасиеттерге ие болған 18-ғасырлар мәдениеті тәлім-тәрбие, үйлесімділік пен тәртіп өлшемі ретінде емес, шектеушілікті жеңу, адамның үнемі рухани жетілуі мен көне жан-жақтылығымен де сипатталады.

Жаңа заманда (XVIII-XIX ғ.ғ.) мәдениеттің көптеген теориялары пайда болды. Жаңа заман философиясында көне заман мен ортағасырлар мәдениетін нақты түсіну және оған шындық тұрғысынан баға беру қайта қаралып, жаңа мазмұнға ие болды. Мәдениет философиясы тұрғысынан алып қарастырғанда, ең озық идеялар осы дәуірдің философиясында кеңінен насихатталды. Ағартушылық кезеңі - Еуропадағы қайта құруларға, терең саяси - әлеуметтік өзгерістерге толы тарихи, әрі рационалды кезең болып саналады. Бұл дәуірдің мәдениет теориясына үлес қосқан өз алыптары болды. Олар (Англияда - Локк, Францияда - Вольтер мен Монтескье, Германияда - Лессинг, Шлегель, Гете) дүние мен адамзат жайындағы ақиқатты айту құқығын ешкімнен тартып алып, адамның ақыл ойының тәуелсіздігін батыл қолдады. Адам өзінің табиғи жаратылысынан - ақ қабілетті, ақылды жан және соны тиімді пайдаланудың нәтижесінде адам игілігіне сай қоғам құруға қабілетті. Ал бұл ізгі мұраттың іске аспауына адамның әзі кінәлі. Оның білімсіздігі мен мәдениетсіздігі, халықты қараңғылық түнегінде ұстау және т.б. мәдениет пен өркениеттің дамуындағы басты кедергілер болды. Олай болса, дәуір ойшылдарының антеклерикалық (дінге қарсы) көңіл-күйінің астарын аңғару онша қиынға соқпайды. Осындай көңіл күй табиғат пен адамның дүниедегі орны туралы мәселені қайта қоюға мүмкіндік береді. Ағартушылық дәуірінің философиясы мәдениет туралы ілімді дамытуға мүмкіндік беретін категорияларға сүйенді (табиғат, адам, қоғам, таным, ақыл-ой).

Сонымен қатар бұл категориялар жалпы философиялық сипатқа ие болды. Олар XVIII ғасырдың ағартушыларына тарихи процесс идеяларын дамытуға және тарихи дамудың мақсаты, қозғаушы күштері және мағынасы жөніндегі сұрақтарды белгілеуге мүмкіндік берді. Әрине, бұл сұрақтарға жауап қалыптасқан жалпы философиялық негіздер тұрғысынан берілді. Мысалы, Мәдениеттің классикалық үлгісі, ұғымы мәдениетті адамзаттың тарихи дамуының нәтижесі және адамзат баласының саналы және адамгершілік қоғамдық қарым - қатынастарының қол жеткен дәрежесі деп қарастырады. Мәдениетке

байланысты қағидаларды Ағартушылық кезеңнің ойшылдары және жаңа мәдени үлгілер (адам, қоғам, мемлекет, құқық, философия және т.б.) жасауға тырысты және өткен заман мен жаңа заманның мәдениет тәжірибесін жаңаша сын елегінен өткізе отырып қарастырды. Бұл игі мақсатты жүзеге асыруда олардың алдында орасан зор көне және тың материалдар көптеп кездесті.

Ортағасырлар мен қайта өрлеу дәуірінен бастап зерттеле бастаған көне заманның тарихи, философиялық, ғылыми және көркем әдебиетінен басқа, олардың назарынан археологиялық ескерткіштер, халық мәдениетінің шығармалары, саяхатшылардың дүниежүзінің әр елдері жөніндегі суреттемелері, түрлі тілдер жайындағы мәліметтер тыс қалған жоқ. Осыншама бай фактілерді есепке ала отырып, Ағартушылық дәуірінде Адамзат мәдениетін тұтастай қабылдауға талпыныс жасалынды. Мәдениеттің мән-мағынасы табиғаттағы дүниежүзілік күштердің (құдайтағаланың құдіретін де ескергенде) батыл іс-әрекетінің нәтижесі мен жемісі деп есептелді. Бірақ, сол кезеңнің өзінде-ақ “табиғат” пен “мәдениеттің гармониялық “ бірлігіне шүбә келтіру, оларды бір-біріне қарсы қою сарыны байқала бастады (Әсіресе Жан Жак Руссоның еңбектерінде).

Ж.Ж.Руссо сол кездің өзінде-ақ ғылым мен өнердің адамдардың табиғатын өзгерте алатынына күмән келтірді. Оның бұл көрегендігін бүгінгі күннің адамзат баласының тағдыры, яғни “прогрестің кейбір қайғылы іздерін” айқын көрсетіп отырған сияқты. Руссо ғылым мен өнердің жандануы қоғамдық прогреске нұқсан келтіргенін дәлелдеуге тырысты. Оның ойынша, ғылым мен өнердің дамуына байланысты “адамдардың” табиғи жағдайы бұзылады, адамгершіліктері кетеді, қоғамдық теңсіздік орын алып, адамның бостандық сезімі аяққа басылады. Ол былай деп көрсетті “Адам еркін болып туады, бірақ ол өз тіршілігін әрқашанда күреспен өткізеді” Күн тәртібіне қойылған бұл ойлар мен пікірлерге қарап Руссо өркениеттің рахатынан мүлде бас тартып, өткенге, яғни “тағылыққа” қайта шақырған екен деген түсінік туып қалмауы керек. Ол адамзат болмысының қарама-қайшылықтар адамның алғашқы қауымдық құрлыстан бастап өркениетке деген құлшынысы жолындағы тарихи қозалысының қарама-қайшылықтарынан келіп туындайтынын көрсете білді. Қалай болғанда да, Руссо жаңа ғана туындап келе жатқан “буржуазиялық мәдениетті” сынай отырып “табиғи адам” ретінде көне заманның “тағы” адамдарын ерекше бағалаған. Бұзылған және моральдық жағынан азғынданған “өркениетті” ұлттарға Руссо патриархалдық даму сатысында өмір сүрген адамзат қоғамдарының тазалығы мен адамгершілік қасиеттерін қарсы қойды.

Адамзатты қоғамдық-тарихи тұрғыдан нақтылы қарастырғандардың бірі – Жан-Баттиста Вико. Ол адамзат тарихының үйлесімділік заңдарына, оның заңдары мен ережелеріне баса назар аудару негізінде “адамзат баласының үздіксіз дамуы” идеясын алғашқы рет ұсынған болатын, бұл идея бойынша барлық ұлттар өз дамуында үш дәуірді бағынан кешіреді- “құдайлар ғасыры”, “батырлар ғасыры” және “адамдар ғасыры”.

Ұлы неміс философы Иммануил Кант (1724-1804) ақыл-ойға тәуелді болған. Ол француз ағартушыларының дүниенің негізінде “ақиқат”, “қайырымдылық”, “сұлулық” деп есептейтін идеяларын қолдай отырып, мәдениет ұғымын моральдық тұрғыдан басқаша қарастыруға әрекет жасады. Осы орайда Канттың “мен үшін екі құпия нәрсе бар”, олар: “жұлдызды аспан мен адамның ішкі рухани дүниесі” деген қағидасы екінінен таралғандығын атап өткен жөн. Болмыстың адамгершілік (моральдық) жағына ерекше мән бере отырып, ол мәдениетті адамды байуандардан айыруға мүмкіндік беретін құдайдың адамға берген ерекше қабілеті деп қарастырып, адам бойындағы қайырымдылық пен ізгілік қасиеттерді “келісімді императив” деп атады. Кант этикасының негізгі заңы бойынша, адамға тек “құрал” деп қарауға құнә болып саналады. Дәл осыған ұқсас идеяларды Спиноза, Фейербах, Маркс, рейд сияқты ұлы философтар да айтқан болатын. Демек, Канттың ұғымынша, “мәдениет- табиғаттан бостандық патшалығына” барар жол, ендеше Кант ілімінің маңыздылығы-оның мәдениетті гуманистік тұрғыдан қарастыруында.

XIX ғасырда мәдениет мәселелерімен тығыз айналсқан ғалымдардың бірі ағылшын ойшылы Эдуард Бернетт Тайлор (1832-1917) болды. Ол “мәдениет жөніндегі ғылым –реформалар жөніндегі ғылым” деп тұжырымдай отырып, мәдениетті үздіксіз даму үстіндегі процесс деп қарастырады. Тайлор өркениет кең, әрі этнографиялық мағынада – білімнен, наным-сенімдерден, өнерден , адамгершіліктен, заңдардан, салт-дәстүрлерден және қоғамның мүшесі ретінде адамның игерген дағдылары мен түрлі қабілеттерінен құралады деп есептеді. Нақты идеалды тұрғыдан қарастырсақ, мәдениет жеке адам мен бүкіл қоғамды адамның бақыты мен болашағы жолындағы құндылықтарды дамыту арқылы адамзат баласын жан-жақты жетілдіру болып табылады. Демек, Тайлор мәдениетке адамның ақыл-ойы мен еңбегінің жемісінің тізбектері ретінде, дәлірек айтқанда, материалдық және рухани құндылықтар ретінде қарады. Тайлордың ілімінде барлық заттар мен идеялар бір-бірінен туындап жатады. Мұндай көзқарасты эволюциялық деп атау дәстүрге айналған. Оның ойынша. Барлық ұлы адамдар өзінен бұрынғы

өріптестерінің шығармашылығын жетілдіріп, не соған сүйеніп отырады. Тайлордың басты жаңалықтарының бірі- мәдениет атауларының бастамасы, тіпті негізі болып табылатын діннің шығуының анимистік теориясын өмірге келтіруі. Бұл теория бастапқы қандай дін болса да (Тайлор оны “кішкентай дін” деп атаған) “тағы (дикарь) философтың” жанның қабілетіне, рухтың адам денесінен бөлініп шығатынына деген сенімнен шықты деген тұжырымға негізделген. Біздің көне замандағы ата-бабаларымыз үшін жұмбақ болған түс көру, галлюцинация, летаргиялық ұйқы, өліп-тірілу және т.б. түсініксіз табиғат құбылыстары “кішкентай діннің” қалыптасуына әсер етті.

Кантта, мәдениеттің мағынасы адам бойындағы хайуандық сезімдік бастауды ақыл-ойдың немесе адамгершіліктің көмегімен жеңуге әкеліп тіреді. Ұлы ойшыл **Фридрих Вильгельм Шеллинг** (1775-1854) мәдениетті эстетикалық тұрғыдан ұғынып-меңгеруді басты орынға қойып, мәдениеттің басты мазмұны-адамдардың көркемдік қызметі деп жариялады. Шеллингтің эстетикалық көзқарастары оның “өнердің философиясы” (1802-1803) атты еңбегінде толық баяндалған. Автор бұл кітабында адамның көркемдік шығармашылықтың артықшылығын, тіпті өнердің ғылымнан да, адамгершіліктен де жоғары тұратындығын дәлелдеуге тырысқан.

Көне заманнан бастап ХІХ ғасырдың аяғына дейінгі мәдениеттанымдық ойды дамуын ғылыми тұрғыдан қарастыра отырып, мынадай қысқаша қорытындылар жасауға болады. Еуропада кеңінен тараған мәдениет жөніндегі ұғым діни сипатта болды және ол мынадай қағидаларға келіп тіреледі.

а) мәдениетті-ақыл-ойдың не табиғи сезімнің көмегі арқылы түсіну(энциклопедистер);

ә) мәдениетті – ішкі адамгершілік заңдарының көмегімен тану (Кант);

б) мәдениетті эстетикалық, көркемдік шығармашылық қызметі арқылы білу(Шеллинг);

в) ең соңында мәдениеттің адамзаттың тегіне қатыстылығы және оның абсолюттік идея мен дүниежүзілік рухты жүзеге асырудың құралына айналғандығы (Гегель);

г) адамзат мәдениеті үздіксіз дамып өркендей отырып эволюция мен прогрестің жалпы заңдарына сөзсіз бағынды. Бірақ біз қарастырған кезеңде мәдениеттің материалдық негізіне мән берілмей (әңгіме Л.Г. Морганмен Э.Б.Тайлордан басқа Маркске дейінгі мәдениет жайындағы концепциялар туралы болып отыр) мәдениетті тек құдайдың шапағатымен ғана байланыстырып, бұл ұғымға мәдениеттің - ғылым, адамгершілік, философия , құқық және т.б. сияқты салаларын ғана енгізген.

1.4. МӘДЕНИЕТ ПЕН ӨРКЕНИЕТ: ҚҰРЫЛЫМЫ МЕН ФУНКЦИЯЛАРЫ.

Мәдениет ұғымын тереңірек түсіну үшін, оған мағыналық жақындығы бар кейбір басқа ұғымдармен арақатынасын қарастырып атейік. Осы сипатта біздің зердемізге бірінші түсетін ұғым - өркениет. Өркениет (цивилизация) семантикалық жағынан алғанда (латын тілінің -сөзі) азаматтық дегенді білдіреді. Римдіктер бұл ұғымды (варварлықтар) деп өздері атаған басқа халықтар мен мемлекеттерден айырмашылықтарын көрсету мақсатында қолданған. Яғни, “өркениет”- сұлардың түсініктері бойынша, азаматтық қоғам, қалалық мәдениет, заңға негізделген басқару тәртібі бар Рим империясының даму дәрежесін білдіреді.

Ғасырлар бойы қалыптасқан екі ұғымның мағыналарын төмендегідей топтастыруға мүмкіндік бар:

1. Мәдениет пен өркениет бір. Олар синонимдер (И.Гердер, Б.Тайлор).
2. Өркениет-мәдениеттің ақыры, оның көрілік шағы, руханилықтың антиподы (Ж.Ж.Руссо, Ш.Фурье, О.Шпенглер).
3. Өркениет-мәдени (Ф.Вольтер, Д.Белл).
4. Өркениет-тағылық пен варварлықтан кейінгі тарихи-мәдени саты (Л.Морган).
5. Өркениет-этностар мен мемлекеттерге тән мәдениеттің оқшау түрі (А.Тойнби, Н.Я.Данилевский және т.б.)
6. Өркениет-мәдениеттің техникалық даму деңгейі, оның материалдық жағы.

Бұдан көретініміз, мәдениет пен өркениет бір-біріне байланысты ұғымдар екен. Мәдениеттанушы Г.Чайльдтың пікірінше, өркениетке еңбектік жолмен бөлінуі, қалалардың пайда болуы, жазбаша мәдениеттің дамуы, қолөнер мен сауданың өркендеуі, азаматтық қоғам мен мемлекеттің орнауы жатады.

Мәдениетті тұлғалық сипатта қарастырғанда, бірнеше елеулі түсініктерге тоқтала кету қажет, олардың ішіндегі маңыздылары: мәдени әрекет, мәдени орта, мәдени игіліктер мен қажеттіліктер және мәдени ұйымдар мен ұжымдар. Бұлардың арасында ең түбегейлісі- мәдени әрекет. Әрекеттану — жалпы адам мен қоғамның өмір сүру тәсілі, тіршіліктің тірегі. Мәдени әрекет деп, әдетте, мәдениет игіліктерін өндіруге, таратуға, тұтынуға бағытталған мақсатқа сәйкес әлеуметтік іс-қимылдарды атайды. Мәдени игіліктерді толассыз жасау нәтижесінде адам өзінің де мәдени деңгейін көтереді.

Осы әрекеттің қайнары, түпкі қозғаушы күші ретінде ғылым адамның талап-мұқтаждарын, мәдени қажеттіліктерін бөліп қарастырады. Осылардың қатарына біз мынадай адамдық қажеттіліктерді жатқызамыз: өмірдің мәні мен мағынасын іздеу, өмірден өз орнын табуға ұмтылу, шығармашылыққа талпыныс, альтуризм, гумандылық және тағы басқалары.

Мәдени орта ұғымы мәдениеттің коммуникациялық (қатынастық) табиғатымен тығыз байланысты. Мәдени орта заттық-материалдық, әлеуметтік ұйымдар мен ұжымдардан, рухани қызмет орындарынан тұрады. Оларға техника мен құрал-жабдықтардың даму деңгейі тұрмыстық мәдени дәрежесі,

Адамдардың білімділігі, кәсіптік шеберлігі, рухани мәдениетті сақтау және насихаттау ұйымдары (мұрағаттар, мұражайлар, кітапханалар, клубтар және т.б.) жатады.

Қайсібір ұлттық мәдениетті алсақ та, ондағы салт-дәстүрлер жүйесіне бірден назарымыз ауады. "Салт-дәстүр – дейді белгілі философ Гердер, - тіл мен мәдениет бастауларының анасы" Мәдениет өзінің кең мағынасында бір ұрпақтың келесі ұрпаққа жолдаған өмір сүру тәсілі болғандықтан, осы жалғастықты, мұрагерлікті жүзеге асыратын салт-дәстүрлер жүйесі мәдениет өзегін құрастырады. Әсіресе, жазу-сызу болмаған ерте заманда мәдениет ырымдар мен сәуегейлікке, сенім-нанымдарға, дәстүрлі түсініктерге иек артқан. Ал салт-дәстүрлерге Ғұзыхан Ақпанбет мынадай баға береді: "олар-терең философиялық ойдың, ғасырлар бойы жинақталған тәжірибенің сұрыпталған тұжырымы, негізгі нәрі, қысқа да көркем бейнесі.

Ғасырлар бойы күнделікті іс-тәжірибе негізінде сұрыпталған жазу-сызу мен азаматтық қоғам әлі жоқ кезде қалыптасқан салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар мәдени мирасқорлықтың жалғыз мүмкіндігі болды. Ескі ырымдар мен әдет-ғұрыптардан надандық, анайылықты емес, қазіргі ұлттық мәдениеттің архетипіне аңғарған жөн.

Кез келген ұлттық мәдениеттің негізі мен ділін, ондағы адамгершілік қасиеттер мен дүниетанымды ұғыну үшін мәдениеттің тағы бір түп тамыры дінге жүгіну қажет. Тоталитарлық жүйе ұлттық мәдениеттерді құрту мақсатында, дінді "апиын" деген марксизм қағидасын басшылыққа алып, ешқандай қасиетті тірліктері жоқ, болашақ белсенді мәнгүрттерді тәрбиелеуге тырысты.

Ал шындығында да, діни Ренессанс (ренессанс- француз сөзі- қайта жаңғыру) мәдени дамуда орасан зор роль атқарды. Дінге дейінгі дүниетаным ретіндегі мифте табиғат қасиетті күштерге баланса, ұлттық немесе дүниежүзілік діндерде – адам мен қоғамның құдіреттілігіне

Басты назар аударылды. Осының нәтижесінде өркениет қалыптасады. Азаттық алғанда, дінтанусыз мәдениеттану жоқ.

Мәдениеттің өзекті бөлігі-өнер. Таңбалы тастағы кескіндер тағы замандардың ырым-билерінен бастап, Рафаэль мен Микеланджелоның мәңгілік туындыларымен жалғасқан, халықтың шығармашылық рухынан талай сұлу дүниелерсіз, өнер өлемінсіз, қандай мәдениеттің болсын рухын сезіне алмаймыз. Шынында да, өнер-мәдениеттің алтын қазынасы, адамның ұлтылығын білдіретін ғажап көріністердің бірі-оның әсемдікке, сұлулыққа ұмтылуы.

Осыған дейін қарастырылған анықтамалардан бір түйінді ой айтуға болады: мәдениет-адам әлемі. Мәдениет көріністерінде адамдық парасат, ақыл-ой, ізгілік пен әдемілік заттандырылып, игіліктер дүниесі құралған. Сонымен бірге мәдениет – адамды тұлға деңгейіне көтеретін негізгі құрал. әл-Фараби айтқандай, адам – “хайуани мадани”(мәдениетті жан).

Адам – табиғат туындысы және ол үшін табиғи орта мәңгілік қажеттілік болып қалады. “Мәдениет адамнан табиғатты бөліп алады” деген пікір қанша рет айтылса да, адамның табиғи шығармашылықтың ең жоғарғы үлгісі екендігіне күмән жоқ. И. Гердердің тілімен айтқанда, адам - табиғаттың бірінші азаттық алған пендесі.

Ғасырлар – адамның мәдени дамуының куәсі. Бірақ осы алға қарай жылжу Жер – анаға әр уақытта жайлы бола бермеді. Адам қоршаған ортаны өзіне ыңғайлы тұраққа айналдыруға тырысты, алайда осы белсенділік көп жағдайда табиғатты күйзелтіп, құлдыратып жіберді.

Мәдениет пен табиғатты қарама-қарсы қоюдың бір түрі – адамның табиғи антимәдениеттілігі жөніндегі ілімдер еді (киниктер, Ницше). Контрмәдениет атты ХХ ғасыр туындысы бұқаралық мәдениеттегі руханилықтың затқа, тауарға айналуына қарсы қозғалыс сипатында болды. Мәдениет пен табиғатты ұштастыруға тырыстатын ілім – мәдени антропология. Оның негізін салушылардың бірі – Э Уильсон.

Әрине, аталған ілімдер табиғи-биологиялық заңдылықтарды тым әсерлеп жібереді, әйткенімен оның қисыны бар сияқты. Өйткені, ХХ ғасыр мәдениет пен табиғат дилемасының адам тағдыры үшін қауіпті екендігін көрсетіп, заман талабына сәйкес экологиялық мәдениет ілімін тудырады. Адамдық шовинизмді тежейтін бұл ілімнің негізіндегі мынадай идеяларды атап өткен жөн.

а) академик В.И.Вернадскийдің Ноосфера (парасатты орта) туралы ілімі,

ә) Рим клубының экологиялық тұжырымдары,

б) Тейяр де Шарденнің адам жөніндегі гуманистік

эволюциялық теориясы,

в) Л.Н.Толстой, М.Ганди А.Швейцер, Э.Фромм т.б. дамытқан гуманистік этика т.б.

Тағы айта кететін жайт осы экология мәселелеріне байланысты Шығыс пен Батыстың арасындағы айырмашылық туралы. Интровертивтік Шығыс мәдениеті табиғатқа жақын ол үстемдік етуге шақырған жоқ.

Сонымен мәдениет-адам мен табиғатты бөліп тұрған “қытай қорғаны” емес керісінше олардың арасындағы нәзік үндестік және рухани қыл- көпір. Осы үндестікті (гармонияны) одан әрі жетілдіру-адамзаттың алдындағы келелі міндет.

Адам және мәдениет мәселесін тереңдете түсетін тағы бір мәселе адамның көпмағыналылығы жан-жақтылығы және шексіздігіне байланысты. Американ ғалымы К.Поппер айтқандай адам бірдей үш дүниеге физикалық, ментальдық(психикалық) және идеалдыққа жатады. Сонда мәдениет осылардың қайсысымен көбірек анықталады деген заңды сұрақ туады. Егер біз мәдениетті тек материалдық және рухани бөліктерге бөлудің қарадүрсін шеңберінен шыға алсақ, онда мәдениеттің өзінің ішкі мағынасында идеалды екендігіне көзіміз жетеді. Себебі, адамды қоршаған заттар, дүние - бұл мәдениеттің сыртқы көрінісі ғана, оның мәні руханилықты адам әрекетінің нәтижесінде заттандыруда жатыр. Мәдениеттің ішкі мәні - руханилықты адам әрекетінің нәтижесінде заттандыруда жатыр. Мәдениеттің ішкі және қоғамдағы өмір сүріп жатқан адамдардың өзіндік санасында, парасаттылық сезімдерінде, рухани ізденістерінде айқындалады.

Ж.П.Сартрлық көсемсөзді қайталасақ, адам әлемге еркін жіберілген. Ол еріктілік жазасына кесілген. Осы сипатта мәдениеттің құпиясы – адамдағы “Мендік”. Одан сыртқы ерекше бір нұр – азаттық, жауапкершілік, адамгершілік сәулесі нұр шашып тұр. Мәдениетте адам ғажайып биік деңгейге көтеріледі. Мәдениет дегеніміз – менің өмірім, менен бөлінген, мен өлгеннен кейін де тірі болатын – менің шығармашылығым.

Енді мәдениеттің қоғамда атқаратын қызметтерін талқылайық. Алдымен қоғам және мәдениет ұғымдарында қаншама ұқсастық, үндестік болғанымен, олардың арасындағы мағыналық айырмашылықты естен шығармаған жөн.

Қоғам- әлемнің бір бөлігі. Белгілі бір мақсаттарды іске асыру жолында әрекет етіп жатқан субъектілердің (тұлғалардың, топтардың, этностардың, мемлекеттердің) байланыс нысандары. Яғни, қоғам ұғымындағы негізгі мәселе – адам және оның ұйымдасу нысандары,

Бұл ретте қоғамды зерттейтін басты ілімді әлеуметтану деп атайды. Мәдениет осы тұрғыдағы қоғамның белгілі бір қасиеті, көрінісі, қасиеті мазмұнында қолданады.

Осыған дейін қарастырылған ұғымдарды негізге алып, қоғамдағы мәдениеттің төмендегідей қызметтерін айқындау мүмкіндігі бар.

1. Адамды қалыптастыру қызметі.

Бұл – мәдениеттің қоғамдағы басқа қызметтерін бойына қамтайтын және оның негізгі мазмұнымен тікелей байланысты қызметі. Егер біз адамды әлде құдай, әлде табиғат, әлде еңбек жаратты деген пікірталастардан сәл көтерілсек, адам мәдениетті, ал мәдениет адамды қалыптастырғанына көзіміз жетеді. “Жеке адам өзі өмір сүріп отырған қоғамның туындысы, төл перзенті” Маугли көркем бейне. Қыстарлар арасында кездейсоқ өскен адам мәдениеттік қасиеттерден айрылмай болады.

Адамға ең қиыны – адам болу. Ал оның негізгі шарттарының бірі екенде: ізгілік пен зұлымдық, ақиқат пен жалғандық, әділеттілік пен әділетсіздік, бодандық пен азаттық, сұлулық пен ұсқынсыздық арасындағы таңдаудың таңдауын аламыз. Соның нәтижесінде тұлғада өзіндік сана пайда болады, ол озық мәдениетті өз бойына сіңіреді. Жалпы алғанда, мәдениеттің алға басуы дегеніміз – дүниежүзілік тарихтың адам үшін, бұл мүдделері мен өзіндік мақсаттары бағытында толыққанды ашылуы болып табылады.

Жалғастық, мәдени мұрагерлік қызметі.

Мәдениеттің бұл қызметі бір ұрпақтан екінші ұрпаққа берілетін бұл адамдық өмір тәсілдерінің өзіндік ерекшеліктеріне қатысты. Ақпараттық беріліс әлеуметтік жүйеде биологиялық тұқым қалыптастырушылықтан өзгеше жүреді. Шын мәнісінде қоғамда ұрпақтар жалғастығы мәдени мұраларды игеру, қабылдау және ықпалшылықпен дамыту арқылы жүзеге асады. Мәдени ақпараттар – салт-дәстүр, әдет-ғұрып, рәсім-рәміз, діл мен тіл, дін және өнер, білім т.б. руханилықтың белгілі бір деңгейін меңгерудің нәтижесінде мәдениет субъектісінің өзіндік санасының жанды буынына айналады.

Танымдық қызметі.

Мәдениеттің қоғамдағы бұл қызмет міндетінің - сан алуын қыры бар. Бірден біздің назарымызды өзіне аударатын нәрсе – мәдениет пен білімнің арақатынасы. “Табиғаттың қулығын асырып жіберуге” (Гегель) бағытталған адамдардың білімі, әрине, мәдениеттің негізгі құрамдас бөлігіне жатады. Ертедегі гректің “паядейя”, ислам

өркендеуіндегі “маариф”, қазіргі өркениеттегі “интеллигенттілік” ұғымдары мәдениет пен білімділіктің іште туыстығын, үндестігін білдіреді. Осы сипатта, әсіресе зиялылар мәдениетті сақтау және дамыту ісінде үлкен қызмет атқарады. “Бүгінгі күнге лайық адамдық қарым-қатынас орнату – интеллигенцияның басты міндеті. Ал біздің өркениеттілігіміз жаппай компьютерге көшумен сипатталмау керек, мәдени диалогтің түрін жасап, оны сақтай білу қабілетімізбен көрінуі керек. Яғни, білімділік мәдениеттіліктің маңызды алғы шарты болғанымен, бұл екі ұғымның арасында белгілі алшақтық, кейде тіпті қайшылық бар. Ғылымның бет алды дамуы, шектелмеген техникалық өрекет мәдениетке үлкен нұқсан келтіруі мүмкін. Тек жоғары деңгейде мәдениеті бар өркениет ғылым мен техниканың дамуындағы теріс салдарларды бейтараптандыра алады. Егер біз ғылым арқылы шындықты ашсақ, өнер арқылы әсемдікке ұмтыламыз, ал моральдық таным – жақсылық пен жамандықты айырамыз.

Реттеу қызметі.

Бұрынғы Кеңес Одағында шыққан кітаптарда мәдениетті ғылыми жолмен басқару атты сөз тіркесі кең етек алғанды. Бірақ адамның дүниеде өмір сүру тәсілі ретінде түсіндірілетін мәдениетті басқару мүмкін емес, өйпегенде адамды тетікке, қуыршаққа айналдырған тоталитарлық айла-шара үлгілерін көреміз. Айталық, Ертедегі Грекияда ешқандай шенеуніктер адам басына театрлар неше билет сатты деген ақпараттар жинаған жоқ. Солай болса да, ол елдегі жоғары мәдениеттің және рухани ізденістің қандай деңгейде болғаны бәрімізге белгілі.

Алайда, солай екен-ау деп мәдениетке сыртқы ықпал жасау мүмкіндігін жоққа шығара алмаймыз. Мәдениет- “жабулы қазан емес”. Мәдениеттегі реттеушілік әрекеттерінің өзіндік ерекшеліктері бар. Мәдениетте күнделіктіден гөрі жоғарыға, идеалға, үлгіге көбірек көңіл бөлінеді. Мәдени ұғымдарда нормативтік, ережелік талаптар басымдық. Мысалы, “мәдениетті адам” ұғымы оның адамдық жан-жақты белгілері бойына толығырақ, тереңірек дарытқандығын көрсетеді. Ол – білімі ғылым деңгейіне, киімі сол кезде көп тараған сәнге, мінез-құлқы осы қоғамның адамгершілік талаптарына сай адам.

Коммуникативтік, қарым-қатынастық қызмет.

Бұл мәдениеттің қоғамдағы негізгі қызметтерінің бірі, адамдардың қарым-қатынасы, мәдениеттер сұхбаттасуы - әлеуметтік шындықтың басым көрініс. Адам ерекше бір өрісте - қарым-қатынас өрісінде болады. Руханилық пен ізгілік, өдемілік пен жақсылық тербелісі адамды нәзік тормен қоршаған, қоғамдық өмірде тек зат пен тауар ауысуы ғана емес,

алдымен идеялар, мамандық, шеберлік тәжірибелерімен, сезімдік қабілеттерімен ауысу толастамақ емес. Мәдениет игіліктерін жас нәресте анасының ақ сүтін еміп, оның әлди жырымен сезім дариясына томылып қана адамдық қасиеттерді бойына сіңіре бастайды.

Ғылымда социализация(әлеуметтану деп аталатын) процесс те мәдени қарым-қатынасқа негізделген. Мәдени қарым-қатынастардың түрлері дегенде олардың өмбебаптығына және көпмағыналылығына көңіл бөлу қажет. Мәдени құндылықтарды оларды жасаушылар және тұтынушылар арасындағы қарым-қатынас ретінде алуға болады. Мәдени құнды қаншама асыл болғанымен, егер ол рухани азық ететіндерге белгілі бір себептермен жетпей жатса, онда ол мәдени айналыстан шығып қалады. Адам тұрмайтын үй қанырап бос тұрады, отарба жүрмейтін темір жол – жәй темір мен ағаштың үйіндісі, ешкім оқымайтын кітап – шаң басып жатқан қағаз. Мәдени болмыстың тірегі деп қарым-қатынасты айтамыз.

1.5. ТАРИХИ МӘДЕНИ ПРОЦЕСС ЖӘНЕ МӘДЕНИ ТИПОЛОГИЯ

Біз осыған дейін мәдениетті ұғымдық жағынан қарастырып келдік. Ал мәдениет болмысы- тарихи-мәдени процесс. Оны әлеуметтік қозғалыстың ақпараттық түрі деп атауға болады. Мәдениеттің заттық пішіндерінде ақпараттық беріліс алам өрекеті нәтижесінде “жасанды табиғатта” ұяланса, ал рухани мәдениетте ол текстер мен тілде жүзеге асады.

Тарихи-мәдени қозғалысты мәдениеттану дүниежүзілік тарихтан басқаша қисынмен зерттейді. Оның алдында оқиғалар мен тарихи деректердің тізбесін жасау мақсаты тұрған жоқ. Ол осы тарихи- мәдени процестің қисындық модельдерін бейнелеуге тырысады. Егер біз дүниежүзілік тарихқа осы сипатта назар аударсақ, онда адамзат дамуында екі бағыт бар екендігін байқаймыз. Біріншісі, табиғатты меңгеру арқылы өндіргіш күштер мен өндірістік қатынастарды өркендетумен, білім мен техниканың даму нәтижесінде қалыптасатын өркениетпен байланысты. Өркениет заманы адам өміріне машинаның жан-жақты енуімен, тіпті адамның рухани құндылығы кеміп, оның осы машинаның тетігіне айналған көріністермен айқындалып тұр. Н.А.Бердяев бұл туралы былай деген Өмір органикалық сипатын жоғалтып, табиғи тербелістердің байланысынан айырылады.Адам мен табиғаттың ортасына, адамның табиғатты бағындырғысы келген құралдары қойылған. Өркениет енді табиғилық та, руханилық та болмай қалды, оның негізі – машиналық.

Әрине, өркениет адам өмірін қазіргі кезде тұтынудың жоғарғы деңгейіне көтерді. Дамыған елдерде “не жеймін, не киемін” сияқты мәселелер түбегейлі шешілген. Бірақ адамзат үшін бұлардан басқа маңызды талап-тілектер бар. Екінші бағытты- адам руханилығының дамуы деп атауға болады. Ол адамның ішкі дүниесіне, оның терең сезім қатпарларына, ой-өрісіне бұрылған. Осы екі бағыттың айырмашылығын Шығыс пен Батысты салыстыру арқылы да байқауға болады. Егер Шығыс мәдениетке көбірек көңіл бөлсе, Батыс өркениетті дамытуда бірталай жетістіктерге жетті. Батыс адамы Дүниемен, табиғатпен өзі сияқты басқалармен күресуде. Шығыс адамындағы күрес пафосы – керісінше ол өзімен- өзі, өзіндегі толымсызбен күреседі.

Егер тарихи мәдени қозғалыстың динамикасын алып қарастырсақ, онда тарихи тұрғыдан төмендегідей сатыларды бөліп көрсетуге болады.

I. Л.Г.Морганның ілімі бойынша: 1. Тағылық. 2. Варварлық. 3.Өркениет.

П.М.Мидтің ілімі бойынша: I.Постфигуративтік (дәстүрлік) мәдениет. Конфигуративтік (замандастық) мәдениет. Предфигуративтік (жас ұрпақтық) мәдениет.

III. Д.Беллдің пікірі бойынша: I.Индустриалдыққа дейінгі қоғам. 2.Индустриалдық қоғам. 3.Индустриалдықтан кейінгі қоғам.

Марксизм бес қоғамдық экономикалық формацияға (алғашқы қауымдық, құлиленушілік, феодалдық, капиталистік, коммунистік) тән мәдениеттің бес түрін көрсетеді.

Бұған дейін мәдениет өзінің тұтастық және жалпылық белгілері бойынша бүкіладамдық қасиет ретінде сипатталады. Алайда, нақтылы тарихта әр түрлі мәдени жүйелер өмірге келіп жатады, олар кейін орнын басқаларға береді. Ал этностық (ұлттық) мәдениеттерді алсақ, олар тіпті бір ғасырдың талай өзгерістерді басынан өткізген. Мысалы, XX ғасырдағы қазақ мәдениеті туралы сөз болғанда көшпенділерден бастап, кеңестік тоталитарлық мәдениетпен қоса, қазір қайта жаңғыртып жатқан қазақтың төл мәдениеті туралы айту қажет.

Сонда, әр мәдениеттің өзіндік ерекшеліктерін жоғалтпай, оларды белгілі бір жүйеге, топқа келтіруге бола ма? Бұл мәдениеттер типологиясы туралы мәселе. Және ол мәдениеттанудағы ең келелі мәселелердің бірі болып табылады.

Типология (Грек тілінен типос – пішін, үлгі, із және логос – ілім, сөз деп аударылады) деп қазіргі ғылыми әдебиетте зерттеу объектілерін жалпылама үлгі көмегімен талдау, сұрыптау және жинақтау әдістері мен тәсілдерін айтады. Типология, әсіресе, бір-біріне ұқсамайтын,

көп түрлі құбылыстармен істес болатын ілімдер реттеу және түсіндіру мақсатында жиі қолданылады. Осы сипатта типологияның ХХ ғасырда жан-жақты дамыған структурализм, жалпы жүйелік ілім мен мәдениеттану сияқты ілімдерде кенінен қолданылатынын баса айту қажет.

Бұл ілімдерде типология әр түрлі құрылымдылық заңдылықтарды ашу, олардың негізіндегі архетиптерді айқындау, осының нәтижесінде идеалды типтерді құрастыру және оларды салыстырмалы тәсілдермен түсіндіру сияқты ғылыми негізгі әдістерге жатады. Сонымен адамзатқа тән сан алуан мәдениетті зерттеу үшін типология ауадай қажет.

Қазіргі мәдениеттануда типологияның бірнеше баламасы қабылданған. Бұл жерде шешуді қажет ететін мәселе-мәдени типтердің өзара байланысы. Дүниежүзілік тұтас мәдениеттер эволюциясы бар ма? әлде бар мәдениет оқшау, бір-бірінен алшақтап кете ме? Осы мәдени типтердің тарихтағы салмағы, оның қосқан үлесі қандай? Неліктен адамзат дамуында белгілі бір мәдени тип атға озып шығады? Ал бұрын гүлденгені, неге кейін солып қалады? Осындай сұрақтарды жалғастыра беруге болады. Енді осыларға түсіндірмелер іздестіріп көрейік.

Осы мәселе бойынша мәдениеттануда, негізінен, үш бағытты бөліп алуға болады. ХХ ғасыр тарих тұрғысынан мәдениет типтерін, негізінен, біртұтас дүниежүзілік өркениетті қалыптастыру заңдылықтарына сәйкестендіре шешті. Дарвинистік эволюциялық ілім ықпалымен пайда болған бір бағыттық прогрессивтік мәдени даму тұжырымдамасы бойынша әр түрлі өркениет жоқ. Тек бір өркениет сатыларынан өтеді. Бұлай ойлау, әсіресе, марксизм ілімінде анық айтылған (қоғамдық - экономикалық формациялар, спираль түрінде даму идеялары) Гегель философиясынадағы жалпыламалықтың жекелерден жоғары тұрып, оларға үстемдік ету принципі мәдениет типтеріндегі өзіндік ерекшеліктерді елемеге әкеліп соқты.

ХІХ ғасырдың екінші жартысынан басталған бетбұрыс осы мәселеге де өз әсерін тигізді. Мәдениеттегі ортақ даму заңдылықтарын логикалық тұрғыдан талдаудың орнына әрбір өркениеттің “көркем өмірбаянын суреттеу” алдыңғы қатарға шықты.

Ресейде де бұл идея ХІХ ғасырда терең тамыр жайған. Осы ретте орыстың белгілі мәдениет тарихын зерттеушісі Н.Я. Данилевскийдің тарихи - мәдени тип іліміне қысқаша тоқталып өтейік. Ол өзінің “Ресей және Еуропа” шығармасында тарихта 13 мәдени типтің болғанын атап өтеді. Осы тарихи-мәдени типтердің арасынан біз түрік халықтарын таба алмаймыз. О Шпенглер сияқты Н.Я.Данилевский де “Орталық Азия халықтары варварлық сатыдан шыға алмады” деген

еуроорталықтық шеңберінде қалып қойған.

Әрбір мәдени-тарихи тип оқшау организм тәрізді болғандықтан олардың бір-біріне қарым-қатынасы шектелген, араларында шынайы сұхбаттасу (диалог) мүмкін Н.Я Данилевскийдің пікірінше, ұлттық мәдениетер шығармашылық және қатып-сеніп қалғандар (реликтілік) болып бөлінеді. Тарихи қозғалыс нәтижесінде кейбір мәдениет алға озып шығады да, басқалары оларға этнографиялық материал болудан өзгеге жарамайды. Жалпы қалыптасқан мәдениет шамамен 1500 жылдай өмір сүреді, оның мың жылын қалыптасу, нәр жинау, басқалардан оқшаулануды қамтитын этнографиялық кезеңі алса, 400 жыл мемлекеттік кезеңге жатады. Тек соңғы 50-100 жыл ішінде тарихи-мәдени тип өзін көрсетеді, тарихта өз ізін қалдырады. Бұл кезеңді Н.Я Данилевский өркениет деп атайды. Бірақ өркениет түбінде этностық мәдениетке орны толмайтын нұқсан келтіреді, оның архетиптік өзегін жегідей жейді.

Әрине, Н.Я. Данилевский тарихи мәдени типтердің арасындағы байланысты мүлдем жоққа шығара алмайды. Оның пікірінше, мәдениеттердің арақатынасының үш түрі бар.

а) жою, тазарту (мысалы, еуропалықтардың Америкадағы үндістер өркениеттерін мүлдем құртып жіберуі);

ө) будандастыру (Петр 1 еуропалық мәдениет орыс жеріне енгізуі);

б) тыңайту (мәдениет өзінің негізін сақтап, басқалардың нәрімен толығады) Жалпы алғанда көптеген тың пікір айтқанымен, Н.Я. Данилевский мәдениеттер тұтастығын жеткілікті ескермейді.

XX ғасырдың екінші жартысынан бастап адамзат ғасырлар бойы қалыптасқан. алайда, жауапкершілік пен алапат соғыстардың салдарынан жиі-жиі үзіліп қалған өзінің бірыңғай мәдени бірлігін қалпына келтіре бастайды. Бүкіл планеталық тұтастық идеясы гуманист ойшылдарды тарихтың ішкі мәнісін замандар сабақтастығынан іздеуге ұмтылдырды. Мәдени оқшаулық теориялары өз орнын адамзат өркениеті дамуының біртұтастығы жайындағы ілімдерге бере бастады. Осылардың ішінде белгілі философ-экзистенциалист Карл Ясперстің (1883-1969) белдеулік (осьтік) уақыт ілімі ерекше орын алады.

К.Ясперстің пікірінше, адамзат біртұтас күйде пайда болған, негізгі даму бағыты ортақ және тағдыры мен болашағы ұқсас. Жалпыадамдық мәдениет өркениеттің қалыптасуына шешуші әсер еткен фактор-тарихтағы рухани даму, құдайлық сенімнің адамдарды баурап алуы. Бірақ, әрбір дүниежүзілік немесе ұлттық тіл дің өзара таластың салдарынан жалпы адамдық наным мен сананы қалыптастыра алмады. Оны тек қана “дүниежүзіліктің тарихтың белдеулік уақытында” пайда

өзінің өлсіздігін сезініп, осы жағдайдан құтылу үшін рухани күреске шығуы арқылы түсіндіреді. Адамзаттың рухани бірлігі идеясын К.Ясперс мәдениеттер типологиясын талдауға негіз етіп алған. Оны нақтылы көрсету мақсатымен төмендегідей кестені тарихтың түп-тамырлары және оның мақсаты шығармасында ұсынады.

К. Ясперстің схема - кестесіне кейбір түсіндірмелер мен ескертпелер.

1. Тарихқа дейінгі кезең біздің заманымызға дейінгі уақытты қамтиды. Оған дейінгі адамзат жазба деректер жоқ. Яғни тарихтың ұзақтығы 5000 жылдай. Тарихқа дейінгі кезеңде өзінің қабілеттері мен ерекшеліктері жинақталған қазіргі адам қалыптасты. Ол – мәдени архетип, тіршіліктің тірегі; қаншама тарихи апаттар Тарихқа дейінгі кезеңде өзінің қабілеттері мен ерекшеліктері жинақталған қазіргі адам қалыптасты. Ол мәдени архетип, тіршіліктің тірегі, қаншама тарихи апаттар болғанымен, адамзат биологиялық жағынан көп өзгермеді.

2. Біздің заманымыздан 4000 жылдай бұрын жердің 3 аймағында (Шумер – Вавилон – Египет – Эгей өлемі, Инд аңғарындағы арийлікке дейінгі мәдениет және Хуанхэдегі архаикалық Қытай) бір-бірімен қатар ертедегі Ұлы мәдениеттер пайда болды. Алғашқы мәдени типтердің пайда болуына негіз салған төмендегідей факторларды айта кеткен жөн.

а) Ніл, Тигр, Евфрат, Хуанхэ және Инд аңғарларына ирригациялық жүйелерді ұйымдастару;

ө) жазуды ойлап табу, ол суреттік жазудан (пиктограмма), сыналық және иеорглифтер арқылы алфавиттік (идеограммалық) жазуға ауысты;

б) ортақ мәдениеті, тілі, мифтері бар, өздерінің бірлігін пайымдайтын халықтардың пайда болуы;

в) мемлекеттер мен қалалардың қалыптасуы.

3. Белдеулік уақыт адамзатты біртұтас тарих ағынына қосатын желім (фермент) болып табылады. К. Ясперстің пікірінше белдеулік халықтарға қытайлар, үнділер, ирандар, иудейлер және гректер жатады.

2 БӨЛІМ. МӘДЕНИЕТ ТАРИХЫ

2.1. ЕЖЕЛГІ ДӘУІР МӘДЕНИЕТІ

Қазіргі мәдениет пен өркениет өмірге келе салған жоқ. Ол табиғаттың да, қоғамның да, ерекше бір күдіретті күштің де адамға бере салған сыйы емес. Адамдық мәдениет - мыңдаған, тіпті миллиондаған жылдар бойы оның талмас ізденісінің, рухани жетілуінің, әлемдегі ұтыстары мен күйзелістерінің жемісі.

Біз кімбіз және қайдан келдік? Тарихтың сонау ертедегі бастауларында не нәрсеге ұмтылдық және нені армандадық? Қандай оқиғалар мен себептер бізді адам дәрежесіне көтерді. Адамзатта діл, тін ақыл-парасат қалай пайда болды. Осы сияқты әлі толық жауап жоқ және жауап табу мүмкін де емес т.б. сұрақтар адамзатты ғасырлар бойы толғандыруда. Ежелгі дәуір мәдениеті туралы айтатын тұжырымдарымыз сондықтан болжамдар мен пайымдаулар нәтижесінде.

Қазіргі ғылым адам мен мәдениетінің қалыптасуы туралы бірталай деректер, жинақталған. Ең алдымен осы адамзат өмірінің басталуын уақыт тұрғысынан бағалап көрейік. Антропосоциогенетика (адам мен қоғамның пайда болуы туралы ілім) бойынша адамзаттың қалыптасуы шамамен 3 кезеңнен тұрады.

1. Адамның биологиялық эволюциясы. Ол осыдан 20-25 миллион жылдар бұрын басталып (дриопитик, рамапитек), 3-4 миллион жылдар бұрын аяқталды.

2. Бұдан 3-4 миллион жыл бұрын жер бетінде, зор геофизикалық өзгерістер болды (радиация мұздану т.б.) Ертедегі тұқым қуалу механизмдеріне мутациялық өзгерістер еніп, адамның маймыл төріздес тектері биологиялық бейімделу шеңберінен шыға бастады. Шығыс Африкадағы әкелі-балалы Ликилер тапқан зинанджтроптардан бастап, адамзаттың әлеуметтік дамуы бірте-бірте биологиялық факторларды ығыстырды. Бұл ретте алғашқы адамға қарай бет бұрған австралопитектердің тобылық өмір сүруі ерекшеліктерін, олардың қолынан шыққан еңбек құралдардың, ой арқылы жасалған жасанды заттарды, тілдің, қарапайым сананың, дін мен өнердің алғашқы түрлерін атап өтуге болады.

Мәдениеттің қалыптасуына үлкен әсер еткен факторлардың ішінде қарапайым адамгершілік принциптерінің маңызы зор. Мысалы, қан алмасушылыққа (инцесске) тыйым салу, некелік қатынастарды реттеуге, оның аналық рудың пайда болуына негізгі себеп деу керек. Сол сияқты қандастарын өлтіруге тыйым салыну, әлсіздерге көмек беру де мәдениет

бастамасында жатыр. Әрине, бұл кезеңде биологиялық эволюция тоқтаған жоқ, алайда онымен қоса адамзаттың мәдени - әлеуметтік дамуы басталды.

3.Осыдан шамамен 40 мың жылдай бұрын қазіргі адам - гомосапинс (ақылды жан) қалыптасты. Сыртқы ортаға бейімделудің орнын мәдениет ауыстырды. Тура мағынасында алғанда, ежелгі дәуір мәдениеті осы кезден алғашқы өркениеттер қалыптасқанға дейінгі уақытты қамтиды (б.з.б 1У-ІІІ мыңжылдықтар).

Ежелгі дәуір мәдениетін барлық халықтар мен этностар өз басынан өткізді. Тіпті ХХ ғасырда өлі тас дәуірінің шеңберінде қалып қойған адам топтарын кездестіруге болатын еді. Этнографиялық деректерге сүйене отырып, ежелгі дәуір мәдениетінің кейбір ерекшеліктеріне тоқталып өтейік.

Біріншіден, ғасырлар сабақтастығы адамның өз басынан айқын көрінеді. Миллиондаған жылдар бойы биологиялық дамудың нәтижесінде ерекше тұлға организм қалыптасты. Адамның тән сұлулығына оның рухани сұлулығының сәулесі түсіп тұр. И.Г.Гердердің тілімен айтқанда, адам барлық жануарлардың қасиеттерін өз бойына жинақтаған ең нәзік форма, әлемнің тұтқасы болып табылады.

Ғасырлар биігінен ежелгі дәуір мәдениетін төмендету ақиқатқа сәйкес келмейді. Ежелгі дәуір мәдениетінің дүниетанымы – миф. Ежелгі миф-аңыздар алғашқы адамдардың тіршілігінің маңызды белгісіндей , олардың рәміздік мазмұны арқылы адамзат қоршаған ортаны әрі, игерді, әрі түсінді. Алғашқы діндер (анемизм, тотемизм, фетишизм) мен әфсаналарға (мифтерде) адам мен табиғаттың арасындағы бірлік ерекше жоғары дәріптелді. Егіншілік пен бақташылық, тіпті қолөнердің өзі ежелгі дәуір мәдениетінен табиғатпен сырлас болуды талап етті. Скиф, сақ өркениетіндегі “хайуанат стилі”, қытайдың инь, ян бастамалары. Египет пен Шумердегі өліп, қайта тірілген құдай туралы аңыздар табиғатпен үйлесімділікке шақыратын рәміздер. Белгілі мәдениет тарихшысы Эдуард Бернетт Тайлор (1812-1917) мифтердің мынадай түрлерін атап өтеді.

1. Философиялық немесе түсіндірмелік мифтер.
2. Нақтылы, бірақ бұрмаланған деректерге сүйенген мифтер.
3. Тарихи және аңыздық тұлғалар туралы мифтер.

2.2. АЛҒАШҚЫ ӨРКЕНИЕТТЕР

Ежелгі дәуір мәдениетіне қарағанда алғашқы өркениеттер ғылымда тереңірек және жан-жақты зерттелген. Бірақ бұрын айтып кеткеніміздей, осы өркениеттер жөнінде еуроорталықтық көзқарастар мәдениеттер типологиясында басым. Ертедегі Шығыстағы өркениеттер жөнінде А.Тойнби мен О. Шпенглер де, Н.Данилевский мен И.Гердер де біршама жансақ пікірлер айтады.

Адамзат тарихында өзінің өшпес ізін қалдырған кейбір ұлы мәдениеттерге тоқталып, оларды аксиологиялық сынақтан өткізейік. Дүниежүзілік өркениеттердің ішіндегі алғашқылардың бірі және мыңдаған жылдар бойы өмір сүрген Египеттің ертедегі өркениеті. Бұл қоғам Ніл өзенінің төменгі аңғарында б.з.б. ІУ-ІІІ мыңжылдықтар аралығында пайда болып, б.з.б. 322 жылы Александр Македонский жаулап алғанға дейін әрекет етті.

Египеттік өркениеттің пайда болуы туралы ғылымда әр түрлі пікірлер бар. Тойнби бойынша, афроазиялық далада өмір сүрген тағы тайпалардың бір бөлігі шөлдің қатал талабына орай көшпенділерге айналған, ал тағы бір бөлігі Ніл, және Екі өзен аңғарларын игеріп, егіншілікті меңгерген. Кейбір мәдениет тарихын зерттеушілер египеттік мәдениетті ғарышкерлер орнатты немесе Атлантида мен Еуропадан келді сияқты пікірлер туғызды. Бірақ, соңғы кездегі зерттеулер египеттік мәдениеттің африкалық түп-тамырларына басты назар аударады. Африка жерінде тек Египет өркениеті ғана емес, сол сияқты Куш, Нубия, Гана, Нок, Санга сияқты мәдени бірлестіктердің болғанын айта кету керек.

Б.з.б 3000 жылдай бұрын Египетте біртұтас мемлекет орнықты. Өз өркениетін египеттіктер құдайдың өмірімен қалыптасты, қасиетті тәртіп пен ақиқат (Маат) алғашқы ретсіздіктен адамзат қоғамында жоғары үйлесімдікке өкелді дейді. Египеттіктер осы реттілікті әділеттілік және заңдылық деп түсінген, оның негізін құдай және құдайдың жердегі өкілі фараон қалайды. Ертедегі египеттіктер үшін құдайлар, тек қалалар мен номдарды (аудандарды), тәртіп пен заңдылықты жасаушылар ғана емес, сонымен бірге өнер мен мәдениетті, ғылым мен магияны, жазу мен қолөнерді өмірге келтірушілер. Ақылдылық құдайы – Тоту ертедегі Египет өркениетінің кепілі ретінде бағаланады.

Египет мәдениетінің тарихтағы өшпес ізі пирамидалармен байланысты. Оларды салудың негізгі мақсаты фараондардың ерекше құдайылық құдіреттілігін дәріптеумен қатысты. Әлемнің жеті кереметінің бірі пирамидалар бізді, бір жағынан, адамның қолымен

жасалған туынды ретінде таңғалдырса, екінші жағынан, осыншама күш-қайрат неге нақ осыған жұмсалды деген сұрақ туғызады. Египет мәдениетінің тағы бір ерекшелігі геопольдік теологиямен белгілі. Күн (Ра)- құдайлардың құдайы, ол алтын ұғымымен қосылып айтылады (алтын нұр шашқан күн) , ал Фараон өзін Ра-ның ұлымын деп дәрежелейді. Египеттіктер Рамен қоса о дүниенің патшасы, адамдар тағдырын шешуші, өліп, қайта тірілген құдай Осиристі де пір тұтқан. О дүниені египеттіктер мәңгі маужыраған, ұйқы басқан; не су, не ауа, не махаббат ләззаттары жоқ күңгірт қапас әлемі бейнесінде түсінген. Айталық, “Арфист” әні атты көне ескерткіш туынды өлім туралы ойламай, ешкім қайтып келмеген бақи дүниені аңсамай “әр тамаша күнді қуана қарсы алуға шақырды”.

Классикалық египет мәдениеті, әсіресе, Орталық патшалық (б.з.б. ХП-ХУШ ғасырлар) кезінде өзінің шарықтау шегіне жетеді. Осы уақыттағы пирамидалар өзінің аумақтығы жағынан ертедегі патшалықтар тұсында салынғандардан шағын. Бұл кезде египеттіктердің техникалық жетістіктері Фаюм оазисіндегі суару жүйелерін жетілдіруге, монументалдық құрылыстарда жаңа саулеттік формалар іздеуге бағытталды (лабиринт, күн храмдары, Нефертити кескіндемесі т.б.).

Египет Шумер мен қатар адамзат тарихындағы алғашқы жазудың отаны. Тасқа қашалған петроглифтерден пиктрограммалық (суреттік) жазуға, одан қазіргі идеограммалық (мағыналық) жазуға ауысудағы жалғастық бір буын – египет иероглифтері. Иероглифтік жазу құдайдың сөзі деп есептелініп, қоғамдық өмірдің тірегіне айналды.

Египет мәдениеті, кейін христиандар мен мұсылмандар қаншама бекерге шығарғандарымен жойылып кеткен жоқ. Оның әсері дүниежүзілік өркениетте өзінің өшпес ізін қалдырды.

Дүниежүзілік өркениеттің тағы бір бастауы аты аңызға айналған Шумер мәдениетінен нәр алады. Афроазиялық даланың қатал табиғаты шумерлердің арғы ата-бабаларын Тигр мен Ефрат өзендерінің аңғарларына қоныс аударуға мәжбүр етті. Жалпы мәдениет тарихшылары шумерлер кімнен шықты және қай тіл тобына жатады деген мәселе төңірегінде бір топтамға келе алмай жүр. Соңғы зерттеулер шумерліктерді протоалтайлық этнос деп есептеуге негіз береді.

Аталған өркениетті шумерлік бір аңыз өзінше түсіндіреді. Алғашқы хаос ретіндегі жойқын су тасқынының иесі албасты әйел Тиамат құдайлады құртқысы келді. Оған қарсы шыққан бас құдай Марфук бұл албастыны өлтіріп, оның билігіндегі әлемнің астыңғы жағынан жер қабатын, ал жоғарғы үстінгі жағынан аспанды жасайды (Көне түріктердің Көк төңірі, Иер-Су, Ұмай аңызымен салыстырыңыз). Осы

аңыздан шумерліктердің шөлді игеріп гүлденген өз жерін жасағандығы да көрініп тұр.

Шумерлердің тағы бір аңызы дүниежүзілік алапат тасқын туралы. XX-ғасырдың 20-30 жылдары Шумер қалаларының орнын қазған археологтар б.з.б 4-мыңжылдықта ол жерде болған су апатының іздерін тапты. “Аңыз бойынша ақылды патша Знусудра” Эпики атты құдайдан су тасқыны туралы ескерту алып, үлкен кемені дайындап адамзатты құтқарады.

Египеттен бізге пирамидалар жетсе, шумерлер адамзат тарихында өздерінің сыналық жазуымен құрметті орын алады. Екіөзен аңғарынан табылған саз балшық тақтайшаларындағы 1.5. миллиондай жазу әлем музейлерінде сақтаулы тұр. Месопотамиялық жазу иероглифтер сияқты алдымен пиктограммаларды ыңғайлап, ықшамдау, нәтижесінде қалыптасты. Алғашқы шумерлік сына таңбалардың саны 1,5 мыңдай еді, кейін Вавилонда олар 300 шамасында тұрақтанды.

Сына жазу арқылы бізге жеткен адамзат мәдениетінің тамаша үлгісінің бір-аққадтық “Гильгамеш туралы аңыз”. Онда адам өмірінің мәні мен маңызы туралы мәселе қойылып, өлім мен өмірдің арақатынасы жөнінде философиялық толғаулар айтылады. Яғни, сонау Шумер өркениетінен бастап, адамзат өмірдің шектеулілігінен мәңгілікке қарай ұмтылды. Қазіргі мәдениетте шумеро- вавилондық математика мен астрономия өз ізін қалдырды. Біз әлі күнге дейін шеңберді 360 градусқа, сағатты 60 минутқа 60 секундқа бөлген шумерлік есептеу жүйесін қолданамыз.

Шумер өркениетінің тағдырына келсек, осы мәдениет иелері шумерліктерді басқа халықтар жаулап алғаннан кейін де жоғалып кеткен жоқ. Шумер жерін б.з.б. 3-мыңжылдықтардың аяғында семит тайпалары аққадтықтар жаулап алғаннан кейін Вавилон, Ассирия мемлекеттері орныққаннан соң да шумер тілі діни-мәдени құрал ретінде өз мағынасын сақтап қалды.

Әлемдік өркениеттер тізбегінде ерекше орын алған, Батыс пен Шығысқа бірдей үлкен ықпал жасаған ертедегі мәдениеттің бірі-Иран өркениеті. Ол Афроазия мен Еуразияның арасындағы көпір тәрізді. Иран өркениетінің пайда болуы б.з.б. 3-мыңжылдықтағы күрделі тарихи-мәдени қозғалыстарға байланысты.

Бұл ретте Иран өркениетінің қалыптасуына шешуші ықпал еткен факторлардың ішінде халықтар мен тайпалардың қоныс аударуын баса көрсеткен жөн. Б.з. 2 мың жыл бұрын арийлік тайпалар Еуразия даласынан қазіргі Иран мен Үндістан жеріне басып кірді. Батыс Иран жеріне негізінен парсы және мидиялық тайпалар орнықты. Алайда,

Иран мәдениетінің бастауын тек үндіеуропалықтарға тіреген сыңаржақтылық болар еді. Иран мәдениеті Шумер өркениетінің өсерімен қалыптасқан. “Иран – дейді А.Тойнби- шумерлік өркениеттің екінші үйі болып табылады”. Иран өркениетінің гүлденген уақыты б.з.б. У1-ІУ ғасырдағы Ахеменидтер мемлекетімен қатысты.

Иран өркениетінің негізгі тірегі – зороастризм діні. Ол тек таза діни сенім-наным жүйесінен терең философиялық, дүниетанымдық мәдени феноменге жақын. Зороастризм антикалық дүниенің философиялық жүйелерінің қалыптасуына, христиан және ислам діндерінде жорамалдық ілімдерге үлкен әсер етті.

Зороастризм негізін салушы Заратуштраның өмірі мен ілімі туралы ғылымда әр түрлі пікір бар. “Заратуштра” (грекше Зороастр деген сөз) “түйелі адам”, “түйе жетектеген” адам деген мағына береді. Сондықтан қазақ философы Ағын Қасымжановтың Заратуштра көшпелі тайпасынан шығып, кейін өз елінде қуғынға түскендіктен шығыс-ирандық патша Виштаспаның қол астына ауысқан деген сөзінің жаны бар. Зороастризмнің қасиетті кітабының аты – “Авеста”. Оның ең көне бөлігі “Гат” деп аталады және Заратуштрамен тікелей байланыстырылады.

Зороастризм бойынша, әлемде бір-біріне қарама-қарсы екі негіздің-жақсылық пен игіліктің құдайы, нұрдың, өмірдің, ақиқаттың рөмізі Ахура-мазда мен зұлмдықтың белгісі, қараңғылық пен өлім таңбасы. Анхра- Майньюдің арасында толастамайтын күрес жүріп жатады. Өз қарсыласына қарсы күресте Ахура-мазда адамды жаратады. Адам құдайлық туынды, алайда өз өмірінде жақсылық пен жамандықты таңдауға ерікті.

Осы діннің аңыздары болашақ туралы күрделі ілімді уағыздайды. Дүниежүзілік тарих, дейді олар, 12 мың жылға созылады, оның 3 – мың жылы “алтын ғасыр” еді. Ол кезде “қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман” болды, ауру да, өлім де, аштық та адамды қинамады. Бірақ алтын ғасырдың аяғында Анхра-Майнью келіп, адамзатқа аштық, ауру және өлім әкелді. Алайда, Заратуштра руынан құтқарушы (саошьянт) шығып, түбінде зұлымдықты жеңеді, әділетті Ахура-Мазданың патшалығы мәңгі орнайды.

Иран өркениетінің тағы бір жетістігі- ондағы ескі парсылық сыналдық жазу. Вавилондық сына жазуда 300 таңба болса, парсыларда қазір бар-жоғы 43 таңба қалған. Осы жазудан біз Дарий патшаның бұйрығымен Нілден Қызыл теңізге дейін канал қазу басталғанын білеміз. Иран мәдениеті ай күнтізбесін қолданды, ол күнтізбеден 11 күн кем болды және әр айдың аты ауыл шарушылық маусымдық

жұмыстарымен байланыстырылды. Қазақтардың ай аттары осы парсылық күнгізбемен сабақтас. Пасаргад, Персопль, Суза қалаларында ертедегі Иранның тамаша сәулет өнері өз кемеліне жетті. Сол кезде салынған сарайлар мен өнер туындылары көрермендерді әлі күнге дейін таңғалдырады.

2.3 ҮНДІ-БУДДА МӘДЕНИЕТІ

Жер шарындағы қасиетті де, құдіретті мәдениеттердің бірі - Үнді мемлекетінде қалыптасып өркендеген үнді-будда мәдениеті. Үнді елінің ғасырдар бойғы мәдени дәстүрлері оның талантты халқының діни-сана-сезімінің қалыптасып дамуымен тығыз байланысты болды. *

Үнді жеріне келген арийлер өздерімен бірге б.з.б. 2000 жылы шыға бастаған көне мәдени мұралардың бірі- Ведаларды ала келіп, оны жергілікті халықтың арасына кеңінен тарта бастады. Ведалар дегеніміз – діни сарындағы дұғалардың, құрандардың, құрбандық шалу кезінде айтылатын суреттемелердің, табиғаттың поэтикалық бейнесінен хабардар ететін өлеңдердің жиынтығы. Үндінің атақты жазушысы Рабиндрант Тогор ведалық гимндерді “Халықтың қуаныш-шаттығы мен оның өмірге деген сүйіспеншілігі мен қорқыныштың поэтикалық куәгері” деп өте жоғары бағалаған болатын. “Жаратушы әні” гимнінде бізді қоршаған дүние былай деп сипатталады; алғашқы кезеңде дүние Хаос жағдайында болды деп сипатталады. Бірақ уақыт өткен сайын адамзат баласының тіршілік етуге деген құлшынысы байқалды, соның нәтижесінде жарық, одан кейін аспан мен су патшалығы пайда болды. Міне дәл осы кезден бастап жер бетінде тіршілік қалыптасты, ал құдайлар дүние жаратылғаннан кейін барып пайда болды.

Шамамен б.з.б. 6000 жылында қалыптасқан Упанишадтар үнді – арийлердің діни көзқарастарының дамуындағы басты қадам болып саналады. Өйткені, Упанишадтар адамның ішкі жан дүниесі, оның өмірінің мән-мағынасы, адамды ақиқат пен шындыққа апарар жолдар мен олардың бұл өмірдегі маңызы, өлім мен мәңгілік ғұмыр жайындағы діни-философиялық толғауларға толы болып келеді. Ең бастысы – упанишадтарда Брахман мен атман идеялары кеңінен көрініс тапқан Брахман-абсолютті шындық, абсолютті руханилық, бұл дүниеде одан тысқары ешнәрсе жоқ, олай болса бізді қоршаған ортаның мәні де осы Брахманда. Ол Атман болса осы жағдайларды ескере отырып- жеке тұлғаны мойындау. Упанишадтар діни-философиялық ой-сананың дамуына түрткі болды, сөйтіп көп ұзамай-ақ он алты мектеб қалыптасты.

Үнді-будда мәдениетіне төн қасиет дін мен философияның өзара тығыз байланысты болып, ұштаса білуінде. Бұл туралы Гегель былай деп жазды: “Үнді мәдениеті- жоғары дамыған сан-салалы құдіретті мәдениет, бірақ олардың философиясы дінмен сабақтас, өзара тығыз байланысты болып келеді. Философия ғылымы айналысатын мәселелерді діннен де көптеп кездестіруге болады. Сондықтан да болар, Ведалар — діннің ғана негізі емес, сонымен қатар философияның да негізі болып саналады.”

Бір-бірімен өзара тығыз байланысты, ірі табиғи бірлікте болуына қарамастан үнді философиясының алты классикалық мектебі де адамның әлемге дүниетанымдық қарым-қатынастарының сан-саласын қамтып, танып-білудің түрлі әдістерін қарастырады. Мысалы, “миманса” - діни салт-жораларды түсіндірумен айналысады және діни құрбандықтар шалуды жақтайды. Құрабандық шалу — адамның құдай алдындағы өз парызын (дхарма) өтеуі болып саналады онсыз “карманың” құрсауынан адам еш уақытта шыға алмайды. “Карма” бүкіл үнді мәдениетінде айрықша орынға ие болған. Кең мағынада алғанда карма дегеніміз - әрбір адамның тіршілікте жасаған іс-әрекеттері мен оның салдарларының жиынтығы осы арқылы оның болашақтағы тағдыры анықталады ал тар мағынасындағы карма-адамның тіршіліктегі жасаған іс-әрекеттерінің қазіргі өмірі мен болашағына әсері.

Кей-жағдайларда жоғарыда атап көрсеткен “мимансаны” атеистік ілімге де жатқызады, өйткені ол дүниенің атомдардан тұратындығын мойындайды. Сөйтіп, дүниені материалистік тұрғыдан сипаттаудың арқасында Құдайды мойындаудың мәні жойылды.

“Веданта” брахманизмде ерекше орын алады. Тіпті қаншама ғасыр өтсе де оның бүгінгі таңда да көптеген жақтаушылары бар. XX ғасырда Веданта мәселелерімен үндінің ғалымы Вивеканада ал XX ғасырда Р.Тогор тіпті мемлекет қайраткері Д. Нерудің өзі де айналысқан. Веданта дүниенің жаратылуын Брахманмен байланыстырады. Бұл күйді Атман деп атайды ол адамды ажалдан құтқарады. Сөйтіп, өліп бара жатқан тіршілік иесі қайтадан жаңғырады.

“Санкхья” материалдық дүниені де рухани дүниені де мойындайды. Бұл ағым бойынша материя үнемі қозғалыста және тәуелсіздік жағдайында өмір сүреді бірақ, ешнәрседен бейхабар күйде болады. Рухани дүниенің енжарлығы басым бірақ, бұл жерде саналылық басымдылық танытады. Ендеше материя мен рухты яғни “соқыр” мен “ақсақтың” бастарын біріктірсе олардың бойындағы кемшіліктер мүлде жойылады. Бұл дүниеде жаңа құбылыстар пайда болады адам бейнесі қалыптасады. Оның тәндік болмысына қайғы-қасіреттер жазылған ал

здан арылу үшін руханилылық материалдыктан бөлінуі шарт. Бұл - өмірге келу мен өлімдер тізбегінің торынан шығып нағыз бостандық пен әділеттілікке жету жолы. Санкхья будда дінінің идеялық жағынан қалыптасуына да үлкен ықпал жасады. Осы бір орайда иогтардың ерекше рухани жағдайға жетудің өзін-өзі шектеу (аскетизм) және қалыпты жағдайдан мүлде басқаша көңіл күйде болу және т.б. жатады. Үнді поэзиясының тамаша туындысы “Махабхараттада” санкхья ілім мен иог тәжірибелерін өзара байланыстырып біріктіру қажеттігі атап көрсетіледі. Иогта психикалық белсенділікті шектеп басу тәсілдері мен кез келген ақыл-ой қызметін тоқтату әдістерін қолдануға ерекше назар аударылады. Демек, иогтардың шынайы дарындылық қасиеттері мен құдіреттен басым түсу қабылеттерінің сыры осы бір жағдайларға да байланысты болып келеді.

“Ньяя” логика заңдарына сүйенеді оны ұғынып-білу-адамның жан дүниесін тазартуға себепкер болатын ой-пікірлердің қалыптасуына көмектеседі. Ньяя негізінен брахманизмнің соңғы жүйесі - вайшешикаға жақын болып келеді.

“Вайшешика” адам өміріне пайдалы шындықтың алты түрін көрсетеді (субстанция сапалылық іс-қимыл(карма), жалпылық, ерекшелік, мәнділік). Вайшешика бойынша, физикалық дүние атомдардан тұрады және ол мәңгілік болып саналады. Бірақ, физикалық дүние атомдардан тұрғанымен, оның басты қозғаушы күші карма заңдарына сәйкес әрекет ететін құдай болып саналады.

Брахманизмде о дүниемен салыстырғанда адам өмірінің өткінші екендігі және оның мәнсіздігі туралы идеялар басты орын алған. Адамның о дүниедегі тағдыры оның бұл дүниелік ғұмырындағы адамгершілік іс-әрекеттеріне байланысты. Ендеше, бұл дүниеде күнәкар болғандар атап айтқанда адам өлтірушілер-жыртқыш аңдарға, ет ұрлаушылар - қаршығаға, астық ұрлаушылар- сабау құйрыққа, брахманды өлтірушілер- ит пен есекке, ал маскүнемдікке салынған немесе ұрлық жасаған брахманның өзі де сарыбас жыланға айналады. Брахмандарды сыйлап - құрметтеу, күншіл болмау, адамның өзін-өзі ұстай білуі, мейірімді болу және т.б. қасиеттер қоғамның әрбір мүшесінің өз орнын табуына мүмкіндік беретін басты шарттар болып саналады.

Б.з.б. VІ ғасырда үнді елінде, кейіннен дүниежүзілік дінге айналған, будда діні қалыптаса бастады. Оның негізін қалаушы ханзада, кшатрийлер варнасына жататын Будда болады. Оның шын аты-Сиддахартха, ал оның анасы әйел патша Майя еді. Ұлы ханым Майяның шапағаты жер жүзіне тарады, оның жүрегінің тазалығы, өз-өзіне сенімділігі, парасаттылығы мен салмақтылығы, бұл қасиетті ананың қадір-қасиетін арттыра түсті.

Буддизммен қатар джайнизм ағымы да дами бастады. Оның негізін қалаушы — Махавира (Вардамана) болады. Бұл сектаның жолына түсушілер кармадан азат болудың басты құралы ретінде-аскетизмді насихаттады. Нағыз джайнистердің фанатизмінде шек болмады. Олар бұл өмірдің барлық рахатынан саналты түрде бас тартты, басқаны былай қойғанда, олар өмірлерінің соңғы сәттерінде тамақтанудан да бас тартты. Джайнизм брахманизммен ымыраға келудің арқасында осы уақытқа дейін Үнді мемлекетінің қоғамдық-саяси өмірінде өз ықпалын сақтап отыр. Махавираның жолына түскендер негізінен-саудагерлер болды.

Будда өзінің діни уағыздарында брахманизімді де, джайнизмді де сынға алады. Брахманизмдегідей байлық пен сән-салтанатты өмірге бойұрушылық, ал джайнизмдегі аскетизм Будданы қанағаттандырмады, сондықтан да ол орталық межені қалап алады. Ол өзінің негізгі діни көзқарастарын “Бенерес уағыздары” атты еңбегінде жүйелі түрде баяндап берді. Онда былай делінген: “Рухани тіршілігі таза адам бұл өмірде екі нәрседен арасын аулақ салу керек. Оның біріншісі-сауық-сайран мен думанды қызыққа толы өмір. Бұл адамның рухына қарама-қайшы келетін бишаралық, өткінші өмір, ал екіншісі- ерікті түрде қалап алынған азапты, қатыгез өмір, бұл өмірде мәнсіз, мағынасыз. Рухани дүниесі бай адамдар өмірдің аталған екі жағынан да өздерін алшақ ұстағандары жөн. Ең бастысы, адамдар танымға, білімге бастайтын, олардың ақыл-ой өрісін кеңітетін дұрыс жолға түсулері қажет”. Бұл жол тармақтары көп сегіз салалы жол. Олар адал, сенім, әділ шешім, шындық сөз, шындық өмір, шыншыл ұмтылыс, шындықпен еске алу және адамның өз бойындағы қасиеттерін үнемі байыту болып табылады.

Буддизм бойынша, өмірдің азаптары жайындағы қасиетті шындық мынандай: өмірге келу — азап, кездеген мақсатына жете алмау — азап. Ал аталған осы азаптардан құтылудың басты жолы — сегіз салалы қасиетті өмір жолын тандап алу.

Будда ілімі адам бойындағы ізгілік, адамгершілік қасиеттерді одан әрі дамытуды насихаттайды. Онда былай делінген: “Бұл дүниеде өшпенділікпен жануға болмайды, адам ашу-ызасын ақылға жеңдіріп, зұлымдықты қайырымдылықпен ауыздықтауы қажет. Ұрыста мың адамды жеңіп шығуға болады, ал нағыз жеңіс адамның өзін-өзі жеңіп шығуы болып табылады”.

Будда дін жолына шын берілген адамдарды төрт қағиданы мүлтіксіз орындауға шақырады. Олар: зұлымдықтың алдын алу, зұлымдық пен қатыгездікке жол бермеу, ізгілік пен қайырымдылыққа даңғыл жол ашу, адамгершілік қасиеттерді батыл қолдау.

Будда ілімі үнді халқының сүйіспеншілігіне бөленіп, кең қолдау

тапты. Будда өз шәкіртіне арнаған сөзінде былай дейді: “Сендер бұл ілімді дүниежүзінің барлық елдеріне таратындар. Оларға кедейлер мен бұл өмірден жәбір көрушілердің, байлар мен тектілердің бірдей екендігін, күндердің күнінде үнді қоғамындағы барлық касталардың осы діннің ту астына бірігетіндігін халыққа түсіндіріңдер.” Шындығында да, будда дінін әлемнің көптеген халықтары мен қоғамның түрлі топтары шын ықыластарымен қабылдады. Адамзат дүниесіне, адамға және оның жасампаздық іс-әрекеттеріне құрметпен қарап, зорлық-зомбылық пен қатыгездіктерден бас тартуға шақырып, адамгершілік пен ізгілік принциптерін алға тартқан бұл дін Үндістан мен Қытайда, Тибет пен Жапонияда, Непал мен Тайландта, Цейлон мен Вьетнамда, Монғолия мен Комбоджада кеңінен тарап, миллиондаған халықтың құрметіне бөленеді.

Будда дінінің кеңінен таралуы жағдайында оның екі тармағы өмірге келді. Оның біріншісі — махаяна, Бирма мен Тайландта, ал екінші тармағы-хиянаяна Цейлонда қалыптасты. Махаянаның қалыптасып, дамуына ерекше еңбек сіңірген Нагарджуна болды. Будда дінінің бұл салалсында Будда құдай дәрежесіне жеткізіліп, оған құдайдай табыну уағыздалды. Ендігі жерде адамдардың барлық саналы іс-әрекеттері Буддамен байланыстырылды. Мұндай жағдай, брахманизмге білдірілген үлкен құрмет болатын, сөйтіп буббизм үнді халқының бұрыннан қалыптасқан дәстүрлі діндермен одан әрі жақындаса түсті.

Қытайда будда дінінің идеялары б.з.б. 1-ші ғасырды тарай бастады. Будда дінімен бірге Қытайда үнді өнерінің де ықпалы күшейе бастады. Ол Қытай ғана емес Кореяға, одан әрі Жапонияға да қанатын кең жайды.

Тибетте буддизм ламаизм түрінде қалыптасты. Ламаизм бойынша жоғарғы шіркеу қызметкерлері құдайдың сүйікті құлдары болып саналады, ал монахтар (ламдар) діндер адамдарға ұстаздық етумен айналысады.

Қытайда буддизм конфуцийлік-даосистік дінмен қатар өмір сүрді. Буддизм мен даосизмнің өзара ұштасуының нәтижесінде дзэн-буддизм ағымы пайда болды. Сыртқы дүниені менсінбеушілік, жеке бастың мәселелеріне баса назар аудару, интуитивизм бұл ағымның басты белгілері болып табылады.

“Дзэн-буддизм” кейіннен Жапонияға да тарай бастады. Жауынгер-самурайлардың ықпалымен бұл ілімде әскери өнерге айрықша мән беріліп, ал адамның жан-жақты жетілуінің тез жүзеге асырылатын төте жолы деп тұжырымдалды. XX ғасырдың ортасына қарай дзэн-буддизм Батыс Еуропа елдеріне де тарап, өзінің өміршендігін байқата бастады.

Жоғарыда атап көрсеткеніміздей, махаяна үнді халқының дәстүрлі діни наным-сенімдеріне өте жақын болып шықты. Әрине, буддизмнің пессимистік сарыны үнді халқына ұнаған жоқ, шындығында, халыққа брахманизмнің жарқын идеялары одан гөрі жақындау болатын. Бірақ, бұл жағдайға қарамастан үнді қоғамы буддизмнен де мүлде бас тартқан жоқ. Сөйтіп, буддизм мен брахманизмнің біраз қағидаларының өзара сабақтастығының нәтижесінде жаңа индуизм ағымы пайда болды.

Өкімет тарапынан барынша қолдау тауып, қаншама шіркеулер тұрғызып, үнді қоғамында айрықша беделге ие болған будда дінінің өз позициясын (беделін) ешбір қарсылықсыз индуизмге бере салуын қалай түсіндіруге болады екен ? Бұл сұраққа мәнді жауап беру үшін будда дінінің рухани дәстүрлерін әлеуметтік негіздерімен толығырақ танысуымыз қажет. Үнді еліне келген арийлер варналарға бөлудің (брахмандар, кшатрийлер, вайшылер және шудралар) негізін қалады, ал құлдар мен шетелдіктер варналарға кірмеді. Варналарға бөлу- үнді қоғамының негізі болып табылатын село қауымының беделін бұрынғыдан да көтере түсті. Оларды ақсақалдар басқарды, қауымдар өз іштерінде туындаған мәселелерді өздері шешті және өкіметке белгілі бір мөлшерде салық төлеп тұрды. Өкімет тарапынан болатын озбырлықтардан оларды қатаң діни наным-сенімдер, салт-дәстүрлер және т.б. қорғап қалып отырды. Мұндай қауымдар шаруашылығы - натуралдық шарушылық болды, онда жалдамалы еңбек кеңінен қолданылды. Қауымдар өмірінің тұйықтық сипатта болуы, олардың саяси қақтығыст ар мен толқулардан тысқары қалуларына себепкер болып отырды. Қауым басшылары өзгеріп отырғанмен, қауым тіршілігінің қаймағы бұзылмады. Бұл жайында Д.Неру былай деп жазды: “Үндістанның саяси құрылымының негізі-өзін-өзі басқаратын село қауымы болды. Қоғамдағы өзгерістер бұл құрылымға ішінара өзгерістер енгізгенімен, оның тамырына балта шаба алмады. Ел билеушілерінің бірде біреуі село қауымының құқығын бұза алмады және оларға берілген жеңілдіктерді орындауға мәжбүр болды”

Мемлекеттің басшылық орындарында кшатрийлер отырды, бірақ олардың билігін селолық қауымдар дер кезінде тежеп отырады. Әрі діндар, әлі білімді брахмандар кшатрийлерден жоғары тұрды және қоғамда үлкен роль атқарды. Демек, брахмандар да , кшатрийлер де өз варналарында қалды, брахманның жанұясында өмірге келген жас сәби брахман болып қала берді, өйткені ол ешуақытта да кшатрийге айнала алмады. Касталық құрлыс жүйесінің келесі өкілдері вайшылер (диханшылар, қолөнершілер мен саудагерлер)- және шудралар (жалдамалы жұмыскерлер, жалшылар) болды. Осы аталған төрт варна Үндістанның касталық құрлысының негізін қалады. Ал Үндістанға қоныс

аударып келетін түрлі халықтардың өкілдері бұрынғы касталарды толықтырып отырды, немесе өздерінің дербес касталарын құрды. Мысалы, кәсіптеріне сәйкес тас қалаушылардың, ұсталардың, тері илеушілердің касталары құрыла бастады.

Касталық құрлыс жағдайында қалыптасқан ережелерді мүлтіксіз орындау талап етілді. Мысалы, касталар арасында үйленуге қатаң тыйым салынды, тіпті түрлі касталар өкілдері дастархан басында бірге отырып тамақ та іше алмайтын болды.

“Буддизм” осы касталардың ішінде кшатрийлердің дүниетанымы ретінде қалыптасты, сондықтан да болар брахмандардың озбырлықтарынан зардап шеккен қарапайым халықтың басым көпшілігі кшатрийлерді батыл қолдап отырды. Осы орайда село қауымдарының буддизмнің әлсіреуіне себепкер болғандығын атап өтпеске болмайтын сияқты. Буддизм мен джайнизмнің күштемеу принциптеріне ерекше көңіл бөлінуінің арқасында диханшылыққа деген көзқарас өзгере бастады. Бір кездерде үнділер мен арийлердің мақтанышына айналған егін шаруашылығының қоғамдағы ролі төмендеді, соның салдарынан шаруашылықтың бұл саласымен айналысушы диханшылар қоғамдық өмірде төменгі сатыдан орын алды. Сөйтіп, селолық қауымдар ешбір діни соғыстарсыз, айтарлықтай қарсылықсыз буддизмнен индуизмге бет бұра бастады. Бірақ, олар будда дінінің көптеген діни-адамгершілік қағидаларын өз бойларында сақтап қалды.

“Индуизм”-бір-бірінен тәуелсіз бірнеше діни наным-сенімдерден тұратын діни-мәдени ағым. Оның негізінде- Брахманға, Вишнуға, Шиваға табыну мен тантризм жатыр. Осылардың ішінде Вишну мен Шиваның мерейі үстем болды.

“Вишну”-адамдардың адал қамқоршысы, көмекшісі. Ол адамдарды зұлымдықпен қатыгездіктен қорғайды, оларды қауіп-қатерден сақтайды және адамдарға шындықты жариялап отырады. Ал оны жүзеге асырушы Будда. Сөйтіп, Будданың беделі көтеріліп, Құдай дәрежесіне жеткізілді.

“Шива”- қатал да, қорқынышты құдай. Оның үш көзі бар, денесіне жыландар жабысқан, мойнында-бас сүйектер. Шива - өнер мен ғылымның, салтанатты өмір мен махаббат сайранының құдайы.

Үнді халқының санасындағы құдайлардың басқа діндердегі (христиан, ислам) құдайлардан басты айырмашылығы-олардың Жер бетіндегі тіршіліктің қайнаған ортасында болуы және оған белсене араласуы болып саналады. Вишнудің әйелі Лакшми әсемдік пен бақыт құдайы, ал Шиваның әйелі Кали қырып-жою мен өлім құдайы.

Үнді-буда дініндегі бұл дүниеге көзқарастар қарама-қайшылықтарға толы болып келеді. Будда дінінде ғана емес, тіпті сансарлардың өзінде

де өмірдің қайғы - қасіретке, жамандық пен жауыздыққа және тағы да басқа келеңсіз көріністерге толы екендігі жан-жақты сипатталады. Үнді-будда дініндегі адамдар төрт этикалық нормаларды негізге алу қажет. Олар дхарма, артха, кама және мокша.

“Дхарма” - будда дініндегі моральдық заңның басты бөлігі болып есептеледі. Үнділердің қасиетті кітаптарында (сморити) дхарманың тізімі, яғни түрлі касталардың міндеттері мен функциялары атап көрсетілген. Касталық жүйеде бұл парыз-міндеттерден ауытқуға жол берілмейді.

“Артха” – адамның күнделікті тұрмыс-тіршілігіндегі іс-әрекеттердің нормалары болып табылады.

“Кама” - адамның көңіл-күйінің талаптарын қанағаттандыру құндылықтарын анықтайды, солардың жолдарын белгілейді.

“Мокша” - торығып-түңіліп, жалғыздықтан қалай құтылу жөніндегі ілім.

Дхарманың құндылығы-шындық пен ахимасқа шын берілгендікке тығыз байланысты. Ол зорлық-зомбылыққа мүлдем қарсы. Сонымен бірге ашу мен жек көрушілік сезімдерді ауыздықтау, өзін-өзі ұстай білу, пайдакүнемдік пен зұлымдық мақсаттардың болмауы-дхарманың басты қағидалары. Адамдардың бұл өмірдегі табиғи іс-әрекеттері қандай болу керек деген сұраққа дхарма былай деп жауап берді “Жауыздыққа жауыздықпен жауап берме, әрқашанда әділетті істердің жаршысы бол. Әлсіздер сенің өктемдігіңді ешқашан да кешірмейді, сондықтан да мұндай әділетсіз қылықтарға жол берме. Адам өмірде өз жолын таба білу қажет”.

Бұл дүниедегі өмірдің рахаты мен қызығын, мән-мағынасын түсіндіруде индуизм мен буддизмнің арасында пікір алшақтықтары аңғарылады. Мысалы, Кама адам өмірінің мән-мағынасына, ондағы қызықтар мен шат-шадымнан өмірдің сан-саласына баса назар аударса, ал Будда діні сабырлылық пен ұстамдылықты, тұрақты махаббат пен орташа өмір сүруді уағыздайды.

Үнді-будда мәдениетінің қалыптасып, одан әрі дамуына касталық құрылыс үлкен ықпалын тигізді. Өйткені әрбір варна-өздеріне ғана тән салт-дәстүрлері мен дүниетанымы қалыптасқан жөй ғана тұйық әлеуметтік топ ғана емес, олар белгілі бір мәдени құндылықтардың ортасы болып саналады. Брахман болу, брахманға қызмет ету, брахманнан оқып-тоқу үнді қоғамындағы басты құндылық болып саналады, өйткені брахмандар-даналықтың, әулиеліктің, киелілік пен ізгіліктің жаршысы.

Үнді елінде әлеуметтік құндылықтарды бағалауда адамдардың қоғамдағы іс-әрекеттеріне айрықша назар аударылды. Ел басшылары мен әскери адамдар брахмандардан төмен тұрғандарына қарамастан, қоғамда пайдалы қызметтер атқарғандықтан үлкен құрметке ие болды.

Мысалы, көне заманда өз елін сыртқы жаулардан қорғауда батырлығымен даңқы шыққан Винрамды үнді халқы осы уақытқа дейін мадақтап, қастерлейді. Бір таңқаларлық жағдай, Үндістанда оның дана басшылығы мен көзсіз батырлығы ғана емес, сонымен қатар оны үнді күнтізбегін жасаушы ғалым ретінде де танып, даналық пен кеңпейілділік сияқты тамаша қасиеттерін үлгі тұтады. Міне, сондықтан да болар, Винрам ғасырлар бойы халық батыры ретінде үзбей жырланып келе жатыр.

Будда діні бойынша халық құрметіне ие болу-байлыққа байланысты емес, демек бұл дінде адамның өзі бақытын байлық-мансаптан іздеп, баюды мақсат етіп қоюы ешбір қолдау таппайды. Олай болса, бұл өмірдің мән-мағынасы жинаған ақшамен, немесе байлықпен емес, керісінше, адам бойындағы адамгершілік-ізгілік қасиеттерімен өлшенеді, бұл жағдай-үнді халқының, өзіндік ұлттық ерекшелігі болар деген ойдамыз. Үнді-будда мәдениеті басты орынға өр адамның діни-моральдық іс-әрекеттерін қоя отырып, адамның табиғатпен де, өз-өзімен де, қауыммен де үндестік, ірі келісім табуына баса назар аударады. Бірақ, үнді — будда мәдениеті халықты өкіметке қарсы әлеуметтік қарсылықтан, әлеуметтік белсенділікпен таптық күрестен сақтандырады. Л.С.Васильевтің пікірі бойынша Үнділіктер тағдырдың жазмышымен таласуға болмайды деп санайды, сондықтан да олар күш қолдануға қарсы, батыл әлеуметтік қарсылықтарды жақтамайды. Олай болса, жақсы өмірді орнатуда күш қолдану сөзсіз “карма” заңдылықтарына нұқсан келтірумен қатар, оның салдарлары да қоғамға айтарлықтай зиян келтіреді. Үнді қоғамында ғасырлар бойы қалыптасқан мұндай жағдай, дәлірек айтқанда, ұйымдасқан әлеуметтік қарсылықтың болмауы- үнді халқының сыртқы күштердің басқыншылық әрекеттеріне тегеурінді, батыл түрде әлеуметтік — саяси қарсылық көрсете алмай, дәрменсіздік көрсетуіне өкеліп соқты. Үнді елі алғашқыда мұсылмандардың, ал одан кейін ағылшын империализмнің ұзаққа созылған азапты шеңгеліне түсті. Ол аз болғандай моңғолдардың үстемдігі кезінде Үндістанның көптеген касталары мұсылмандық жолға көшті. Әсіресе, төменгі касталар ойланбастан-ақ өздерінің мәдениетінің діни негіздерін өзгертіп жіберді. Тоқымашылар, саудагерлер, қасапшылар, тігіншілер және т.б. ислам дінін қабылдады, ал кейіннен мұндай жағдай индустар мен мұсылмандар арасындағы күрделі шиеленістердің орын алуына өкеліп соқты.

Ағылшындардың үстемдігі кезінде шетел басқыншылар өз армияларын солтүстік Үндістандағы жоғарғы каста өкілдерінен толықтырып отырды: “әскери касталар” деп аталатын бұл үнділер өз Отанының жауларына қызмет жасады.

Индуизм мен буддизмнің бір-бірімен өзара тығыз байланыстылығына және олардың үнді-будда мәдениетінің басты бағыттары болғандығына қарамастан олардың өздеріне тән айтарлықтай айырмашылықтары болды, ол ерекшеліктер олардың әлеуметтік-саяси бағдарламаларына тығыз байланысты болды. Мысалы, индуизмде ұлтшылдық сарын басым болып келеді, сондықтан да бұл ағымдағы фанатик-ұлтшылдар мұсылмандарды мейлінше жек көреді, ал бұл жеккөрушіліктің елдегі саяси ахуалға тығыз байланысты екендігін ешкім де жоққа шығара алмас.

Буддизмнің касталық құрлыстың мүдделерін қорғау мәселесіне ешбір қатынасы жоқ, сондықтан да болар бұл діни ағым саяси-әлеуметтік мәселелерді шешуде үлкен икемділік танытады. Тіпті, кей жағдайда оның ұлт-азаттық және әлеуметтік қозғалыстың саяси авангарды дәрежесіне дейін көтерілген кездері де болды. Вьетнамды жаулап алу әрекетіне қарсылық ретінде көптеген будда монахтарының өздерін өртеп жібергендіктерін еске алсақ та жеткілікті сияқты, бірақ буддизмнің қоғамдағы саяси -әлеуметтік мәселелерді шешудегі мүмкіндіктері шектеулі болғандығын да естен шығармаған жөн.

Үнді-будда мәдениетінің қойнауында Үндістанда Махатма Гандидің (1869-1948) реформаторлық қозғалысы туындады. Ол бұл қозғалыс барысында өзінің табиғатта әрекет ететін “махаббаттың өнегелілік” заңына ұдайы сүйеніп отырды. М.Ганди бұл жайында былай деп жазды: “Махаббат заңы біздің санамыздан тыс өмір сүреді. Табиғат заңдылықтарына сүйенген ғалым қандай ғажайып жаңалықтар ашса, махаббат заңын өз өмірінде үлкен сүйіспеншілікпен қолдана білген адам да бұл өмірде айтарлықтай табыстарға жетері сөзсіз, ал кейде ғалымдардың жеткен межесінен асып та түсуі мүмкін”

М.Ганди сатьяграха (“сат”-шындық, ал “аграха” – табандылық деген мағыналарды береді) қозғалысының дем беруші, басшысы болды. Ол өзінің избасарларының көмегіне сүйене отырып халықты талай ғасырларға созылған қалың ұйқысынан оятты. М.Ганди Үндістанда саяси-этикалық қайта құруларды жүзеге асырудың қажеттігін діни-этикалық тұрғыдан негіздеп, дәлелдеп берді. Ендеше, Ганди тарих сахнасына ірі саяси қайраткер ретінде ғана емес, сонымен қатар діни-реформаторлық қозғалыстың беделді басшысы ретінде шықты деп толық сеніммен айта аламыз. Гандидің бұл қозғалысты ұйымдастырудағы басты мақсаты- халықты өздерінің әділетті ісі үшін табанды күрес жүргізуге баулып, үйрету болды. Ол ондаған жылдар бойы тәуелсіз үнді мемлекетін құру мақсатында дхарманы, ақиқатты және күш көрсетпеуді уағыздады. Ганди “Күш қолданбау, әділеттілік, қайырымдылық жан

тазалығы, ізгілік сияқты қасиеттер — ағылшын отаршыларын елімізден қуып шығып, қанаушылық пен отаршылдық бұғауынан босануға толық мүмкіндік береді” деген сөздерді жиі қайталайтын. Бірақ үнді қоғамын қайта құру мақсатындағы өзінің жасампаздық қызметінде Ганди өзі де мүлдем күтпеген қиындықтар мен адам жанын түршіктіретін талай сұмдық уақиғаларға тап болды. Мәселен, ағалшын империализмнің арсыз саясатында ғана емес еді, мәселе үнді халқының өзінде де болатын. Өйткені, бұл кезеңде индустар мен мұсылмандар арасында жан түршігерлік қанды шайқастар басталып кеткен болатын. Бұл қатыгез қақтығыстардың барысында адам қаны көп төгілді, ұлттың бірлігі мен мемлекеттің мүддесі діни-қауымдық фанатизмнің құрбандығына шалынды. Біртұтас үндістан мемлекеті екіге қақ жарылып, бір-біріне қас екі мемлекет пайда болды (Үндістан және Пәкістан).

Индустар қауымы діни фанатизмге жан-тәнімен беріліп қана қоймай әлеуметтік теңдікке де жауыға қарады. Қалыптасқан касталық жүйе үнді азаматтарының мемлекеттік заң алдындағы теңдігін бұзды. ал мұндай келеңсіз жағдай мемлекеттің ғана емес, сонымен қатар бүкіл үнді халқының тағдырына да өз әсерін тигізді.

Қоғамдағы қалыптасқан ахуалға байланысты сорақы қылықтар белен алды. Тіршілік иесі атаулыға жамандық жасамауды уағыздаған қайырымды, ақкөңіл индустар, мұсылмандарды көргенде кірпіше жиырылып, қатыгездік көрсетіп, мүлдем басқаша қарым-қатынастар жасады. Брахман өзінің кедейлігіне қарамастан басқа касталардың өкілдеріне өз қызын беруден үзілді-кесілді бас тартты. Діни фанатизм мен касталық дәстүрлер салдарынан туындаған қоғамдағы келеңсіз мұндай құбылыстар Гандиді қатты толғандырды. Ол “Мен индустар мен мұсылмандар арасында болып жатқан жыртқыштық әрекеттердің дәрменсіз куәгері болып қалмауым үшін, Ұлы тәңірінің көмегін күтемін” деп жазды.

М.Гандидің бүкіл саналы өмірі үнді-будда мәдениетінің құндылықтарын сақтауға, оны заман ағымындағы тағылық әрекеттерден қорғап қалуға бағытталды. Қалай болғанда да, үнді-будда мәдениетінің күш көрсетуден бас тарту, рухани тазалықты сақтай білу, табиғатты құрметтеп, аялай білу, өмірді қадірлеу сияқты өмірлік қағидалары еш уақытта да өз мәнін жоймақ емес, олай болса бұл мәдениеттің басты құндылығы да, мәні де осында болу керек.

Үнді өнері Брахманизмнің, буддизм мен индуизмнің діни-өнегелік құндылықтарының тікелей ықпалымен дамыды. Алғашқы дүниеге келген көркем шығармалардың мазмұны адамзатты қоршаған дүниенің мән — мағынасын шындық тұрғысынан көрсетуге бағытталды. Ведалар

да, упанишадтар да көне үнді тілінде (санскрит) жазылған әдеби ескерткіштер қатарына жатады. Олардың көркемдік құндылығы бүгінгі күннің талабына да сай келіп отыр.

Д.Неру үнді халқының көркемдік мәдениетін Батыс Еуропа өнерімен өзара салыстыра отырып, олардың бір-бірінен басты айырмашылықтарын да атап көрсетеді.

Біріншіден, үнді халқының көркемдік мәдениеті дінмен және философиямен тығыз байланысты болып келеді. Бұл байланыстардың тамырының тереңдігі соншалық, үнді халқының көркемдік мәдениетіне сай келетін діни-философиялық идеяларды білмей тұрып, бұл мәдениеті түсініп, бағалау мүмкін емес. Үнді мәдениетінің қай туындысын алып қарастырсақ та, оларда діни сарынның бар екенін аңғарамыз.

Екіншіден, үнді өнері қарапайым шаруаларға өте жақын болып келеді, өйткені мәдениеттің бұл саласының басты мақсаты-қарапайым халықтың жүрегіне діни-философиялық идеяларды жеткізу, карма заңдарын, дхарма талаптарын түсіндіру болып табылады.

Үшіншіден, поэзиямен, прозамен, драмамен, музыкамен айналысушы өнер адамдары өздерінің бойындағы қасиеттерді табиғат әлеміндегі құбылыстармен салыстырады және адамның табиғатпен, әлеммен өзара үндестігін ашып көрсетуге тырысады.

Төртіншіден, үнді өнерінің дамуына құдайларды мадақтауға қарсы бағытталған діни парасаттылық ерекше ықпал жасады. Ведалар құдайлар бейнесіне құлшылық жасауға қарсы болды, ал Будданың мүсін өнері мен кескіндеме өнері саларында бейнеленуі буддизмнің дамуының тек соңғы дәуірінде мүмкіндік болды.

Б.з. УП-УШ ғасырларында Үндістанда Эллора үңгірінде Кайлас ғибадатханасы салынды және Элефант үңгірлерінде Брахманның, Вишнаның және Шиваның тұлғалары сымбатталып жасалды. Ал моңғолдардың үстемдігі кезінде мүсін өнері саласындағы мұндай дәстүрлерге қатаң тыйым салынды. Ислам дінінің қағидаларына сүйенген атақты Бабырдың ұрпақтары құдайларды бейнелеуге мүлде қарсы болды. Бірақ, оның есесіне үнді өнерінің басқа салаларында мәдениет пен өнердің тамаша туындылары өмірге келді. Солардың бірі-тек қана үнді халқының ғана емес, сонымен қатар бүкіл адамзат баласының аялы да, қасиетті ескерткіші, өппақ мәрмәр тастардан асқан шеберлікпен жасалған Тәж- Махал кесенесі.

Көне үнді әдебиетінің асыл мұраларының бірі – “Махабхаратта” поэмасы болды. Бұл әдеби туындының басты тақырыбы – құдайға, оның құдіретіне табыну, оны мадақтау.”Брахман-мәңгілік. Ол-ұлы, ол-дана. Ол қай уақытта болса да қасыннан табылады” - бұл ойлар

поэмадың өн бойынан орын алып, тақырыптың негізгі арқауына айналған. Конфуцийде, Аристотельде, ал одан кейін Кантта кездесетін “Өзің қаламағанды, басқаға да жасама” деген қағиданың алғашқы рет осы “Махабхараттада” айтылғандығын кез-келген адам біле бермейді.

“Бхагавадгита” – “Махабхраттаның” бір бөлімі. Бұл шағын бөлім өмірдің мәні туралы терең философиялық толғауларға толы болып келеді. Оның басты кейіпкерлері – Брахманның жердегі өкілі – Кришна мен қайырымды өскер басшысы Арджуна.

Поэмада Кришна Арджунаға былай дейді “Бұл дүниеде өлім деген жоқ, өйткені жанның көшуі-өмірді мәңгілік, ал өлімді қасқағымдық сәт етеді”.

Эпикалық “Рамаяна” поэмасының да үнді-будда мәдениетінде алатын орны айрықша. Мұнда өзінің сүйген қызы Ситаны Құтқару жолындағы Рама патшасының басынан кешкен уақиғалар баяндалады. Сонымен бірге, бұл баға жетпес мәдени мұрада көне замандағы үнді халқының өмірі кеңінен сипатталып, олардың салт-дәстүрлері, тіршілік-тұрмысы туралы құнды мәліметтер беріледі. Міне, сондықтан да болар француздың белгілі тарихшысы Мишле “Рамаяна” поэмасы туралы былай деп толғана жазды: “Батысқа қарасам көңілім толмайды, тіпті ежелгі мәдениеттің ошақтарының бірі болған Грекияның өзі де мені онша қанағаттандырмайды, тұншығып бара жатқандай әсер аламын, өйткені олардың идеялары әрі жұтаң, әрі әсерсіз. Ал ұлы Азия мен дана Шығысқа көз жіберсеңіз. Онда менің жүрегім, менің сүйікті поэмам жатыр. Бұл әдеби туынды- кең байтақ үнді мұхитымен пара-пар”.

Ведалар, упанишадтар, “Махабхаратта” және “Рамаяна” поэмалары үнді халқының даналық энциклопедиясы болып саналады. Бұл мәдени мұралардың өміршендігі- ондағы адам өміріне тікелей қатысты даналық қағидаларға, тәлім – тәрбиелік ойларға, философиялық толғауларға және т.б. толы болуында болар. Бұл ойымыз дәлелді болу үшін көне үнді афоризмдерінен бірнеше үзінділер келтірейік “Адам-сәні даналық, даналық сәні-тыныштық, тыныштық сәні-батырлық, батырлық сәні-қайырымдылық”. Әйелдердің мың кемшілігі және үш адамгершілік қасиеті бар: “олар-шаңырақты ұстау, ұрпақты жалғастыру және ерімен бірге о дүниелік болу”. Қонған масаларды қууға жарамайтын иттің құйрығынан, пайдаға аспайтын білімділіктен не пайда, “Махаббат рахатын көрмесең денсаулықтан, табандылығың мен ұлылығыңнан не пайда?”, арыстанды шатқалда, құсты аспанда, балықты суда ұстауға болады, ал әйелдің беймаза жүрегін еш уақытта да ұстай алмайсың.

Үндінің көркемдік мәдениетінде махаббат мәселесі мен әйелдер табиғатына ерекше орын берілген. Әйелдердің жараталуы жайындағы

мифтерде ойнақылық - мысқылдау сарын айқын аңғарылады. Мына бір өңгіме осы пікірімізді дәлелдей түссе керек. “Еркекті жаратуға бүкіл материалдарды жұмсап қойғандықтан, әйелдерді жаратуға материал таппай жаратушу Тваштри құдай қатты сасады. Біраз ойланғаннан кейін ол әйелді жаратудың жолын да, әйелдердің бойынан лайық қасиетерді де табады. Олар: гүлдің өсімдігі, жапрақтың жеңілдігі, сәуленің құбылмалылығы, желдің өзгергіштігі, бұлттардың жасы, қоянның жасқаншақтығы, тотының пандығы, жолбарыстың қаһарлығы, оттың қызуы, қардың ызғары, балдың тәттілігі, алмастың қаттылығы, жабайы үйректің ақылдылығы, торғайдың сөзуарлығы, тырнаның залымдылығы және тағы да басқа қасиеттерді араластырып жасап еркектің қолына берген екен”.

Махаббат құдайы Кама мен оның әйелі Рати үнді ақындары мен жазушыларының ерекше құрметіне бөленген. Кама өмірдің қызығын қызықтауға тыйым салмайды. Тіпті қолдарынан өнер тамған әрі өнерлі, әрі ақылды “махаббат оттары” куртизанкалармен көңіл көтеруді күнә деп санамайды. У ғасырда өмір сүрген үнді ақыны Махарашини Вацьяна өзінің “Кама-Сутра” деген өлеңмен жазылған шығармасында жыныстық қатынастар мәдениеті, әйел мен еркек арасындағы қарым-қатынастар, сезімдік рахаттану мен дене сұлулығын жақсартатын әдістер мен тәсілдер кеңінен сипатталып, баяндалған. ХІХ-ХХ ғасырларда бұл кітап Батыс Еуропа Елдерінде кеңінен тарады және ол бойынша бірнеше кинофильмдер түсірілді. Мұндай діни-эротикалық мазмұндағы шығармалар ХУІ-ХІХ ғасырлар аралығында Үнді елінде көптеп жазылды. Олардың авторлары Бихари дала (ХУІғ.), Чинтамани (ХУІ ғ.), Бхаратчандро Рая (ХУІІІ ғ.), Рангина (ХІХғ. Басы), Джан Сахаба (ХІХғ.).

Буддизмде мұндай эротикалық сарындағы еңбектер жазуға жол берілмеді. Мұнда адамзатты қоршаған тіршілік дүниесіне көзқарастар былай сипатталады: “Тіршілік иелерінің ешқайсысын да өлтіруге болмайды, ұрлық жасауға, әйелінің немесе ерінің көзіне шөп салуға болмайды” (монахтарға әйелдерге жақындауға мүлде рұқсат етілмеді). Өтірік айтуға арақ-шарап ішуге қатаң тыйым салынды. Бірақ, буддизм джайнизмнің тағылыққа дейін жетіп, киім киуден бас тартушылыққа дейін жететін аскеттік қылықтарын өткір сынға алды.

Үндістанда театр мен драмалық әдебиет кең түрде дамыды. Ерекше атап өтетін бір жәйт, театр өзінің тамырын Ведалардағы гимндер мен диалогтардан алды. Кришна жайындағы көптеген аңдарды халық арасында насихаттауда театрға ерекше орын берілді, ал оған Бхаса, Ашвагоши сияқты аса көрнекті үнді драматургтері өз үлестерін қосты. Әсіресе Ашвагоши аса ірі үнді драматургтарының бірі болды. Ол

діни тақырыптарды өз шығармаларының арқауы етті. Қытай мен Тибетте кеңінен тараған, қасиетті Будданың өміріне арналған “Буддачарита” оның төл туындысы.

Біздің заманымыздың УІ ғасырында өмір сүрген Калидастың шығармашылығы Батыс Еуропа елдеріне кеңінен танымал. Ол лирикалық “Облако-вестник” және “Малявика и Агнимитра”, “Мужеством обретенная Урваши”, “Шакунтала” сияқты танымал драмалардың авторы.

“Рамаяна” тақырыбына жазылған “Махабичарита”, “Уттарарамачарита” және “Малатимадхава” драмаларының авторы Бхабхухидің (УШғ.) мерейі үстем болды. Аталған драмалардың жазылуы хинда, бенгал, маратхи, гуджарати, ория, ассам сияқты тағы басқа үнді халықтарының әдеби тілдерінің қалыптасып, одан әрі дамуына зор ықпал жасады.

Үнді әдебиетінің алып тұлғаларының бірі-ауыз әдебиетіне негізделіп жазылған “Рамаяна” және Кришнаға арналып жазылған Кришнавали поэмаларының авторы Тулси Дас (1532-1624).

Ағылшын отаршылығы кезеңінде үнді-будда мәдениетінің дамуы қарқыны бөсендей бастағанымен, ұлт-азаттық қозғалыстың басталуына байланысты мәдениет пен өнер қайта жанданып, өнер адамдарының шығармашылық белсенділігі жаңа арнаға түсті.

XIX ғасырда Үндістанда мәдениеттің жаңа сатыға көтеріліп, гүлденуіне Динобандху Митро, Б.Чотопадхая, А.Навалар, Р.Айр, Нармандшанкар және т.б. жазушылар үлкен еңбек сіңірді. Әдеби туындыларын бенгаль тілінде жазған, үнді әдебиетінің ғана емес, сонымен қатар бүкіл дүниежүзілік әдебиеттің алып тұлғаларының бірі-мандай алдысы Рабиндранат Тогордың алатын орны айрықшы. Оның “Таулар”, “Үй мен Бейбітшілік” атты романдары әлемге әйгілі, ал “Джанаганамана” деп аталатын өлеңі Үндістанның мемлекеттік гимніне айналды. Рабиндранат Тогордың әдебиет саласындағы ұланғайыр еңбегі өте жоғары бағаланып, оған 1913 жылы Нобель сыйлығы тапсырылды.

Үнді-будда мәдениеті жүйесінде ғылыми білім қалай дамыды? Осы мәселеге байланысты ұлы ғалым А.Эйнштейн өзінің бір хатында былай деп жазды: “Батыс ғылымының дамуы екі ұлы жетістікке тікелей байланысты болды. Оның біріншісі, грек философтарының формальды логикалық жүйесі (Евклид геометриясы) және қайта жаңғыру дәуіріндегі себептік қатынастарды жүйелі тәжірибенің көмегімен ашуға болатындығы туралы жаңалықтар болды. Мен қытай даналары бұл жаңалықтарды бұрын неге ашпады екен деп танданбаймын, менің таң қалатыным-бұл жаңалықтардың ашылуында

XX ғасырдың ұлы физигінің пікірін үнді-будда дінінің қойнауында жоғары дамыған ағартушылыққа қарамастан, бұл елдегі ғылым өз деңгейінде неге дамымаған, неге ол Батыс Еуропа елдерінен әкелінген деген орынды сұрақтар бар.

Әрине, үнді-будда дінінің білімге үлкен құрметпен қарағандығын ешкімде жоққа шығара алмас. Көне үнді афоризмдерінде ғылымның маңызы мен мәні жоғары бағаланған. Оған дәлел ретінде ғылым мен білімге байланысты мына бір қанатты сөздерді мысалға келтіргенді жөн көрдік: “Адамның ең қасиетті игілігі- ғылым мен білім, оларға ешбір баға да жетпейді және олар еш уақыттада сарқылмайды”, “Билік пен білімділікті салыстыруға болмайды”, “Патшаны өз елінде ғана сыйласа, ғалым барлық жерде де құрметке ие”, “Білімсіз адам малмен тең” және т.б.

Үнді математиктері, дәрігерлері араб, парсы және Орта Азия елдерінде жоғары бағаланған, сондықтан болса керек көптеген адамдар білім бұлағынан сусындау үшін Үнді еліне келетін болған. Үндістанның кейбір қалаларында ашылған университеттерде діни-философиялық текстер, астрономия, астрология, математика, медицина мәселелері жан-жақты оқытылатын болған. Бенарес көп уақытқа дейін үнді мемлекетінің басты ғылыми орталықтарының бірі болған. Көне Үндістанда астрономия мен математика жоғары бағаланған.

“Ноль” белгісі мен санаудың ондық жүйесін ойлап тапқан да үнді ғалымдары болатын. У-УП ғасырларда Ариабхатта (Уғ), Брахмагупта (УІғ.), Магавира (ІХғ.), Бхаскара (ХІғ.) сияқты дарынды математиктер мен астрономдардың мереіі үстем болды.

Үнді химиктерінің химия саласындағы жаңалықтары бояу, дәрі дайындауда кеңінен қолданды. Үнді дәрігерлері де терапия және хирургия жайында тамаша ғылыми еңбектер жазды. Қанның айналысы жөніндегі ғылыми тұжырымдарымен үнділіктер атақты дәрігер Гарвейден де асып түсті. Бірақ, өкінішке орай, үнді-будда мәдениетінің дәстүрлері рационалистік сипатқа толық ие бола алмады. Ғылыми білімнің құрылымының логикалық негіздері үнді ғалымдарын онша қызықтырмады. Одан да олар адамзатты қоршаған дүниенің сан құпиялар мен әр түрлі салада жаңалықтар ашумен айналысқанды жақсы көрді. Тіпті, тарихи зерттеулерге де онша мән-мағына бермеді. Ғасырлар бойы үнді халқының мәдени жетістіктері, халықтардың миграциясы, шарушылық өмір, патшалықтардың арғы-бергі тарихы сияқты маңызды мәселелерге онша назар аударылмады. Соның салдарынан көне заман тарихынан сыр шертетін еңбектер санаулы ғана болды. Солардың бірі-Кашмирдің тарихы жайындағы тарихшы Калханидің

(б.з.ХІІғ.), ”Раджатарангити” атты еңбегі.

Өз тарихына немқұрайды қарау, нақты өмірден алыстау, өмірге көзқарастардың көмескілігі сияқты келеңсіз жағдайлардың орын алуы мәдениеттің дамуына нұқсан келтірді. Қоғамдық өмірді тұрақтандыруда дін қаншама роль атқарғанымен де, Үнді мемлекеті ғылым мен білім жолына түсуі-тарихи қажеттілік болды. Заман ағымында бұл асқаралы міндеттері біртіндеп жүзеге асырыла бастады да, асырыла бермек те.

2.4 КОНФУЦИЙЛІК-ДАОСТЫҚ МӘДЕНИЕТ

Қытай этносы қытай халқының басқа халықтардан өзгеше мәдениетінің қалыптасуына ерекше ықпал жасады. Қытайлықтар болмыс құпиялары мен өмір мен өлім мәселелерінен гөрі жарылқаушыларға бас иіп, оларға еліктеуді өздерінің қасиетті парызы деп санады. Қытай елінде о дүниедегі рахат өмірді уағыздаушылардан гөрі, осы нақты өмірдің мән-мағынасын түсіне отырып “өмір үшін өмір сүруге” үйретушілерді ұлылар қатарына жатқызып, олардың даналық қағидаларына бас иген. Дәстүрлі қытай мәдениетінің өзіндік бет-бейнесінің қалыптасуына діннен гөрі, салттық этиканың ерекше әсер етуі де осы жағдайға тікелей байланысты болса керек.

Қытай қоғамында орын алған мұндай жағдайлардың бәрі де адамзатты қоршаған дүниенің бейнесі жайындағы нақты ұғымдардың қалыптасуына да, оның эволюциялық сипатына да өз ықпалын тигізбей қойған жоқ. Мысалы, діни құрылымында дін адамдарының ролі алғашқы кездерде онша жоғары бола қойған жоқ. Аспан құрметіне байланысты өткізілетін діни рәсімдерді ғалым адамдар емін-еркін атқара береді. Қытайда сол заманның өзінде-ақ ғалымдарға ерекше құрмет көрсетіліп, оларды жоғары тапқа жатқызған, бірақ олар мұндай абыздық қызметтерден гөрі мемлекеттік істерге өте жақын тұрды. Қытайдың діни құрылымының бұл ерекшелігі сонау көне заманда, атап айтқанда, б.з.б. екінші ғасырдан бастап-ақ қалыптаса бастаған болатын.

Қытайлар да дүниежүзінің басқа халықтары сияқты құдайлар мен рухтардың құрметтеріне құрбандықтар шалды (кей жағдайларда қандай құрбандықтар да берілетін болған). Бірақ, уақыт өткен сайын көп құдайлар мен рухтардың ішінен Ұлы Құдай дәрежесіне жетіп, аты аңызға айналған Шанди басты орынға шықты. Әрине, діннің даму тарихындағы мұндай дара тұлғалар әлемдік басқа діндерде де жиі кездеседі(мысалы Египетте). Ұлы Қытай Шандиді өз халқының мұнын жоқтап, оған барынша қамқорлық жасайтын қамқоршы және арғы ата-бабаларының, ата-тектерінің негізін қалаушы ретінде де қабылдаған.

Сондықтан да болар,қытай халқының тұрмыс – тіршілігіндегі барлық мәселелердің түйінін шешу – Шанди құдайға табынумен, оған жалбарынумен тығыз байланысты болған.

Қытайдың қоғамдық-саяси өмірінде орын алған түбегейлі өзгерістерге байланысты, кейіннен яғни Чжоу династиясы кезеңінде (б.з.б. XIғ) Шанди құдайға табынушылық орнын Аспанға табынушылық басты.

Сонымен қатар Чжоу династиясының билеушісі Аспан төңірінің ұлы деп, ал Қытай империясы Аспан аясындағы қасиетті империя деп жарияланды. Бұл атақ пен қытай елінің бұл аты XX ғасырға дейін сақталып отыр. Қытайлықтардың ел билеушілерін осыншама дәріптеп, оларға жоғарғы атақ бергеніне қарағандар олар басшылары құдайлармен генетикалық байланысты деп түсінгендігін айқын аңғаруға болады. Чжоу дәуірінен бастап-Аспан қытайлықтардың басты құдайына айналды. Аспанға табынушылықта моральдық-этикалық сарын басым болды. Қытайлықтар Аспан қайырымдыларды, рахымшыларды жарылқап, ал мейірімсіз катігез адамдарды аяусыз жазалайды деп түсінген. Адамгершілік, қайырымдылық және т.б. ұғымдар Аспанның космостық күштерінен қуат алған, онымен ұдайы байланысты болған, халықтың қамын ойлаушы ел билеушісінің бойындағы ізгі қасиеттермен байланысытырылып қарастырылады. Қайырымды, дана билеуші ғана өз елін, өз халқын басқара алады, ал бұл қасиеттерден ада болғандар ел басқару құқысынан айырылады. Ежелгі қытайлықтар өмірдің мәнін адамдардың космос кеңістігімен дұрыс қарым-қатынастар орната білумен де байланыстырады.

Олай болса, қытай халқының салт-дәстүрінде, өдет-ғұрыптарында және т.б. дін этикалық нормаларға айналды. Аспанға табынуда моральдық және адамгершілік жақтарға баса назар аударылды. Ерекше атап өтетін бір жайт, Қытайда халық Аспан еркінің жаршысы деп жарияланып, рухтарға қарағанда халықтың жағдайына ерекше мән берілді, ал бұл жағдай қытай мәдениетінің дамуына өз әсерін тигізбей қалған жоқ. Мәдениет тарихына тереңірек үңіліп қарасак, табиғат дүниесімен етене байланысты болып, оған ерекше сезіммен, әрі сеніммен қарау қытай халқының бойында қалыптасқан табиғи қасиет екендігін аңғарамыз. Табиғат пен адам жанының үндестігі, табиғатты аялау, оған деген сәбилік махаббат сезімі халықтық мәдени туындыларды одан әрі нәрлендіре түсті. Табиғатқа табыну және оның өзіндік табиғи қасиеттерін бағалаудың аркасында қытайлықтар жан-жақты жетілген, ізгілікке толы дүниенің бейнесін жасады. Олардың ұғымынша, дүние қарама-қайшылықтардың абсолютті үйлесімділігі үстемдік еткен шым-

шытырық дүние, бірақ мұнда қандай жағдай болса да, олар бірін-бірі еш уақытта жоққа шығармайды, қайта бірін-бірі толықтырып өзара үйлесімділік тауып отырады. Табиғаттың әрбір құбылысы- бүкіл табиғат атаулының жалынды жаршысы. Әрбір табиғи құбылыстың өзіндік құпиясы, өзіндік сыры бар-олардан даналық лебі өседі. Демек, қытай халқының түсінігінде дүние бейнесі өзінің тұтастығымен, өз ара үйлесімділігімен таң қалдырады. Қытай халқы табиғаттың бес қайнар бұлағын бес қасиетпен байланыстырады. Олар адамгершілік (жень), парыз сезімі(и), өдепті қылық (ли), ізгілік(синь) және даналық (чжи).

Қытай мәдениеті космостық ырғаққа, оның ырқына байланысты іс-әрекетке шақырады, өйткені адамның әрбір іс-әрекеті, тіпті оның шығармашылық қасиеттері де Аспанға, оның күдіретіне тікелей байланысты. Мұндай тәңірлік көңіл-күйді қытайлықтар былайша білдіреді: “Мен сөйлеп тұрған жоқпын, мен баяндап тұрмын”. Ұлы уағызгер Конфуцийдің көзқарасынша, адам бойындағы қасиеттердің барлығы да табиғатпен тығыз байланысты. Табиғат адамға дарын береді, ал дарындылық - табиғаттағы шығармашылық процестердің заңды нәтижесі болып табылады. Демек, қоғам мен табиғаттың өзара үйлесімділігі негізінде Аспан өлемімен, оның табиғи іс-әрекеттерімен байланыстырыла қарастырылатын әлеуметтік —этикалық мазмұндағы идеялар жатыр. Бұл идеялар даосизм және Конфуций ілімінде одан әрі түрленіп, толықтырыла түсті. Халық тарапынан қолдау тапқан бұл идеяны қытай мәдениетінің рухани өзегіне айналған будда діні де кеңінен пайдаланып, одан әрі дамыта түсті. Соның нәтижесінде будда діні даосизм мен Конфуций ілімдерімен қосыла отырып философиялық-діни үштікті (сан цзяо) құрады.

Даосизм адамзатты табиғатпен бірлікке шақырды. Сонау көне заманда басталған бұл тамаша дәстүр ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, күні бүгінге дейін өзінің өміршендігін көрсетіп отыр. Қытай халқының мәдени туындыларында адамның табиғатпен байланысты жан-жақты көрсетіліп, тамаша бейнеленеді. Даосизмнің негізін қалаушы — Лао-Цзы өз заманында “көрі дана” деген атаққа ие болған. Бұл діни жүйе діннен гөрі философияға жақындау болып келеді. Даосизм жергілікті дін ретінде б.з.б. VI ғасырда қалыптаса бастаған. Лао-Цзының өмірі туралы мәліметтер өте аз, әрі жұмбақ жақтары да бар. Сол кезеңдегі тарихи деректерге сүйенсек, этикалық ілімнің негізін қалаушы Конфуций Лао-Цзыға арнайы келіп одан өзінің шығармашылық қызметі жайындағы пікірін білгісі келетіндігін білдіреді. Бірақ, “көрі дана” Конфуцийді “Әлеуметтік жобалар мен реформалар жасауға босқа уақыт кетірдің, оның барлығы да бос әурешілік” деп қатты сынға

алды.Лао-Цзының тұжырымдауынша, халық даоны (дао-жол деген мағынаны береді) негізге алу қажет, өйткені даосизм ілімінің негізі табиғатпен байланысты. Одан әрі ол былай деп пайымдайды : Адамзат жерге, Жер Аспанға тәуелді, Аспан даоны, ал өз кезегінде дао табиғилықты қажет етеді”. Олай болса дао-адамзат баласының тіршілігі мен бізді қоршаған жарық дүниенің дәнекершісі болып табылады. Дао-жер бетіндегі тіршілік атаулының негізі, бүкіл заттық дүниемен, табиғат құбылыстарының қайнар көзі. “Дао- ілімінде жеке адамның адамгершілік тұрғыдан жетілуі-өзін қоршаған ортамен үйлесімділігімен байланысты қарастырылады. Лао-Цзының бұл атақты философиялық діни-қағидаларды “О пути к добродетели” атты еңбегінде жан-жақты баяндалады.

Қытай мәдениетінің екінші бір қайнар бұлағы- Конфуций ілімі болып саналады. Оның негізін қалаушы Кун Фу-цзы, яғни Кун-ұстаз. Конфуций б.з.б. 551 ж,шамасында өмірге келген. Бала кезінен-ақ білімге өте құштар болған Ұлы уағызгер көне заман тарихын қызыға оқып, ескі салт-дәстүрлерді өте жақсы көрген. Өмір жолында талай қиындықтарды басынан кешірген Конфуцийдің бойында өзі өмір сүрген ортаға көңілі толмаушылық сезімі белең алды. Ол елдегі бей-берекетсіздіктен құтылу және халықтың тұрмыс-тіршілігін дұрыс жолға қоюдың басты жолы- ата-бабалар дәстүрлері мен заңдарына, көне-заман тәртібіне оралу деп санады. Конфуцийдің ойынша, бұл мақсатты жүзеге асырылу жолындағы шараларды әрбір адам саналы түрде жүзеге асыруы, өз-өзіне жоғары талаптар қоя білуі және қабылданған ережелер мен канондарды мүлтіксіз орындай біту шарт, міне, сонда ғана қоғамда келелі өзгерістерді жүзеге асыруға мүмкіндік туады. Бұл-қағида – оның этикалық - әлеуметтік бағдарламасының негізі болып табылады және Қытайдың мәдени-тарихи дамуына ерекше ықпал жасады.

Конфуций өзінің өмірлік қағидаларын қағаз бетіне түсірген жоқ, бірақ оның айтқан ой-тұжырымдарын шәкірттері жазба түрінде “Суждения и беседы” деген еңбекте жан-жақты баяндайды. Кітаптағы, әрбір қағида, ой - толғаулары “Ұстаз былай деген екен” деп басталады.Бұл баға жетпес құнды еңбек Ұлы даланың ілімінен толық мағлұмат беретін жалғаз жазбаша дерек болып табылады. Өзі өмір сүрген ортаны өткір сынға алып, болашақтан үлкен үміт күткен Конфуций екі заманды өзара салыстыра отырып “Жетілген адамның” (цзюнь-цзы) идеалын жасады. Жан-жақты толысқан, адамгершілік қасиеттері “мол жетілген адамның” бойында, негізінен екі қасиет болуы қажет, олар адамгершілік пен парыз сезімі. Ол былай дейді “Мемлекетті басқаратын адам-халқын шын ықыласымен сүюмен қатар парасатты және шыншыл болуы шарт”. Нағыз цзюнь – цзы болу үшін тек қана

адамгершілік қасиет жеткіліксіз. Ол үшін тағы да басты қасиет-парыз сезімі (и) керек. Парыз-бұл моральдық міндет болып саналады. Парызды сезіне білудің өзі білім мен жоғары принципке, жалпы алғанда, адам бойындағы ізгі қасиеттерге тікелей байланысты болып келеді. Осы орайда Конфуций “Қайырымды ердің” бейнесін жасап оны “қасиетсіз ерлерге” (сяо жень) қарама-қарсы қойды. “Қайырымды ер” өз парыздарын терең түсіне білді, қоғамдық заңдарды бұлжытпай орындайды, ал “қасиетсіз ер” болса тек өз қара басының құлы ғана, бас пайдасын ойлаудан аспайды. Алғашқысы өз-өзіне талаптар қоя білсе, екіншісі басқалардан талап етуді ғана біледі. Алғашқысына жауапты істерді сеніп тапсыруға болады, адамдармен татулық қарым-қатынастар дан болады, қайғы мен қуанышқа ортақтаса біледі, қажет болған жағдайларда өз өмірін қияды және қандай құрбандықтарға болса да бара алады, ал екіншісі болса бұл айтылған қасиеттерден мүлде жұрдай қасиетсіз адам. “Қайырымды ер” үш нәрседен қорқадy, олар: киелі Аспан, ұлы адамдар мен даналардың айтқан сөздері, ал “қасиетсіз ер” көктен де сескенбейді, ұлыларды жек көреді, дана адамдардың сөзін ескерусіз қалдырады.

Уақыт өткен сайын Конфуцийдің беделі өсіп, оның ілімі қытай қоғамында ғана емес, адамдар санасында, олардың бүкіл тұрмыс-тіршілігін де берік орныға түсті. Б.з.б III ғасырда оның ілімі Хань династиясының тұрақты идеялогиясына айналды. Тіпті, жоғары мемлекеттік қызметке қабылданатын адамдарға Ұлы Ұстаздың ілімін терең игеру талаптары қатаң қойыла бастады. Бірақ, заман ағымындағы орын алған түбегейлі терең өзгерістерге байланысты Конфуций ілімі айтарлықтай өзгеріске ұшырады. Оның тұрақты идеялогияға айналуына байланысты бұл ілімнің рухына нұқсан келді. Дәлірек айтқанда, өткенге құрметпен қарау, үлкендерді сыйлау сияқты адамгершілік ізгі қасиеттер жасандылық сипат алып, жалғандыққа, қанағатсыздыққа, пайдакүнемдікке жол берілді. Кейіннен, яғни ортағасырлық Қытайда біртіндеп әрбір адамның қоғамдағы алатын орнына байланысты тұрақты ережелер мен стереотиптердің белгілі бір жүйесі қалыптаса бастады. Бұл заңды қағидалар қытай салтанаттарында айқын аңғарылды. Өмірдің әрбір жағдайына байланысты барлық адамдар үшін міндетті орындауға тиісті төртіп ережелері қалыптасты. Конфуцийлік ережелер бойынша адам қандай жағдайда болса да өзін тежеп ұстау керек, ішкі жан-сезімдерін ақылға билеттіруі қажет. Демек, адамның еркі қалыптасқан ережелерге тәуелді болды, өз дегенін жүзеге асыра алмады. Конфуцийдің ілімі бойынша, әрбір адам өзінің қоғамда алатын орнын жете білу қажет. Адамдар өз құқын, өзіне тиімді орнын, қандай жағдайда не

істеу қажеттігін толық білгенде ғана қоғамда тәртіп орнап, тыныштық жағдай қалыптасады. Мұндай қоғамдық -өлуеуметтік тәртіпті Конфуций және оның жолын қушылар мәңгілік, әрі мүлде өзгермейді деп есептеді. Сөйтіп, қытай қоғамы жоғарыдағылар және төмендегілер болып екіге бөлінді, алғашқылары мемлекетті басқару істерімен шұғылданса, соңғылары қарапайым еңбекпен шұғылданып, бағыныштылық жағдайда болулары тиіс болды. Қоғамды жоғарыдағылар және төмендегілер деп жікке бөлудегі басты өлшем тек қана байлық қана емес, сонымен қатар қытай азаматтарының цзюнь-цзы идеалдарына жақындығы және оған жан-тәнімен берілгендігі болып саналады. Формальды түрде бұл жағдай кез-келген қытайлыққа жоғарыдағылар қатарына жол ашқанымен, шын мәнісінде, мүлде олай емес еді, өйткені шенеуніктер табы қарапайым халықтан алынбас қамалмен бөлінген болатын. Ол-қамал сауаттылық, яғни ироглифтер қамалы болатын. Қытай елінің бүкіл тарихында адамның қоғамда алатын орны мен оның әлеуметтік жағдайы сауаттылықпен өлшеніп келгендігін еске алсақ және қарапайым халықтың бұл межеге шығы бермейтіндігін ескерсек, қалыптасқан жағдайдың сырын түсінуге толық мүмкіндік аламыз.

Конфуций ел басқарудың басты мақсаты-халықтың мүддесі деп жариялады. Оның әрбір қағидасын ескере отырып, ұлы уағызгердің басты элементтерін атап көрсетті, олар: біріншісі- халық, екіншісі-құдай, үшіншісі-өмір-патша. Бірақ, халықты бірінші орынға қоя отырып конфуцийшілдер “қарапайым халықтың мүдделері өздеріне де түсініксіз, сондықтан да білімді ел билеушілердің көмегінің мүлде өмір сүре алмайды” деп санады. Конфуцийдің әлеуметтік тәртібінің басты қағидаларының бірі-үлкендерді сыйлау, оларға бағыну. Олар үлкен бедел иелері, олай болса, олардың айтқандарын мүлтіксіз орындап, еркіне бағыну-мемлекет ішіндегі мүлтіксіз орындалуға тиісті ережелер болып есептеледі. Бұл жағдай жанұялық өмірге де қатысты болды. Конфуцийдің “Мемлекет дегеніміз- үлкен жанұя, ал жанұя кіші мемлекет” деген қағидасы Қытай елінде берік орнығып, өзінің өміршендігін көрсетіп отыр. Оның басты нәтижесі күні бүгінге дейін қытайлықтардың ата-анасын және үлкендердің сыйлап-құрметтеуді ұлттық дәстүрге айналдырғандығы болып табылады. Жанұялық-мемлекеттік бағыныштылық принциптерінің өміршендігі 1989 жылы Тяньаньмэнь алаңындағы(Пекинде) студенттер қозғалысының жеңілісінің қорытындыларынан айқын аңғаруға болады. Ғасырлар бойы үлкендер мен ата-анасын сыйлауды дәріптеген қытай қоғам саяси билікте мемлекеттік даналықты бойына жинақтаған ел басшысына қарсылықты батыл айыптады.

“Ата-бабаларға” табыну-ежелгі Қытайда кеңінен орын алғаны тарихтан белгілі. Осы бір ежелден қалыптасқан дәстүрдің мазмұны мен түрін ғана өзгерткен Конфуций оған ерекше мән бере отырып, бұл табынушылықты әрбір қытай азаматының қоғамдағы басты міндетіне. Тәртіп нормасына айналдырды. Осындай мақсатты жүзеге асыруға негізделген “Сяо” яғни, “балалар құрметі” ілімі өмірге келді. Конфуцийдің пайымдауынша “сяо” адамгершіліктің негізі болып саналады. “Сяо” ережелері-ата-анаға қалтқысыз құрмет көрсетуді, оларды ли дәстүрімен жерлеуді және дәл осы тәртіппен ата-аналар құрметіне құрбандықтар шалып отыруды қатаң талап етеді. “Сяо” тәртіптері бойынша қандай жағдай болса да, тіпті әкесі ұры немесе кісі өлтірсе де балалары әке-шеше алдындағы борышын адал атқаруы шарт.

Уақыт өткен сайын “сяоның” ата-ананы құрметтеу туралы өмірлік қағидалары қытай қоғамында тамырын терең жайып, халықтың шексіз құрметіне бөленді. Айтылған пікіріміз дәлелді болу үшін, баланың ата-анаға қарым-қатынасын көрсететін бірнеше мысалдар келтірейік. Бірінші мысал, сегіз жасар бала маса өзін қанша шақса да, әке-шешесін мазаламаймын деген оймен азапқа төзіп, шыдамдылық танытады. Екінші мысал, аштық жылында әбден әлсіреген әкесінің өмірін сақтап қалу үшін “үлгілі бала” өз етінен ет кесіп, әкесіне сорпа пісіріп береді. Бұл мысал өңгімелерден қытайлықтардың өз балаларын жас кезінен бастап-ақ, әке-шеше үшін қандай құрбандықтарға болса да дайын болуға тәрбиелейтіндіктерін байқауға болады. Осы орайда, қытайлықтардың бүкіл өмірі ата-бабалардың қатал да, талапшыл “қазылардың” алдында ұдайы есеп берумен өтті ме екен деген ойға да қаламыз. Қытайлықтар, тіпті өлілер де тірілердің іс әрекеттерін бақылайды деп түсінген.

Конфуцийдің “ата-бабаларды” құрметтеу және “сяо” ережелері қытайлықтарды жанұяны ыдыратпай, тату-төтті өмірге тәрбиеледі. Жанұя қоғамның негізгі тірегі деп саналды, жанұялық мүдделер жеке адамдардың мүддесінен жоғары қойылды. Олар махаббатты жәй ғана сезімдік құбылыс деп санап, оны жанұя мүддесінен төмен алып қарады. Жас жұбайлар арасында махаббат болмауы да мүмкін. Бірақ бұл жағдай жанұяның тату-төтті өмір сүруіне ешбір нұқсан келтірмеуі және ерлі-зайыптылардың қоғам алдындағы өлеуметтік – жанұялық парыздарын ойдағыдай өтеуіне ешбір кедергі жасамауы керек. Ұрпақты жалғастыру мәселесіне дәл осындай мемлекеттік дәрежеде мән берілуінің арқасында Қытайда жанұялардың саны өсіп, ал өз кезегінде, бұл жағдай халық санының күрт өсуіне себепкер болған. Бір атап өтетін жәйт, Қытайда үлкен жанұялар өте көп болған. Олардың құрамында ағайындылардың

жанұяларымен қатар, ағайынды адамдардың туған-туысқандары, немерелері де болған. Мұндай жан-ұялардың іргесі, әдетте, әкесі қайтыс болған жағдайда ғана бөлінетін болған. Әкесі қазаға ұшыраса үлкен ұлы жанұяның бүкіл билігін қолына алған, әкеден қалған мұраның үлкен үлесі де үлкен баланың еншісіне тиген, ал қалған дүние-мүліктер басқа жанұялар арасында тепе-тең бөлінген. Өз кезегінде, жаңадан бөлініп шыққан жанұялар көп уақытқа дейін үлкен ағасына тәуелді болып, оның айтқандарын мүлтіксіз орындап отыруға тиісті болған. Жанұялық берік тәртіп және ынтымақ пен бірлік үстемдік еткен мұндай шаңырақтар қиын жағдайларда бір-біріне қол ұшын беріп, көмектесіп отырған. Мұндай туысқан жанұялар топтары көп жағдайларда үлкен ауылдар тұрғындарының басым көпшілігін құраған. Олардың күші мен беделінің жоғарғы болғандығы соншалық туысқандар топтарының пікірлерімен өкімет орындары да санасып отыруға мәжбүр болған. Ағайындар тобының өздерінің жекеменшігінде рулық храмдары және жерлері болған. Оларды өкімет тарапынан озбырлық жасап, тартып алуға тыйым салынған. Рулық храмдарда мейрам күндері жүздеген ағайын туысқандар бас қосып, мәжіліс құрған. Бұл бас қосуларда тұрмыс-тіршілікке қатысты көптеген мәселелер шешіліп отырған.

Қытайдағы түрлі дәстүрлер тоғысында конфуцийлік ағым даосизм мен буддизмнен де басым болып, өзінің өміршендігін танытты. Бірақ, Конфуций ілімі оларды мүлдем ығыстырған екен деген ұғым туып қалмауы керек. Қалай болғанда да император И-дидің билігі кезінде Конфуций ілімі жұлдызы жанып үш діннен (сан цзяо) де мерейі үстем болып, қытай қоғамында ерекше орынға ие болды. Конфуций ілімінің үстемдігін кездейсоқ жағдай деп қарастыруға мүлдем болмайды олай болатын себебі бұл жүйе осы бір ұлан байтақ империяны басқаруға өте қолайлы болса, екінші жағынан қарапайым, халықты бағыныштылықта ұстаудың басты кепілі болды. Оның үстіне шенеуніктер аппараты осы діннің қағидаларына сүйене отырып, кей кездерде императорларға да ықпал ете алатындай дәрежеге жетті. Өйткені императорға елді басқаруда шексіз билік берілгеніне қарамастан, император Конфуций қағидаларынан ауытқыса, немесе шектен тыс астамшылық жасап өз билігін дұрыс жүргізбесі, қоғамда экономикалық және әлеуметтік тоқырауларға жол берсе, сөйтіп өзінің сүренсіз іс-әрекеттерімен халық наразылығын тудырса өз құқықтарынан мүлде айырылатын еді. Бұл тезис Конфуций ережелерінен ауытқыған императорларға үлкен ескерту сияқты болатын. Осы тұрғыдан алып қарастырғанда, Конфуций ілімі саясатқа да, өкімшілік жүйенің қалыптасуына да өз әсерін тигізбей қойған жоқ. Бұл ілім қоғам саласын жан-жақты қамтып қана қоймай,

бүкіл қытай халқының ұлттық мәдениетінің қалыптасуына орасан зор ықпал жасады. Сонымен қатар бұл ілім дінге қарағанда мемлекеттік идеялогияға және мемлекеттік адамгершілік заңдар жүйесіне өте жақын екендігін ерекше атап өткенді жөн көрдік.

Қытай мәдениет, қытай өнері даналық өмірлік қағидалар мен терең философиялық идеяларды өз бойына сіңіре білген өзіндік бет - бейнесі бар ерекше мәдениет. Қытай халқының мәдени туындыларында адамзатты қоршаған дүние өсемдігі мен табиғат үйлесімділігі тамаша көрініс тапқан. Адамзат баласы мен табиғаттың біртұтастығы, олардың өзара үйлесімділік жағдайында болуы - қытай өнерінің негізгі арнасы болды. Басқаны былай қойғанда, қытайлықтардың жазу өнерінің өзі де өте әдемі болып келеді және бұл өнерді игеру басқа мәдениет өкілдерінің қолынан келе бермейді. Ортағасырларда латын жазуы Еуропа елдерінде қандай рөл атқарса, қытай иероглифтері де Шығыс Азия мемлекеттерінде дәл сондай дәрежеге көтерілді. Вьетнамдықтар мен корейлер ұлттық жазу жүйелеріне көшуге дейін қытай иероглифтерін кеңінен пайдаланған, ал жапондар болса күні бүгінге дейін қытай жазуын пайдаланып келеді. Қытайлықтар иероглифтердің әдемі жазылуына, қағаз бен сияның сапасына, оның түстеріне де қатты мән берген. Шығыс мәдениетінде иероглифтер - көркемдік шығармалар моделінің идеалды түрі болып есептеледі. Тіпті табиғаттағы ағаш бұтақтарының өзара орналасуы мен өсімдіктер дүниесінің өзі де қытай иероглифтерін еріксіз еске түсіреді.

Каллиграфиялық белгіні қабылдау-дәстүрлі қытай мәдениетінде эстетикалық қана емес, сонымен қатар этиканың ерекше бір саласы ретінде қарастырылады. Қытайлықтар иероглиф белгілердің каллиграфиясына (қалай жазылуына қарай) қарап автордың ішкі жан дүниесінің қандай күйде болғандығын, оны жазған адамның мінез-кұлқын анықтайтын болған. Каллиграфияға осынша мән берілгені соншалық, оны өнердің жеке саласы деп қарастырған. Қытай каллиграфиясының өдемілігі-оның пластикалық элементтерінің өсерлігінде, табиғи тепе - теңдіктің сақталуында, өдемі орналасуында. Кескіндеме өнерінің туындыларын бағалауда да каллиграфияға үлкен мән берілген. Каллиграфияны би өнерімен теңестіру өнер адамдарының байқампаздығын, талғампаздығын байқататын сияқты. Өйткені, мұз айдынындағы билердің өзі де “мұз каллиграфиясына”, яғни бишілердің мұз айдынындағы іздері арқылы бағаланады. Иероглифтердің жазылуына осыншама талаптардың қойылуының сыры оның табиғатпен үндестік табуына байланысты. Міне, сондықтан да болар еуропалық мәдениет бүгінгі таңда экологиялық апаттың алғашқы зардаптарын

бастан кешіру жағдайында дүниені мәдениет пен өнер арқылы басқаша қабылдаудың түрлі жолдарын қарастыруда. Осы орайда әсем гүлдер мен құстарға, жұпар иісті шөптер мен жан-жануарлар дүниесіне толы табиғаттың “эстетикалық бағын” сақтап, оның қайталанбас табиғи сұлулығын, әсемдігін одан әрі арттыру, -яғни табиғатты аялау, мәдени дамудың асқаралы міндеті екендігіне ешкімнің дауы бола қоймас. Оған дәлел-Қытай елі, Қытай мәдениеті. Қытай - әсем де, нәзік “гүлдер мен құстардың” шөптер мен жәндіктердің отаны. Осы бір табиғаттың күдіреті Қытай елінде өнер саласындағы гүлдер мен құстар жанрының туындауына қолайлы жағдайлар туғызады. IX-ғасырда өмірге келген бұл жанрдың басты ерекшелігі-өмірге деген көзқарастың жан-жақтылығында, табиғат пен өмірдің кез-келген құбылыстарына эстетикалық көзқараспен қарауда, Табиғилық пен әсемдікті терең сезіне білуде. Осы аталған қасиеттерді өз бойынша сіңіре білген әрбір өнер адамының шығармашылық тойымсыздығының болуы да осы бір ерекшеліктерге тығыз байланысты болса керек.

Көне заманда жазылған “Слово о живописи Сада из горичное зерно” деп аталатын трактатта осы жанрға тікелей қатысты көркемдік шығармаларды бейнелеу және орындау әдістерінің үлгілері тамаша көрсетілген, бірақ олар , негізінен , даосизм философиясына тән космологиялық принциптерді де өз бойына сіңіре білген. Бұл стильдегі өнер туындыларында бізді қоршаған дүние гүлдер мен ағаштар арқылы бейнеленеді. Гүлдер күнді бейнелеп, ол “ян” принципі бойынша құрылса, ал ағаштың өзі, оның бұтақтары мен жапрақтары Жерді, оның құпия күші “иньді” бейнеледі. Қытайлықтар өсімдіктер дүниесінің мән-мағынасын түсіне білуге үлкен мән берген. Осы орайда өмірге мынадай қағида келген “Гүлге зат деп қарау тағылық, ал жүрегінде гүлдер әлеміне жылылығы жоқ адам-хайуан”. Демек, адам гүлдің қожайыны емес, оның қызметшісі, әрбір адам өзінің әйелін қалай сүйсе, гүлді де солай аялап, құрметтеу керек. Тан дәуірінің (УП-IXғ.ғ) императоры өзінің жасыл бағына өнші-бишілерді, көктемде гүл-бөйшешектің құлпырып гүлдеген кезінде шақыратын болған. Көне заманның ақын-жазушылары өздерінің құпия сырларын тек гүлдермен ғана бөлісетін болған. Бұл тамаша дәстүр бүгінгі заманда мүлдем жоғалып кетті деп айтуға болмайды. Оған дәлел, атақты қытай суретшісі Ци Бай-Шидің шәкіртіне арнап салған “Сырласу” атты суреті. Бұл мұнды да сырлы өнер туындысында бір-біріне қарама-қарсы екі орхидей гүлі салынған. Жан тебіренерлік бұл табиғи көрініс екі гүлдің бір-бірімен сырласуы, шын жүректен шыққан сұхбаты іспеттес. Адамды қоршаған дүниенің сан қырлы құпиялары, табиғаттың әсем көріністері пейзаждық кескіндемеде

де жан-жақты бейнеленеді. Пейзажист-суретшілер табиғат сұлулығын көрсетуде әсем көріністерді адам бейнелерімен толықтырып отырған. Мұндай суреттерден күннің батуын, таң шапағын және тағы да басқа табиғаттың таңғажайып көріністерін тамашалап тұрған адамдарды көреміз. Мұндағы мақсат-адамды табиғатқа етене жақындастыру, оның жан дүниесін табиғат құбылыстарымен үндестіру. Бұл игі мақсатқа өздерінің қомақты үлестерін қосқан қытайлық және жапондық суретші-пейзажистер-пейзаждық стильдің өрісінің кеңеюіне, оның дамуына даңғыл жол ашып берді.

Қытай мәдениетінде сұлу да , айбынды таулар, тау-тастар өнер адамдарының, оның ішінде, ақындар мен суретшілердің басты назарында болған. Қытайлықтардың тастарға үлкен эстетикалық талғаммен қарағандығы, соншалық көптеген монастырьлер жанынан даңқа бөленген “Тастар бақтары” жасалынған. Нефрит сияқты асыл тастардан сәнді өшекей бұйымдарын жасау халық шеберлерінің үйреншікті кәсібі болса, ал қарапайым тастар элиталық поэзия мен сурет өнерінен кең орын алған. Тастардың қытай елінде өте жоғары бағаланғандығы соншалық, кейбір суретшілер өздерінің аты-жөнінде “шин” (тас) иероглифін қосатын болған. Даолық өнер туындыларында су айдындары, сарқырамалар, ақша бұлттар және тағы да басқа табиғаттың әсем құбылыстары әсерлі бейнеленіп, олар жайында арнайы даосистік трактаттар жазылған.

Қытай эстетикасында сурет өнерін бағалауда каллиграфиямен қатар философия ғылымы да ерекше рөл атқарды. “Өнер ,өнер үшін” деген қағидадан бас тартқан қытай суретшілері өздерінің табиғи дарындылықтарын адам бойындағы адамгершілік, ізгілік қасиеттерді басқа даосистік мәдениеттің ғасырлар бойы бай тәжірибесі, дәлірек айтқанда, өнердің сан-саласы арқылы табиғат сұлулығын жан-жақты көрсетуі арқылы адамдардың бұл өмірге деген шынайы көзқарасын қалыптастыруда ерекше орын алып отыр.

Конфуцийлік-даосистік мәдениет шеңберіндегі білімнің сипаты білімді батыс еуропалық тұрғыдан түсінуден мүлдем басқаша болып келеді. XX ғасырда Еуропа ойшылдары қытай халқы мен қытай даналарының рухани және интеллектуалдық жетістіктеріне немқұрайды, менсінбеушілік тұрғысынан қарап келді. Басқаны былай қойғанда, атақты Гегельдің өзі де қытай философтарының еңбектерін жете бағаламаған. Ол Конфуция жайында былай деп мәлімдеді: “Оның ілімі философиялық тұжырымдардан жұрдай, ал оның шығармаларына баға беретін болсам, автордың беделін сақтау үшін оларды шет тілдеріне аудармай-ақ қойған жөн болар еді.” Бұл мәселе төңірегінде көптеген ғылыми зерттеулер

жүргізген Батыс Еуропалық ғалым М. Карьер былай деп жазады: “Әрине, қытайлықтардың еуропалықтардан бұрын талай жаңалықтар ашқандығына ешкім шүбә келтірмейді, бірақ олар тек өз пайдаларын ғана көздеді, сондықтан да бұл жетістіктер нағыз ғылым дәрежесіне көтеріле алмақ емес”. Мұндай үзілді кесілді айтылған пікірлер бізді мынандай ойға жетелейді білім дегеніміздің өзі не, ал егер ол адамзаттың игілігі үшін қызмет ететін болса білімнің өзі Қытай мәдениетінде қандай орын алған? Осы орайда, білімнің қоғамдық-тарихи тәжірибе арқылы тексерілген, ғасырлар ағымында ой елегінен өткізілген өмірлік шындықты тану процесінің заңды нәтижесі болып табылатындығын ешкім де жоққа шығара алмас. Түрлі салаларға бөлінетін “білім жүйесі” мәдениетпен, оның дәстүрлерімен және құндылықтар дүниесімен тығыз байланысты болды. Олай болса, әрбір тарихи кезең мәдениетінің өзіндік менталитеті, өзіндік құндылықтары бар. Сонда тәлтіма мәдениеттен басқа мәдениеттерді қалай бағалауымыз керек? Бұл жайында В.М. Алексеев былай деп жазады “Мәселе біздің жат елдің мәдениетін қалай қабылдауымызда емес, мәселе сол мәдениетті жасаушы қытайлықтардың өздеріне байланысты. Біздің әсеріміз, ой-пікіріміз қытайлықтардың өзара рахаттанып, ал біздердің таң қалған сәтімізден басталады”.

Білім туралы конфуцийлік ілім әлеуметтік -өнегелілік мәселелерге арналған. Конфуций үшін “білу”- ол адамдарды танып-білу Конфуцийді онша қызықтырмаған. Шындығында да “қытай ғалымдары ғылым мен техника саласында қомақты табыстарға жеткен”. Тіпті, Конфуций өмір сүрген кезеңнен бір мың жыл бұрын Хуанхэ жазығының байырғы тұрғындары күнтізбені, иероглифтерді және т.б. білген. Одан кейін олар компасты, оқ дәріні ойлап тапқан, фарфор және жібек жасауды меңгерген. Бірақ, Конфуций ғылыми-техникалық білім өте қауіпті, ол адамдардың рухани жетілуіне кедергі жасайды деп түсінген. Ол адам бойындағы табиғи қасиеттерді одан әрі дамытуды және оның кемшіліктерін жоюда өзінің басты азаматтық парызы деп түсінген. Ұлы ғұлама өз шәкірттеріне “Адамды ұлылыққа жеткізетін шындық емес, керісінше шындықты ұлылық дәрежеге жеткізетін – адам” деп қайталауды өте жақсы көрген. Конфуций адам бойындағы қателік – кемшіліктерді сырттай бақылап қана қоймай, оның жіберген қателіктерін мұқият зерттеуді өз шәкірттерінен қатаң талап етіп отырған. Ол кітаби білімді өмірден алшақ, сондықтан да ол ақылды адамның өзінде ақымаққа айналдырып жібереді деп есептеп, бұл ойын былай деп тұжырымдаған: “Сіз канонның үш жүз өлеңін жатқа айтуыңыз ғажап емес, бірақ сіз мемлекет сеніп тапсырған тиісті қызметіңізді ойдағыдай атқара алмасаңыз қаншама ғұлама болсаңыз да сіздің білімділігіңізден не пайда?”

Конфуций үшін тәжірибе-ең алдымен адамдар арасындағы қарым-қатынаста болып саналады. Дана адамның бойындағы ең басты қасиеттер-халықтан алшақтамауында, халық қалада өмір сүрсе, дәл солай тіршілік жасауында, қоғамдық салт-дәстүрлерді қатаң сақтай отырып, өмірден моральдық жағынан қанағат алуды басты орынға қоюында. Қытай қоғамында салт-дәстүрлер, салт-жоралар өмір сүрудің басты шарттары болып саналады. Демек, Конфуций үшін де салт-жоралар адам тіршілігінің, оның қоғамдық қызметінің негізі, адамгершілік қасиеттердің басты өлшемі, адамның белгілі бір ортада өзін-өзі ұстай білудің ережелері болады. Ұлы уағызгер адамның өзін -өзі ұстай білуі жөнінде “Әңгімелер мен ой - толғаулары” атты еңбегінде мынандай ақыл-кеңестер береді “Қай ортада отырсаң да өзінді құрметті қонақты қабылдап отырғандай ұстауға дағдылан. Қызмет бабында да өзінді салтанатты құрбандықтарға басшылық жасап отырған адамдай сезін. Өзін қаламаған нәрсені басқаларға жасаудан сақтан. Осы айтылған өмірлік қағидаларды мүлтіксіз орындағанда ғана жанұяға ғана емес, сонымен бірге мемлекет мүддесіне ешқандай нұқсан келтірмейсің”.

Конфуцийдің ілімі бойынша, салт-жораларды қатаң сақтаушы адамдар өзін қоршаған барлық адамдармен де татулық қарым-қатынаста өмір сүреді. Салт-жораларды сақтауда, әсіресе адам бойындағы “ұстамдылық” қасиетке айрықша мән-мағына берілді, өйткені ұлы ойшылдың пайымдауынша, ұстамдылық-өмір сүрудің негізгі шарты болып саналады. Сонымен қатар адамгершілік қасиеттер аясында саналылық пен ақылдылық және парыз бен қарызға да ерекше мән берілді. Осы сияқты адамгершілік қасиеттерді аққа таптаған адамдарды “қытайша сөйлейтін жануар” деп атаған. Демек, Конфуций үшін адамгершілік - адамның мәдениеттілігінің ғана емес, сонымен бірге адам бойындағы бүкіл ізгілік қасиеттердің басты өлшемі болып саналады. Адамгершілік- адамның өз-өзіне жол табуы, ал ол жолды әрбір адам өзі таңдауы қажет. Ұлы данадан “Даналық дегеніміз не ?” деп сұрағанда ол – “даналық дегеніміз”- халықтың болашағы мен игілігі үшін аянбай қызмет ету және рухтарды қастерлей білу деп жауап берген екен. Ал “құдайлар мен ата-бабалар рухына қалай қызмет ету керек ?” деген сұраққа “Сен адамға қалай қызмет етуді білмей тұрып, рухтарға қалай қызмет жасамассың” деген жауап алған екен. Рухтардың бар екендігін мойындай отырып, Конфуций салт-жоралардың тәрбиелік және адамгершілік жақтарына баса назар аударады. Оған діннен гөрі этиканың өте жақын болғандығы даусыз. Осы орайда “Ұлы дана дінге деген көзқарасын айқындап, неге белгілемеген?” деген орынды сұрақ туады. Оның сыры - Конфуций ілімінің бүркенші дін болуында, бұл адамның өмірлік принциптерін діни түрғыдан

карастырады, сол арқылы адамгершілік және моральдық құндылықтарды қалыптастырады. Конфуций іліміндегі адамның моральдық қасиеттері мәдениет түрінде көрініс тапқан. Өзін қоршаған ортаның қаталдығы мен зұлымдықтары жағдайында, басына қаншама тауқымет түсіп қиналса да ұлы уағызгер ешбір мойымаған, тіпті өмірінің сан - сағаттарында да өзін-өзі ұстай білген. Ол мұндай сәттерде көк тәңірінің құдіретіне қатты сеніп “Көк менің қазаға ұшырауыма жол беруі мүмкін емес деп қайталауды жақсы көрген.”

Демек, көк тәңірінің қалауын сезініп-білу деген сөз - бұл өмірде өз жолыңды, өз тағдырыңды табу деген сөз. Жол (дао) ұғымы өз ілімін өз тағдырымен тығыз байланысты қарастырған Конфуций үшін басты нәрсе болып табылады. Ол үшін “дао”- шындық және әділдік жолы. “Дао” — жеке адамның ғана емес, бүкіл халық өмірінің шындығы. Шындық жолынан адамды да, халықты да күшпен, зорлықпен тайдыруға болмайды, ол адамның рухани байлығымен, адамдардың бірін-бірі түсінісе білу қасиеттерімен сабақтасады. Оның пайымдауынша “Шындық жолы” өз бастауын адам табиғатынан алып, адамдар арасындағы қалыптасқан шынайы қасиеттердің нәтижесінде одан әрі толыса түседі. “Шындық жолы идеясы”-адам мен көктің арасындағы көзге шалынбайтын, бірақ еш уақытта да үзілмейтін өзара байланыстардың бар екендігін айқындайды.

Адамның жан-жақты жетілуі туралы мәселеге үлкен мән бере отырып, ол иерархиялық білім жүйесін жасады. Оның ойынша, білімді адамдар қоғамда қаншама жоғары бағаланса да, олардың адамгершілік қасиеттері әр уақытта да бірінші орында тұруы қажет. Білімділік адамды келелі істерге бастаса, адамгершілік дегеніміздің өзі-білімді жүзеге асыру болып шығады. Білім адамзатқа даналықпен бірге адамгершілікті де сыйлайды. Ол былай деді: “Адамды ұлылыққа жеткізетін дао(жол) емес, керісінше, даоны (жолды) ұлы қылатын адам.

Бүгінгі таңда Конфуций идеялары қытай мәдениетінде кеңінен орын алып, өзінің өміршендігін көрсетіп отыр. Талай жан-түршігерлік қоғамдық - саяси күйзелістерді бастарынан кешірген Қытай, Корея, Жапония, Оңтүстік —шығыс халықтары даосистік-конфуцийлік мәдениеттен рухани азық алуда. Жапонияның, Қытайдың, Тайваньның, Оңтүстік Кореяның қазіргі замандағы таңқаларлық мәдени жетістіктерінің сыры осында болса керек. Қытай елінде Конфуций ілімі тағы да елдің рухани өмірінің негізі деп жарияланып отыр . Олай болса, конфуцийлік —даосистік мәдениеттің тамыры тереңде жатыр, ол қоғамның шығармашылық мүмкіндіктерінің қозғаушы ұлы факторына айналып отыр.

2.5. АНТИКАЛЫҚ МӘДЕНИЕТ

Батыс дегенде есімізге бірден түсетіні атақты ежелгі Грек елі екендігін дәлелдеп жатудың қажеті жоқ. “Гректер –дейді Гегель, –біз өзімізді үйде жүргендей сезінеміз”. “Біз әлемге грек сөзімен қараймыз және олардың сөз тіркестерімен сөйлейміз” – деген Якоб Бурхарт.

Бүкіл адамзаттық өркениет бастамасын тек Элладаға өкеп тіреп қойған еуропалықтардың көзқарасы келісімсіз. Грек және Рим өркениеттерін Ұлы Шығыс мәдениеттерінсіз қарастыруға болмайды. Бұл жерде “қытай дуалы” тұрған жоқ. Тіпті Грек өркениетінің бастапқы түрі Крит-Миной мәдениеті үнді-еуропалық халықтар Элладаға қоныс аударғанға дейін қалыптасқан.

Антикалық өркениетті төрт кезеңге бөледі:

1. Крит-Миной мәдениеті (б.з.б. XX-ХУғ.)
2. Ежелгі Эллада мәдениеті (б.з.б ХУ-Уғ.)
3. Классикалық Грек мәдениеті (б.з.б. У-Уғ.)
4. Эллинистік мәдениет (б.з.б.ІУ-Уғ.)

Антикалық өркениеттің әр кезеңінің өзіндік ерекшеліктері бар. Егер Крит-Миной мәдениетін алсақ, онда оның Жерорта теңіздік мәдениеттерімен үндестігін байқаймыз (египеттік, хеттік, шумерлік т.б.). Крит аралындағы алып сарайлар, монументалдық өнер, сына жазу осыған куә. Кейбір зерттеушілер Миной өркениетін Атлантидалық болжамдық мәдениеттің мұрагері деп есептейді.

Архаикалық грек мәдениеті ең алдымен мифологиялық сипатта болды және Гомер есімімен байланысты. Атақты Грек мифтері осы кезде қалыптасты. Мифологиялық грек мәдениетінің ең негізгі ерекшелігі – оның синкреттік тұтастығы (өлі ажырамаған бірлік) . Бұл мифологиялық санада субъект пен объект, ұғым мен бейне, адам мен табиғат бір-бірінен бөлінбеген, олардың арасында үйлесімдік бар. (кейінірек грек философиясында ол макрокосмос пен микрокосмстың гармониялық тұтастығы идеясы болып қалыптасты). Грек мифологиясының тағы бір өзіндік көрінісі ондағы табиғатты құдай деңгейіне көтеріп, оларды адамға жақындатумен байланысты. Мысалы, Гео-жер, Уран-аспан, Океан-мұхит, Прометей-адамға от сыйлаған. Афины –ақылдылықтың кепілі.

Ежелгі гректердің рухани мәдениетінің бүкіл адамзат өркениетінде өшпес із қалдырған түрі – кемеліне жеткен антикалық өнер. Бұл жерде ең алдымен ұлы грек трагиктері Эсхил, Еврипид, Софоклдың, комедиограф Аристофан, мүсінші Фидий т.б. есімдерін атап өткен жөн.

Грек мәдениетінің, өзіндік санасының терең тамырларын айқын көрсететін көркем туынды-Эсхилдің Эдип туралы “Фивке қарсы жетеу” атты трагедиясы. Грек мифологиясында Эдип-Фивалық патша Лая мен оның әйелі Иокастаның баласы. Дельфилық жорамалшы Эдип өскен соң өз әкесін өлтіріп, шешесіне үйленеді дейді. Осыны естіген әкесі нәресте Эдипті тағы аңдардың арасында апарып тастауға бұйрық береді. Бірақ оны бақташылар құтқарып, баласы жоқ Коринф патшасы Полибке сыйлайды. Кейін Полибтің орнына патша болған Эдип бір қақтығыста білмей өз әкесін өлтіреді. Фиваны жауыз Сфинкстен құтқарғаннан соң ол өз шешесіне үйленеді. Кейін ақиқатты білген Эдип өзін-өзі соқыр етіп қаңғып кетеді. Бұл мифте адамның жауапкершілігі, адамгершілік принциптерінің бағасы, кінә мен жаза жөнінде келелі мәселелер қозғалған.

Антикалық өркениетте мәдениетті адам деп төмендегідей талаптарға сәйкес тұлғаларды айтқан

а) полистік (қала-мемлекет) - қоғамның азат мүшесі, эллин ретінде халқын және өзін-өзін қадірлеу сезімі жоғары деңгейде;

ә) ол жас кезінен атлеттік-гимнастикалық, мускалық (өнерлік) және пәйдеялық (білімділік) толық тәрбие алған;

б) ол Гомерді жатқа біледі, яғни ата-бабаларын құрметтейді және театрға үзбей барады.

Грек мәдениетіндегі өте маңызды ұғым-калокагатия. Оның тура аудармасын “өдемілікке қосылған жақсылық” деп жеткізуге болады. Калокагатия – төн сұлулығы мен жан сұлулығының біріккен ырғағы.

Антикалық өркениеттің адамзат мәдениетіне қосқан елеулі үлесі – грек философиясы. Фалес пен Пифогор, Гераклит пен Демокрит, Сократ пен Платон, Аристотель мен Эпикур өздерінің терең философиялық жүйелері арқылы бүкіладамдық ойлау, оның дүниетанымын жоғарғы деңгейге көтерді.

Ертедегі грек философиясының микрокосмос пен макрокосмостың арасындағы үйлесімділік, сан алуандылықтың түпкі негізі (субстраты мен субстанциясы), әлемді айқындаушы Логос идеясы және себептілік пен қажеттіліктің абсолюттігі, адам бүкіл шындықтың өлшемі, идеалды дүние туралы қағидалары тек Батыс дүниетанымына емес, сонымен бірге бүкіл адамдық парсатқа өзінің түбегейлі әсерін тигізді.

Александр Македонскийдің дүниежүзілік империясында эллинизм түріндегі грек мәдениетін сол жердегі барлық өркениеттер жоғары үлгі ретінде қабылдады. Кейін империясы да эллинистік негізде өркендеді. Эллинизмнің аяғы-орта ғасырлардың басы.

2.6. ХРИСТИАНДЫҚ МӨДЕНИЕТ

Өзінің табиғаты жағынан сан қырлы, әрі жан-жақты болып келген христиан мәдениеті-Исус Христос дінін қабылдаған барлық халықтарға тән мәдениет болып саналады. Христиан дінін біздің заманымызға дейін 1 ғасырда күдіретті Рим империясының шығысында қалыптасты. Алғашқы кезде иудайзмнің бір тармағы ретінде пайда болған бұл дін б.з.б. 50-ші жылдары қасиетті Павелдың арқасында миссионерлік дін дәрежесіне жетті “У ғасырда Рим императоры Константин Константинопльде христиан дінін мемлекеттік дін деп жариялады” 1054 жылы христиан діні: католиктік және православиялық болып екіге бөлінсе, ал ХУ ғасырда бұл діннің жаңа тармағы-протестанттық ағым пайда болды.

Иудайзмнің ықпалынан тез босанған христиан діні азғантай уақыт шеңберінде өзіне тән наным-сенімдері, құдайға құлшылық ету дәстүрлері мен шіркеулік ұйым жүйесі қалыптасқан тәуелсіз дінге айналды.

Исус Христостың “өмірбаяны” б.з.б 1ғ. жазылған Евангелияларды жан-жақты баяндалған. Оларда былай делінген: Христосты өмірге келтірген - Қасиетті Мария. Христос христиандық діни қағидаларды Палестинада уағыздаған, адамзаттың жарқын болашағы жолында талай таңғажайып істер жасаған. Еврей абыздарының талабы және Рим прокураторы Поний Пилаттың бұйрығы бойынша Исус Христосты креске таңып тастайды, бірақ осы бір ауыр азаптың үшінші күні ол қайтадан тіріліп, қыркыншы күні аспан әлеміне шығады.

Христиан діні құлиеленуші Рим империясының әбден құлдырап, қоғамдық өмірдің терең экономикалық әлеуметтік тоқырау белең алған кезді өмірге келді. Бұл тоқыраудың келеңсіз көріністері Рим қоғамының барлық саласын қамтып, кеңінен қанат жайды. Байлық пен мансапқұмарлық етек алып, қатыгездік жауыздық іс-әрекеттердің шегі болмады. Маскүнемдік көре алмаушылық, бұзықтық сияқты адам бойындағы жат қылықтар қанат жайып, қоғамдағы әл-ахуал барған сайын шиеленісе түсті. Құлдардың саны барған сайын көбейіп, олар малдан да жаман жағдайда өмір сүрді.

Римнің қоғамдық өміріндегі қалыптасқан мұндай әлеуметтік-экономикалық дағдарыс бұрыннан қалыптасқан діндердің құлдырауына әкеліп соқты. Атақты Рим тарихшысы Тацит өзі өмір сүрген ортаны өткір сынға ала отырып, тіпті көне заманның ел мойындаған даналарының да, олардың жолдарын қуушы избасарларының өз араларында да дағдарыстың орын алғандығын, бір-біріне кереғар, қарама-қарсы көзқарастардың күшейе түскендігін, тіпті құдайларға

деген көзқарастардың да терең өзгерістерге ұшырағандығын және қоғамда торығушылық көңіл-күйдің белең алғандығын ашына жазды.

Дәл осындай әлеуметтік-экономикалық тоқырау жағдайында ақыл-ой иелері тығырықтан шығудың жолын жан таласа іздестіре бастады. Халықтың санасында берік орныққан көне құдайлардың беделінің күрт төмендеу түрлі өсек-аяңның, мистиканың, дүмшеліктің, ырымшылдықтың, жоққа-барға нанушылықтың, сиқыршылық пен дуалаушылықтың сенушіліктің кең етек алуына әкеп соқты. Сөйтіп Рим империясындағы әлеуметтік-экономикалық тәртіптердің іріп-шіруінің салдарынан қоғамдық өмірде жағымсыз көріністер барған сайын асқындап, адамгершілік қасиеттер аяққа тапталды.

Осы орайда христиан діні пайда болғанға дейін messiандық идеяның өмірге келгендігін атап өткен жөн. Көне ғасырдың жазбаларында, Вавилонның мифологиясында, иудаизмде, зороастризмде дүниені апттан құтқарушылар жайында діни ұғымдар мен сенімдер қалыптаса бастады.

Messiандық идеялар мен esxотология өте тығыз байланысты дамыды (Esxотология-ақырзаман жайындағы және дүниенің қайта жандануы жөніндегі ілім). Бұл ілім бойынша, ақырзаманнан кейін, яғни адамзат өзінің белгілі бір тарихи даму сатысына жеткеннен кейін жаңа дәуір басталады. Бұл қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған рахат өмір мен әділеттік үстемдік ететін “алтын ғасыр” болып саналады.

Христиан дінінің қалыптасып, оның кеңінен таралуына көптеген ғұлама-даналар өздерінің қомақты үлестерін қосты. Солардың бірі- б.з.б. 20-шы және б.з. 54-шы жылдарында өмір сүрген, Ф.Энгельс “Христиан дінінің нағыз атасы” деп дәріптеген Филон Александрийский болды. Филонның діни сарындаға белгілі еңбектерінде гректің идеалистік философиясы мен иудейлік мифологияның көзқарастары жан-жақты талқыланды. Ұлы философ Платонның тікелей ықпалымен өз санасындағы құдайдың бойынан әдемілік, даналық, ізгілік сияқты талай тамаша қасиеттерді табады. Ол дүниені құдайтағаланың жаратқандығы туралы идеяны өмірге келтіреді, мансап пен байлықты даусыз сынап, құдай алдында барлық адамдар тең деп жариялады. Олай болса оның әлеуметтік сарындағы идеялары-христиан дінінің қалыптасуының алғашқы сатысында оған тікелей өсер еткен құнды да, маңызды идеялар болып саналады.

Христиан дінінің болашағы мен оның өмірлік тағдыры. Сенеканың (б.з.б. 4-ші жыл мен б.з.б. 65-ші жылдар аралығында өмір сүрген) атымен де тығыз байланысты. Сенеканың пайымдауынша, табиғи материя-дүниенің төменгі бастамасы болып табылады, ал оны тірілтүші құдай. Құдай барлық тіршілік атаулының иесі, адамзат баласының,

олан қалды бүкіл тіршілік атаулының тағдыры тек қана соның қолында. Олай болса тағдырмен таласуға мүлдем болмайды, Құдай өз жолымен ғана жүреді, ал дұрыс жолға түскендерді құдай әрқашанда қолдап, сүйемелдеп отырады. Адамның ақыл – ойы, рухы – құдай, рухының “ұшқыны” соның бір бөлшегі ғана.

Христиандық мәдениетке Сенеканың “барлық” адамдардың жан-дүниелік қарым-қатынастарының теңдігі туралы ой-толғамдары, баға жетпес діни тұжырымдары ерекше ықпал еткендігі даусыз. Бұл діни қағидалар бойынша, жер бетінде тіршілік етуші барлық адамзат баласының бір ғана ортақ анасы бар, ол-бізді қоршаған дүние. Құлдық жанның емес, адам денесінің жағдайы. Онда ерлік, қайырымдылық, атамгершілік, ар – намыс бар, сондықтан да мұндай қасиеттерден жұрдай мырзалардың өздері де әрқашанда қарамағындағы құлдарынан да төмен тұрады. Сенеканың осы бір қағидасына байланысты болса керек, алғашқы христиандық қауымдар жапа шеккендер мен қаналушылар есебінен құрылды. Уақыт өткен сайын христиан қауымдары өз беделдерін бұрынғыдан да нығайта түсті. Әсіресе олардың адамдардың бірін-бірі қолдап, әр уақытта да бір-біріне көмектесіп отыру қажеттігі жайындағы ойлары халық тарапынан қолдау тапты. Христиандық қауымдар сананың қаулап өсуі христиан догматтарын бір жүйеге келтіруді қажет етті. Христиан дінінің негізгі қағидалары Библиядан (Інжілден) және “шіркеу аталары” деген абыройлы атқа ие болған дін қайраткерлерінің таңдаулы діни еңбектерінен алынған. Христиан дінінің негізгі бағдарламалық құжаты – Исус Христостың өмірі жайындағы жеке-жеке төрт әңгімеден тұратын “жаңа заң” болып есептеледі. Ал христиан дінінің басты қағидалары Никей (325ж) және Константинополь (381ж.) соборларында қабылданған 12 пункттен тұратын “Сенім белгісінде” кеңінен баяндалған. Ал Никей соборында бекітілген жеті қағида мен Константинополь соборында бекітілген бес қағиданы өзгертпеу және толықтырмау туралы шешім қабылданды.

Христиан діні жаңа дін болғандықтан ғана емес, ең бастысы-бұл өмірде жапа шегіп, өбден түңілген мыңдаған адамдардың көкейкесті арман-мақсаттарына сай болғандықтан ғана қызу қолдау тапқандығын естен шығармаған жөн. Адамзат баласына деген ұлы махаббаты үшін өз “ұлын” құрбандыққа шалған құдайға, оның құдіреттілігіне деген сенім күшейе түсті. Христиан дінін уағыздаушылар Исус Христостың мәртебесін көкке көтерді, халықтың саяси және әлеуметтік жағдайлары мен тіл ерекшеліктеріне қарамастан халықты христиан дінін қабылдауға шақырды. Христиан діні-өзінің мазмұны мен мәні жағынан өзгеше жаңа мәдениеттің негізін қалауға тікелей себепкер болды. Бұл жаңа

мәдениет адам тұлғасын мойындады, адамның құдайтағаланың жер бетіндегі пендесі, ал Иисус Христос адамзат баласының ең жақын қамқоршысы деп танылды.

Жаңа дін құрбандықтар шалуға қатаң тыйым салды және адамның өз бойындағы жағымсыз қылықтардан қалай арылуға болатындығының жолдарын көрсетіп берді. Христиан діні ғасырлар бойы халықтың бойында қалыптасып, өзінің өміршендігін көрсетіп келе жатқан салт-дәстүрлерден де бас тартқан жоқ, қайта оларға қиянат жасамай, оларды жаңа өмір талабына сай қайта жандандыру қажет деп санады. Ал бұл жағдай христиандық сана-сезімді қалыптастыруда үлкен рөл атқарады. Халықтың ғасырлар қойнауында жинақтаған мол мәдени мұрасына қиянат жасау-қылмыс болып саналады.

Христиан діні- жаңа мәдениетті қалыптастыруда тарихи бетбұрыс жасады. Жаңа дін- Шығыс елдерінің түрлі діндерінің идеяларын, көне грек-рим философиясының дәстүрлерін, өткен заманның асыл мұраларын өз бойына сіңіре отырып, өзіндік соны бағыт алып, жаңа мазмұнға ие болды. Ең бастысы-бұдан бұрынғы кезеңдерде қалыптасқан философиялық және діни қағидалар ой елегінен өткізіліп, дәуірдің рухани-ізгілік рухына сай дамытылды, ал мұның өзі христиандық мәдениет туындыларының құндылығын одан әрі арттырып, оларға ерекше сипат берді.

Христиан мәдениетінде құдайдың бейнесін бейнелеудің өзі де түбегейлі өзгерістерге ұшырады. Көне Грекиядағы құдайлардың адамдардан басты айырмашылығы-олардың мәңгілік өмір сүретіндігі мен құдіреттілігі еді. Бірақ, ол құдайлар жер бетіндегі тіршілік иелері-адамдарға өте ұқсас болып келді, өйткені олар адамдар сияқты ішті-жеді, өмірге сәби келтірді және т.б. Мысалы, грек құдайлары Зевстің, Гераның, Афинаның бойынан өмірді сүю, ізгілікпен қатар атаққұмарлық, зұлымдық сияқта жаман қасиеттерді де табамыз. Мұндай жағдайды өзі адамдардың бойында үлкен үрей туғызып отырды. Адамдар өздерін аман сақтап, құдайлардың қаһарларына ұшырап қалмау үшін үнемі құрбандықтар шалып отыратын болған. Ал христиандық құдай болса-тұнып тұрған құпия. Оның табиғаты мен тіршілігі адамдар мен жер бетіндегі түрлі заттарға мүлде ұқсамайды. Оның адамдарды желеп-жебеуі, оларға деген қарым-қатынасы құпия сырларға толы болып келеді. Библияда Христиан құдайы “Қазына құдайы” деп аталады, өйткені мұндағы құдай пұт емес, адам еркінің көрінісі емес, ол адамнан мүлде тәуелсіз өмір сүреді. “Құдай-ол нағыз махаббат” өйткені оның адамзат баласына деген махаббаты өте шексіз, ол еш уақытта да адамдарға жамандық пе жауыздық жасамайды- адамдардың мән-мағынасыз

өмірінің және бұл өмірде жасаған күнәлерінің жемісі. Міне, дәл осы сияқты христиан дінінің адамгершілік пен ізгілікке толы қағидалары христиан мәдениеті туындыларының мазмұны мен бағдарына айрықша әсер етті.

Қоршаған дүниені христиандық дін тұрғысынан қабылдау-христиан мәдениетін тереңірек түсінуге мүмкіндік беретін келелі мәселелердің бірі болып саналады. Қай заманда болса да адамзат баласы өзін қоршаған дүниені танып – білуді өз тіршілігінің басты мақсаттарының бірі еткен. Ғасырлар қойнауына тереңірек көзжүгіртсек, ежелгі дәуірлерде дүниені қабылдаудың алғашқы тарихи түрлері мифологиялық және діни сипатта болғандығын байқаймыз. Бірақ, тарихи даму барысында адамзат баласының өзімізді қоршаған дүние жайында ғылыми түсініктер қалыптаса бастады. (Мысалы, гелиоцентристік, геоцентристік және т.б. теориялар). Демек, бұл түбегейлі мәселе христиан дінінің де басты назарында болды. Христиан діні бүкіл дүниені жаратушы жалғыз құдай деп түсінді. Бұл көзқарас өмірге келмей тұрып-ақ дүниенің жаратылуы туралы екі бағыт қалыптасқан болатын. Алғашқы мифологиялық болжамды генетикалық (эволюционистік) деп атаса да болады, өйткені мұнда дүние бейне бір алғашқы элементтерден тұрады деген ұғым қалыптасқан. Екінші креационистік (жарату деген мағына береді) бағытты жақтаушылар дүниенің жаратылуын мистикалық бастаудан іздейді, яғни құдіретті бір күштің дүниені жаратып қана қоймай, соған өз үстемдігін жүргізіп отырғандығын мойындайды.

Христиан дінінің бұл мәселе жөніндегі түрлі діни-философиялық көзқарастардан басты айырмашылығы- оның құдайдың дүниені ештеңеден де жаратпағандығы туралы идеяны жарыққа шығарғандығы еді. Бұл идея бойынша- құдай дүниені бір ауыз сөзімен ғана жаратқан. Құдайдың құдіретті шексіз, оның қолынан келмейтін ешнәрсе жоқ, оған Жер мен Көкте ешкім де теңесе алмайды. Бір ескерте кететін жөйт,христиан дінінің қалыптасуына негіз болған индуизмде де дәл осындай қағидалар болған.Бірақ, онда құдайдың ең алғашқы жаратқандары Жер мен Көк екендігі баса айтылған. Христиан діні дүниені көрінбейтін дүние (құдайлық) және көрінетін дүние (материалдық) деп екіге бөледі де, олардың аралығына адамды әкеп қояды. Құдай адамды өзінің қалауы бойынша жаратқан, яғни еркек пен әйелді де жаратушы жалғыз құдай, оларға арнап мынандай тілек айтқан:”Сендер құдайдың құлдары, ендігі жерде жер бетіндегі тіршіліктің иесісіңдер, сондықтан да ұрпақты жалғастыру сендердің табиғи парыздарың, көбейіңдер, аспандағы құстарға да, теңіз бен мұхиттағы балықтарға да қожалық жасандар, оларды өз игіліктеріне

еркін пайдалана біліңдер”. Христиандық антропоцентризмнің негізгі қағидалары мен принциптері, міне, осындай.

Христиан діні адамды жан мен тәнге бөле отырып, рухани бастаманы басты орынға қояды. Адамның шынайы нағыз сұлулығы оның жан дүниесінің сұлулығымен өлшенеді. Көне замандардағы өнер туындыларында сыртқы сұлулыққа үлкен мән берілсе, ендігі жерде шиыршық атқан атлеттер бейнесінен гөрі, адам бойындағы рухани байлықты көрсетуге баса назар аударылды.

Библия мен Иисус Христос апостолдарының белгіленген бұл дүниеге христиандық көзқарасты “христиандық шіркеу қайраткерлерінің” діни еңбектерінде одан әрі тереңдетіле түсті. Олардың ішінде Августин Блаженныйдың “Исповедь” және “О граде божьем” деп аталатын еңбектері дүниежүзілік мәдениеттің аса құнды туындыларының қатарына қосылды. Бұл шығармалар, негізінен, құдай мен жеке адам мәселелеріне арналған. Дүниені жаратушы да, оның басты қозғаушы күші де бір ғана құдайтағала. Олай болса, тылсым табиғат та, мәдени материалдық құндылықтар да, адамзат та-құдайдың туындылары. Августиннің пайымдауынша, адам бүкіл болмысымен құдайға толық тәуелді, ал адам бойындағы ізгілік қасиеттердің барлығы да бір құдайдың сыйлығы. Августиннің діни еңбектерінде адамгершілікке мүлдем жатпайтын жат қасиеттер де сөз болады. Ол “О граде божьем” деген еңбегінде бір-біріне қарама- қарсы екі дүние жөнінде, яғни құдай мен жын-сайтандар дүниесі жайында мәнді мағлұматтар береді. Алғашысына күнәдөн пәк періштелер мен адал адамдарды жатқызса. Екіншісіне бұл дүниеде шаш етекпен күнәға батып құдайдың қаһарына ұшырағандарды жатқызады. Оның ойынша, мемлекет бір жағынан жын-сайтандар патшалығының ордасы, өйткені онда қарақшылардың және т.б. топтары өздерінің зұлымдық әрекеттерін жүзеге асырып жатады. Сондықтан да, Августин мемлекетке шіркеуді қарама-қарсы қояды. Рим империясының масқара болып құлауын жын-сайтандар империяның қылмысты істерінің заңды нәтижесі деп санайды. Сөйтіп, варварлар Рим империясын тас-талқан қылып жеңсе, христиан шіркеуде варварларды дәл осындай күйге ұшыратты деп түйіндейді. Демек, ол тарихтың мән-мағынасын христиан дінінің баянды жеңісімен байланыстырады. Тарихтың бастауы Адам мен Еваның, Иисус Христостың тұлғасымен және христиан дінінің кеңінен таралуымен тығыз байланысты екендігі жайында тұжырым жасалынады. Августиннің прогресс туралы идеясы да христиан дінінің басты құндылығы болып табылатындығына шек келтіруге болмайды.

Батыс елдері мәдениеті мен философиясының белгілі маманы В. Виндельбанд Августинге мынандай баға берген: “Ол ортағасырлар

тарихының тамаша білгірі болды. Оның философиясында христиандық және неоплатонистік ой-толғамдар мен Ориген және Платон сияқты ұлы ғұламалардың өмірлік қағидалары өзара үндестік тапқан. Оның ітімі-христиандық шіркеудің философиясы” Олай болса Августиннің діни-философиялық қағидалары Еуропа халықтарының ғылыми білім жүйесінің негізі болып қала береді.

Дүниеге христиандық көзқарастық негізін қалаушылардың ішінде Фома Аквинскийдің шоқтығы биік болып қала береді (1225-1274ж.ж өмір сүрген). Оның еңбектерінде христиан мәдениетінің келелі мәселелері жан-жақты зерттеліп, мүлде жаңа арнаға түсті. Өйткені, бұл кезеңде білімді адамдардың арасында Августиннің іліміне көңіл толмаушылық байқала бастады. Осындай жағдайда өткенге көз жүгірту, көне мәдени мұраларды қайта қарау қажеттігі байқалып қалды, ал бұл міндетті шешуде Фома Аквинский орасан зор ғылыми-діни жұмыстар атқарды. Ол ұлы Аристотельдің философиялық ілімін дәуір тынысына сай қайта жаңғыртып, оны христиан мәдениетімен тығыз байланыста білді. Оның Августиннен басты айырмашылығы-құдайдың бұл дүниеге өз үстемдігін жүзеге асыруын жаратылыспен тығыз байланысты қарастыруында және жаратылыстанудың өрісін кеңейте отырып, оны дүниені христиандық тұрғыдан қабылдай білумен байланысты екендігін дәлелдеуінде. Демек, Фоманың ілімі бойынша-ғылым адамдар үшін өте пайдалы, өйткені ол адамзаттың болашағы үшін қызмет етеді, оның жасампаздық қызметін жандандырады. Фома Аквинский ғылымының адамдар үшін өте пайдалы екендігін насихаттағанда жаратылыстану ғылымының дүниені ғылыми тұрғыдан қабылдау көзқарасына нұқсан келтіреді деп ойланбаған болу керек, ол білімнің қандай саласы болса да құдайға деген адамдардың сенімін одан әрі нығайтады, ал ғалымдар болса, өз кезегінде, Библияның(інжілдің) дәрежесін жаңа сатыға көтереді деп есептеді.

Христиан дінінің, христиан мәдениетінің мән-мағынасын тереңірек түсіну үшін, оның құндылық бағыттарына да көңіл бөлген жөн, өйткені құндылық бағыттар-жеке адамның жан дүниесінің басты элементтері болып табылады. Ол адамның өмірде жинаған бай тәжірибесіне, оның жан-дүниесінің толғаныстары мен ішкі сезімдік қасиеттеріне тығыз байланысты болып келеді. Демек, мәдени құндылық бағыттар адамның іс - әрекетіне ерекше мән-мазмұн береді. Құндылық бағыттар-адамның философиялық, саяси, эстетикалық, адамгершілік көзқарастарының, ой-пікірлерінің мәнді жиынтығы болып саналады. Қай қоғамды алсақ та ондағы құндылық бағыттар белгілі-бір іс-қимылдың, тәрбиенің басты объектісі болып қала береді. Осы тұрғыдан алып қарастырғанда, христиан

діні құндылық бағыттарға өте бай болып келеді, ал солардың ішінде адамгершілік — этикалық мәселелер басты орын алады. Христиан діні қоғамдық өмірдің сан - саласын қамти отырып, адамзат баласының көкейкесті мәселелеріне ден қояды. Бұл жаңа дінде адам қалай өмір сүруі керек, оның өмірінің мән-мағынасы қандай болуы керек, ар-ождан, парыз бен қарыз сияқты өмірлік мәселелерді қамтитын ауқымды, тынысы кең дін деп қарастырусыз қажет. Тіпті, құдайға құлшылық ету рәсімдерінде де адамгершілік-этикалық бағыттың белгілері басым болып келетін де осы христиан діні.

Христиан дініндегі басты этикалық құндылық-құдайдың өзі. Құдай — ол махаббат. Құдай дүние жүзіндегі өмір сүріп жатқан халықтардың ешқайсысын да алаламайды, бәрін тең санайды. Ендеше, христиан діні бір халықтың екінші бір халыққа үстемдік жасауын ешбір қолдамайды. Осы тұрғыдан алып қарастырғанда, христиан дінінің иудайзмнен түбегейлі айырмашылығы бар, өйткені иудаизм еврей халқын басқа халықтардан өлде қайда жоғары қояды. Өз халқынан басқаның бәрін төмен санап, олардың мәдениетіне жеккөрушілікпен, менсінбеушілікпен қарау-бұл ағымға төн қасиет болып саналады. Осы жағдайдың өзі-ақ христиан дінінің мәртебесін одан сайын асқақтата түсетініне ешбір күмән туғызуға болмайды.

Христиандық адамгершіліктің мазмұны Иус Христостың діни қағидаларында жан-жақты анып көрсетіледі. Ең бастысы-христиан діні тарихында тұңғыш рет адамгершілікке тәрбиелеуді тыйым салу рухында емес, үлгілі рухында жүргізуді жақтады, яғни христиандық ақыл-кеңестер адамның сана-сезімін, ар-ұятын оятуға, оның бойындағы асыл қасиеттерді тереңдетуге, жамандықтан бойын аулақ салуға бағытталды. “Ар-ұят” деген сөздің өзін апостол Павел көне мәдениеттің әдеби қорынан алғандығы тарихтан, белгілі, ондағы басты мақсаты-христиан ілімінің “Сенім” жайындағы идеяларын нақты көрсету және “ар-ұят” ұғымын Иус Христос қағидаларымен өзара байланыстыра қарастыру болатын. Жоғарыда атап көрсеткеніміздей, Иус ілімінде адамзатқа деген шексіз махаббат, құдайға деген шексіз сенім, адамның бұл өмірдегі іс-әрекеттері басты орынға қойылған болатын. “Шіркеу даналары” да ар-ұятты адамның рухани байлығының қайнар көзі және адамгершіліктің қазығы деп қарастырады.

Адамгершілік жайындағы христиандық дін қағидаларының ішіндегі ең негізгілерінің бірі-құдайтағала мен ең жақын адамыңа деген махаббат пен сүйіспеншілік болып табылады. Бұл жөнінде інжілде былай деп жазылған: “Адамның бұл өмірдегі ең басты парызы қандай деген сұраққа Иус былай деп жауап береді; Бұл фәни дүнедегі

ен үткен парызың-құдайды бүкіл жан-дүниенмен беріле сую, ал екінші парызың-ең жақын адамды өзінді қалай жақсы көрсең дәл осындай шынайы сүйе білу”.

Христиандық адамгершілік қағидаларының өзіндік ерекшеліктерінің бірі — оның ізгілік қасиеттерді жекелеген адамдардың бойында ғана емес, бүкіл халықтың бойында қалыптастыруға бағытталуында. Олай болса, Иус Христостың Іңжілді дүниежүзінің барлық халықтарының арасында насихаттауға шақыру сырын түсіну онша қиындыққа соқпайды.

Христиан діні сонымен қатар коллективизм идеяларына да толы болып келеді. “Жаңа өсиет” кітабының ішінен алғашқы христиандардың дүние-мүлік принциптерін өмірге енгізуі жайлы деректерді көптеп кездестіруге болады. Онда былай деп жазылған:” Христиан дініндегілер бірге тұрған жағдайда, олардың дүние-мүліктері де ортақ болулары шарт, ал олар өз қарамағындағы жерлерді, дүние мүліктерін сата қалған жағдайда, олар тең бөліске түседі. Олардың жандары да, жүректері де, мүдделері де бірдей болу қажет.”

Христиан дінінің қалыптасуының алғашқы кезеңінде байлыққа қызығушылыққа қарсы көзқарас қалыптасты. Иус Христостың жолына өз өмірін бағыштауға бет алған жас жігітке “Егер сен оның жолын қуғың келсе, бар байлығыңды нашарларға тарат” делінсе, ал екінші бір жерде Иус Христостың жолына “Түйеге иненің көзінен өту қандай қиын болса, байлықтың соңына түскен адамның құдайдың ризашылығына бөленуі де сондай қиын болады” деп опасыз дүниенің соңына түскен пақырларды-алдын ала сақтандырады. Ал апостол Яков бұл жайында былай деп толғанады:”Ей, байлыққа кенелген мырзалар! Білсендер, байлық-сендердің барып тұрған бақытсыздықтарың, ол байлық бөрібір сендерге опа өпермейді, оларда шіриді, асыл да қымбат киімдеріңе құрт түседі, алтын мен күмістерің тотығып, ол тот лаулаған жалындай сендердің бүкіл денелеріңді шарпиды. Сөйтіп, сендер бұл өмірден зарланып, күніреніп өтетін боласындар Кейіннен қоғамдағы саяси-қоғамдық терең өзгерістерге байланысты байлыққа деген көзқарас өзгере бастады. Бұл процестің негізін салушы апостол Павел болды.

Христиан ілімі бойыншы, адам өмірінде тазару-өте үлкен роль атқарады. Оған жетудің басты жолы-адамның рухани жағынан ұдайы жетіліп отыру болып табылады. Мұндай жағдайда құдай жолына шын түскен адам өз тіршілігіндегі жаман қасиеттерден мүлдем арылып жаңа адамға-айналады. Христиан дінін қабылдаған әрбір адам Евангелияның шарттарын қатаң орындауымен қатар, күнәден пәк болу шарт, ал әрбір азаматтың өз бойындағы құмарлық, пендешілік сезімдерді жеңе білуі-өп пенденің өмірлік мәні мен мақсаты болмақ.

Христиан дінінде Інжіл шарттарын жүзеге асырудың басты жолдарының бірі-монахтық өмір болды. Монахтық өмірдің басты орталығы —ежелгі Мысыр мемлекеті болды. Өмірдің рахаты мен қызығынан саналы түрде безген тақуалық өмірдің негізін салушы-Ұлы Антоний еді. Ол ең далада құдайға құлшылық етіп , шыдамдылық пен қажырлықтың керемет үлгісін көрсетті. Кейінен бұл діни жаңа дәстүрді бұрын Римде әскери қызмет атқарған,

Ал кейіннен ер адамдардың монастырьлерінің алғашқы ұйымдастырушыларының бірі болған діндар Ұлы Пахомий жалғастырды. Әйелдер монастырьлері де осы Мысырда алғаш рет ұйымдастырыла бастаған болатын, ал олардың негізін қалаушы Қасиетті Пахомия болды. ІУ ғасырдың аяғына қарай Мысырда монастырьлер саны күрт өсе бастады. Көп ұзамай-ақ бұл діни дәстүр Палестинаға да кеңінен тарай бастады. ІУ ғасырдың басында Ұлы Антонийдің шәкірті Ұлы Илларион Газаның маңында алғашқы монастырьлер қауымын ұйымдастырды. Кейіннен Палестинадағы монастырьлер ұйымдастыру ұлы Ефим мен Савва Освященный сияқты діндарлар айрықша еңбек сіңірді.

VI ғасырда монахтық өмір жолына түсушілердің көбеюі құбылысы Рим империясының көптеген провинцияларында да байқала бастады. Бұл діни құбылыстан Сирия да сырт қалған жоқ, мұнда да монахтық қозғалыс етек ала бастады.

Ұлы Василий монахтың өмірдің сан-саласын қамтитын ережелерді құрастырып шығарды, ал мұның өзі Батыс елдеріне ғана емес, сонымен қатар Шығыс елдерінде де монахтық қозғалыстың дамуына зор ықпал жасады. Византия империясының соңғы дәуірінде Афон таулары Шығыстағы Монахтық өмірдің басты орталығы болды. Аңыз бойынша қасиетті Мария бұл жерде өзінің жер бетіндегі өмірін аяқтаған. Мұндағы монахтық өмірдің негізгі ерекшелігі - тақуалық ерліктерді рухани шығармашылықпен ұштастыру болды. Афон тауларында берік орныққан монахтық қозғалыс Болгарияға, Валахияға, Сербияға, Ресейге және т.б.елдерге кеңінен тарай бастады.

Монахтық қозғалыс Шығыс елдеріне қарағанда Батыс елдерінде кеңінен пайда болды. Оның негізін қалаушы Беннедикт Нурский болды.

Ол IV ғасырда өзіндік уставы бар монастырьлердің орталық бірлестігі-Беннедикт орденін ұйымдастырды. Бұл орденнің ережелері негізінде монастырьлердің әскери тәртіптің үлгісімен қатаң тәртіп орнатылды. Беннедикт монастырьлердің өздерін-өздері қамтамсыз етуін қатаң талап етті. Мұндағы монахтардың басқалардан басты ерекшелігі-олардың құдайға құлшылық етумен қатар еңбекпен, яғни егін-егіп, бау-бақша өсірумен шұғылдануы болды. Бір ғажабы, жұмыс істейтін

уақыт құдайға құлшылық етуге жұмсалатын уақыттан екі есе көп болды.

V ғасырда Беннедикт орденінің үлгісімен Флавий Кассиодор шіркеуі ұйымдастырылды. Бұл шіркеу ортағасырлық мәдениеттің қалыптасуына зор үлес қосты. Кассиодор монахтардан құдайға қайырымдылықты ағартушылықпен ұштастыра білуді талап етті, сөйтіп бұл шіркеу шын мәнісінде ағартушылық орталығына айналды. Мұнда кітапхана, оларды сақтайтын арнаулы қоймалар, кітаптарды шығаратын шеберхана (кітапты сату мақсатында да шығаратын болған) және мектеп болған.

Монахтық қозғалыстың христиандық мәдениет құндылықтарын байытуда үлкен үлес қосқандығын жоққа шығара алмаймыз. Шіркеулер мен монастырлар мемлекетке қырауыр пайда келтірді. Бірақ, екіншіше орай, діни өмір саласында келеңсіз көріністер де белең ала бастады. Қызмет орындары ғана емес, сонымен бірге индульгенция (күнәнін кешірілгендігі туралы айрықша ақыға берілетін Рим папасының куәлік қағазы) да, қасиетті заттар да (реликвия) ақшаға сатыла бастады. Ал бұл жағдайлар монахтық қозғалысқа әсер етіп, “монахтық” тәртіп пен “тазалық өмірді” рухани жағынан құлдыратты. Шіркеудің сатқындық іс-әрекеттері діндар ғана емес, жалпы халықтың да наразылығын туғызды. Ең бастысы-мұндай сорақылық қылықтар феодализмге қарсы бағытталған халықтық қозғалыстар тарапынан қатал сынға ұшырады.

Христиандық мәдениет тарихында Қасиетті жерге жасалған крест жорықтары қоғамда орын алған озбырлық пен жауыздық іс-әрекеттердің заңды жалғасы болды.

Еврейлерді жаппай қырып жоюдан басталып, одан кейін 1099 жылы Иерусалимде, 1204 жылы Константинопольде орын алған бей-берекетсіздіктер, жаппай ұрып-соғу мен тонаушылықтар қайғы-қасіреттен басқа ештеңе әкелген жоқ. Крест жорықтары халықтың есебінен қаржыландырылды, папа үкіметі тарапынан түрлі сылтауларға негізделген алым-салықтардың түрлері де барған сайын көбейе түсті. Осындай шым-шытырық шиеленіскен қоғамдық жағдайлар барысында монахтардың өздері де, крест жорықтарына қатыстырылып, шіркеулер арасындағы билік үшін болған талас-тартыстарға да тартылды. Сөйтіп, шіркеулер мен дін адамдарының мүдделері мен атқарар қызметтері христиандық мәдениет идеяларынан біртіндеп алшақтай бастады, “құдайшылық” пен “адамзаттық” құндылықтарға нұқсан келді.

Христиандық адамгершілікті, адамзатты сүйуді уағыздай отырып, католиктік шіркеу 1022 жылы Орлеанда (Франция) еретиктерді отқа өртеп жіберді, жалпы католик шіркеуі шіркеу тәртіптеріне қарсы шыққандардың бәрін де қатаң жазалап отырды.

Осындай тарихи кезеңде христиан мәдениеті қандай рухани

дағдарысқа ұшыраса да, терең құлдырау кезеңдерін басынан кешірсе де дүниежүзілік мәдениетте өз таңбасын, өзінің өшпес ізін қалдыра білді.

XVII ғасырда Батыс Еуропада буржуазиялық қарым-қатынастардың даму қарқыны жылдамдай түсті. Осы бір тарихи сындарлы кезеңде христиан дінінің жаңа бағыты протестантизм-жаңа саяси-өлеуметтік қарым-қатынастардың идеялогиялық бет-бейнесіне айнала бастады. Протестантизм- буржуазиялық христиан дінінің буржуазиялық қоғам қойнауында қалыптасқан жаңа қоғамның төл перзенті десек қателеспейтін шығармыз. Өйткені протестантизм ХУІ ғасырда Батыс Еуропа елдерінде етек алған шіркеуге және феодализмге қарсы бағытталған халықтық қозғалыстардың нәтижесінде дүниеге келді. Католиктік шіркеудің шектен шыққан сатқындық іс-әрекеттері неміс діндары Мартен Лютердің (1483-1546 жылы) қатты наразылығын туғызды. Ол 1517 жылы 3-қазанда Виттенберг шіркеуіне келіп өзінің 95 тезисін жариялады. Өз тезистерінде Мартин Лютер папа өкіметін жоққа шығарды, монахтықты мүлдем жоюды, шіркеуді өкіметке бағындыруды, діни салт-дәстүрлерді бір тәртіпке келтіруді және т.б. талап етті. Ол әрбір христиан дініндегі адамның құтқару жолы-тек қана Иисус Христосқа деген шексіз сенім мен махаббат деп мәлімдеді. Лютер тарапынан қойылған бұл талаптардың барлығы да жаңадан туындаған қала буржуазиясының мүдделеріне сай келді, сондықтан да бұл реформаторлық қозғалыс буржуазия тарпынан кең қолдау тапты.

Реформаторлық қозғалысқа Т.Мюнцер (1490-1525) бастаған шарулар да қатынасты, ал оның “жер бетіндегі құдай патшалығы” туралы ілімі утопиялық социализмнің бастамасы болды. Бұл діни қозғалыс Еуропаның басқа да елдеріне өзінің ықпалын тигізе бастады. Мысалы, Швейцарияда реформаторлық қозғалыстың көсемдері У. Цвингли (1484-1531) және Ж. Кальвин (1509-1564) болды. Олар шіркеу құрлысы мен христиан дінін насихаттау істерін қайта қарап, қалыптасқан жаңа тарихи, жағдайларға байланысты нақты шаралар белгіледі. Христиан діні саласында реформалар жүргізуді көптеген князьдіктер де қуаттады, өйткені папаның мемлекеттің саяси істеріне белсене араласуы, папа қазынасына төленетін қаржының шектен тыс көбейіп кетуі және т.б. шектен шығушылықтар олардың наразылығын туғызған еді.

Неміс князьдері 1526 жылы өз қарамағындағы халықтың қай дінде болғандығын шешу құқығына ие болған болатын, бірақ Шпейер рейхстагі бұл мәселені қайта қарап, оны заңсыз деп тапты. Бұл заңсыз өрекетке қарсы бір топ неміс князьдері 1529 жылы Қарсылы(протест) жариялады, міне, осы тарихи уақытқа байланысты “протестантизм” термині пайда болды.

Протестантизм ағымының басты мәселесі-әр адамның өз күнелерін өтеуіне тығыз байланысты болды. Протестантизм адам өз күнелерінен арылу үшін монастырьлерді өзін-өзі азапқа салмауы және индульгенцияларды сатып алмауы тиіс, өйткені бұлардың бәрі де Інжілге жат деп санады. Протестанттардың пікірінше, құдайғағаланың өз күнәһарларынан күтетіні-олардың өз кінәлерін шын жүректен мойындап, қапалануы болып табылады.

Католиктік ілім бойынша, адам өзінің табиғатында күнәһар болуға бейімді болып келеді және күнәһар болып жаратылған да, сондықтан оларды шіркеудің көмегінсіз құтқаруға болмайды. Осы жағдайды ескере отырып, Лютер мынандай қағидаларды негіздейді: "Адам табиғатынан-ақ өз күнәсін өзі мойындаған қабілетті". Ең бастысы- мұндай жағдайда құдайға шын жүрегімен құлшылық етіп, кешірім сұрау, сонда ғана адамның бар күнәсі кешіріледі. Бірақ, құдайға құлшылық жасау жан дүниенің тазалығын, "рухани тазалыққы" деген шексіз құлшынысты, шынайы адалдықты, сенімді және т.б.ізгі қасиеттерді талап етеді. Адамды жамандықтан құтқару мен осы абзал мақсатты жүзеге асырудың жолдарын белгілеп беру-христиандық дүниетанымды жаңа сатыға көтерудегі басты мәселе болғандығы ақиқат."

Протестанттық ағымның қағидасы бойынша адам бар болғаны топырақ пен балшық қана және ол табиғатынан күнәһар, әрі бейшара. Олай болса, адам өзінің бұл жағдайларын ұдайы есінде сақтап, ұмытпауы қажет және құдай алдындағы жауапкершілігін ғана емес, сонымен қатар өз-өзіне жауапкершілігін үнемі арттырып отыруы керек. Протестантизм іліміндегі адамды дәл осылай қорлаушылық Қайта жаңғыру дәуірінің дәстүрлеріне қарама-қайшы болып келеді. Қайта жаңғыру мәдениеті адамның бостандығын, тең праволылығын жақтап адамгершілік құндылықтарды ең басты орынға қойғандығы мәдениет тарихынан белгілі жәйт. Протестантизм бұл өмірдегі ең түбегейлі мәселелердің бірі-адамның өз қабілетін бағалай білу қасиетіне ерекше мән бергендігін бағаламасқа тағы да болмайтын сияқты, өйткені бұл мәселеде олар Қайта жаңғыру мәдениетінің өзінен де бір табан алда болды, яғни адамның бойындағы кәсіпкерлік қасиеттерді қалыптастыруда протестантизм басты роль атқарды. Протестантизм адам еркін құдайға толық тәуелді екендігі туралы қағиданы халықтың санасына берік орнықтыра отырып, адам қоғам үшін қажырлы еңбек ету барысында өз бойындағы күнәлөрдан біртіндеп арылуға және алдын ала қойған мақсатына қол жеткізуге мүмкіндік алады деп түйіндейді. Құдай – менің жан дүниемде- Бұл Реформация дәуірінің басты діни қағидасы болды. Олай болса адамның басты тірегі де-құдай, оны пәле-жаладан

желеп-жебеп құтқарушы да – құдай, адам өмірінде кездесетін барша қиындықтарды жеңіп шығуға мүмкіндік беретін де-осы құдай.

Құдайға шексіз берілуді уағыздай отырып, протестантизм сонымен қатар адамның жеке жауапкершілігі мен бастамасын қалыптастыруды талап етеді. Бір жағынан, монахтық өмірдің қатал сынға алынуы мен діндар адамдардың бұл тобының некесіз өмірінің протестанттар тарапынан қолдау таппауы-жекелеген адамдардың мүдделерін қолдау болып табылса, екінші жағынан, адамдардың өмірі мен тіршілігінің мән-мағынасын өзгертіп, оған діни сипат беру болып табылады. Осы орайда протестантизм ағымы адамның ішкі жан дүниесін діннің тікелей ықпалы арқылы өзгерте де, байытқа да білуге ерекше мән беруі әрекеті арқылы адамдардың барлығын да өмір сахынасында теңестіре білді. Осы орайда М.Лютер мынандай орынды мәселе көтерді: “Біз бәріміз де христиан дініндеміз, бәріміз де шоқынғанбыз, сондықтан да болар біздің жан дүниемізде де тіршілігімізде де ұқсастықтар өте көп болып келеді”. Ал осы табиғи жағдайларға қарамастан христиандар арасында кеңінен орын алған теңсіздікті қалай түсіндіруге болады М.Лютер мен оның ізбасарларының қоғамдағы теңсіздік идеясы жайындағы бұл қағидалары-үлкен жаңалық болатыны даусыз.

Протестантизм ілімі бойынша, өмір мен сенімнің басты ережелері төмендегідей, бұл өмірде көне заманның ақылгөй даналарын да, қасиетті шіркеуге де, ойшыл гуманистерге де сене берме, сенсең тек өзіңнің ақыл – ойыңа, тек қана өзіңе сен, бірақ бұл сенім-Библия (Інжіл) арқылы тексерілуі керек, ал егер сенің сенімдерің Библияның қағидаларына сәйкес келмесе онда сен өмірлік дұрыс жолыңды таңдамағаның. Есінде болсын тек Библия ғана ақиқат жолды көрсете алады.

М.Лютер католиктердің адамдарды касталық-сословиелік дәрежеге бөлуі туралы негізгі қағидасына қарсы шықты. Ол Інжіл қағидаларына сүйене отырып, онда сословиелер жөнінде ешнәрсе айтылмағандығын анықтап берді. Олай болса, христиан дініндегі әрбір адам өзінің қоғамдағы алатын орнына қарамастан құдайға құлшылық етуге, құдай сөздерін уағыздауға және осы дінге байланысты діни салт-дәстүрлердің қай-қайсысын болмасын орындауға толық құқығы бар.

Протестантизм өулие адамдардың сүйектеріне, қасиетті нәрселерге, креске, мүсіндер мен икондарға табынудан бас тартып, басты назарды Библияға аударды. Құдайға құлшылық ету бұрынғыдай тек қана латын тілінде ғана емес, әр халықтың өз ана тілдерінде жүргізіле бастады. М.Лютер Библияны көне еврей және грек тілдерінен неміс тіліне толық аударып шықты. Сөйтіп, қарпайым халықтың өкілдері де

Библиямен танысуға мүмкіндік алды. Библияға деген сұраныс кітап басып шығару ісін жолға қоюға да ықпалын тигізбей қалған жоқ. Әрине, протестантизмнің мәдени маңызын христиан дінінің және шіркеудің өз іштеріндегі болған өзгерістермен шектеп қалуға да болмайды. Протестантизм қоғамдық өмірдің сан-саласын қамтумен қатар ғылым мен техниканың дамуына, кәсіпкерлік пен экономикалық қызметтің жандануына айтарлықтай әсерін тигізді.

Қарапайым киінген, көп сөйлемейтін, жүздері ызғарлы, өмірдің сан қызықтары мен өнер туындыларына жатсына, немқұрайды қарайтын бұл адамдардың аузынан құдайға құлшылық сөздері мен дұғалар еш уақытта да түспеді. Олар өздері таңдап алған жолдарының дұрыс екендігі кәміл сенді және еңбексіз, қоғамға пайдасыз өткен әрбір сағаттың өзі де құдай алдында күнө болып саналады деп есептеледі. Еңбекке деген мұндай көзқарас, сөзсіз, қоғамның дамуына айрықша ықпал жасады.

Протестантизм ағымын ғылыми тұрғыдан зерттеумен айналысушы белгілі социолог М.Вебердің пікірінше, "Капиталистік қоғамдағы кәсіпкерлік протестантизм ағымының тұрғысынан қарастырғанда мүлде басқаша сипатқа ие болды. Олардың пайымдауынша, кәсіпкерлікпен шұғылданушылар, қалталы байлар, ұятсыз алыпсатарлар болмауы керек. Бұл маңызды істі қоғамның мүддесіне сай жүргізе білетін іскер, табиғатынан байыпты, өз-өзіне адал, әрі жетік білетін адамдар жүргізулері қажет және "қызмет адам үшін емес, керсінше адам қызмет үшін жаратылуы" принципі жүзеге асырылуы дұрыс болды. Протестанттар кәсіпкерлердің бойында сан-алуан адамгершілік қасиеттерді де қалыптастыруды қажет деп санады. Қоғамдық өндіріс процесіне қатынасушылар алған міндеттемелерін адал орындау қажеттігін түсінді және оны дер кезінде орындап шығуға барынша күш салды. Ең бастысы — адал еңбектің қоғамға әкелер пайдасы бар екендігін сезінді, демек, протестантизм еңбекке діни сипат беру арқылы еңбек өнімділігін арттыруға кең жол ашып берді.

Өкінішке орай, реформацияның да, протестантизмнің де қарама-қайшылықтары біртіндеп қоғам өмірінің көптеген салаларында байқала бастады. Атап айтқанда, Виттенберг тезистерінің келеңсіз көріністері-діни сипаттағы адам қырғындарына жол берілуі еді. Франция мен Германия өзара келіспеушіліктің салдарынан ұзақ уақыт бойы варварлық әрекеттер мен зорлық-зомбылықтың шырмауына оралды. Германияда отыз жылға созылған қырғын соғыс халықтың санын екі есеге жуық азайтты. Варфоломеев түндері Францияның атағын шығарды. Мындаған гугеноттар Ватиканның тікелей қолдауымен қанға боялды, бірақ осындай тарихи жағдайларға қарамастан Реформация Батыс Еуропа елдеріндегі

әлеуметтік-мәдени өзгерістерге ықпал жасады.

Саяси және шаруашылық қызметке көзқарас өзгерістерге ұшырап, адамның ақыл-ойының қоғамдағы ролы күшейді. Библияға сын көзқараспен қарауға мүмкіндік туды. Діни плюрализм жариялыққа ие болды, ал мұның өзі еркіндікке, демократияға және ғылыми, зерттеулердің кеңінен өріс алуына даңғыл жол ашып берді.

Христиан дінінің көркемдік бейнесі туралы мәселе мәдениет тарихындағы келелі мәселелердің бірінен саналады, өйткені христиан дінінің бет-бейесі өнермен тығыз байланысты болып келеді. Олай болса, әлемдік мәдениетте бір-бірінен ажырамас мұндай сабақтастықты “Христиан мәдениеті” деген терминмен белгілейміз. Әрине, көптеген өнер туындыларының мазмұны, ондағы түрлі сарындағы бейнелер Библияға тікелей қатысты екендігін ешкім жоққа шығара алмас. Шындығында да, Еуропа халықтарының мәдени туындыларында, мейлі ол кескіндеме болсын, мейлі әдебиет сәулет өнерінің туындылары болсын бөріне де Библияның сюжеттері пайдаланылған. Бірақ, бұған қарап бір жақты пікір туып қалмауы керек, өйткені олардың идеялық бағыты, дүниетанымдық мазмұны көп жағдайларда христиан дінінен мүлдем алшақ, тіпті кей жағдайларда, оған қарама-қайшы болып келеді. Мысалы белгілі орыс суретшісі Н.Генің “Құпия кеш” деп аталған суретінде Иисус Христос бейнесі айбынды да, құдіретті етіп бейнелеудің орнына, басқаша күйде, яғни жөбір көрген адам бейнесінде берілген. Сондықтан да болар патшалық Ресей цензоры бұл суретті дөрекі материализмге толы туынды деп бағалаған. Ал атақты Н.Крамскойдың “Шөл далалдағы Христос” деп аталатын суретін замандастары діни мазмұндағы өнер туындысы деп қабылдамай, онда орыс революционерлерінің тағдыры, дәлірек айтқанда қандай қатерлі, қандай азапты жол болса да өз мақсатынан қайтпай өз тағдырымен жекпе-жек қалған адам бейнесі жасалған деп түсінген.

Кейбір Библия тақырыбына арналған өнер туындыларының мазмұндары шіркеу мүддесіне қайшы келеді. Ондай өнер туындыларына француз жазушысы Лео Тасилдің “Забавное евангелие или жизнь Иисуса” романы, орыс суретшісі М.А. Врубельдің “Демон” деп аталатын суреті және т.б. жатады.

Христиандық өнер туындыларына баға бергенде екі жағдайға назар аударған дұрыс: оның алғашқысы шығарманың идеялық бағыты; екіншісі, қарастырып отырған өнер туындысының христиандық мәдениет жүйесінде алатын орны. Жалпы христиан өнері туралы сөз болғанда ол туралы екі мағынада: айтуға болады. Кең мағынадағы христиан өнеріне діни бағыттағы өнер туындылары жатады. Олардың

негізгі мазмұны: құдайдың құдіреттілігі және оның қағидаларын бұтжытпай орындау қажеттігі. Мысалы, сән-салтанатымен, әсемдігімен көз тартатын христиан шіркеулерін тек құдайға құлшылық ету орны ғана деп санау біржақты көзқарас болған болар еді. Өйткені онда орналасқан өнер туындылары-рухани мәдениет көздері болды, осы бір асқан шеберлікпен орындалған өнер туындылары арқылы христиан дінінің мән-мағынасын діндарлардың жүрегіне жол тапты.

Христиан әдебиетіндегі адамзат баласының ғасырлар бойы жинақтаған адамгершілік және ізгілік бай тәжірибелері Моисейдің өсиеттерінде және Исус Христостың ақыл-кеңестерінде жан-жақты баяндалады. З.Косидовскийдің “Библиейские сказания”, А.Павловскийдің “Ночь в Гефсиманском саду” деп аталатын еңбектерінде Библия уақиғалары әдеби түрде насихатталып қана қоймай, христиан дініне және оның тарихына үлкен қызығушылық тудырады.

Ал христиан өнерін тар мағынада қарастыратын болсақ, оған дінге табынушылық жүйесіне кіретін және онда белгілі бір функцияларды орындайтын шығармалар кіреді. Басқаша айтсақ, тар мағынадағы христиан өнері- таза дінге табыну өнері болып саналады. Мысалы, табыну объектісі икона, немесе дінге табыну кезіндегі діндарлардың діни іс-әрекеттерінің қатарына жататын хормен өлең айту және т.б. Бір атап өтетін жәйт, иконаларды табыну объектісі ретінде қарастырсақ та, өнердің бұл түріне христиандардың көзқарастары әр түрлі болып келеді. Мысалы, Византия императорлары көп уақытқа дейін иконаға табынушылықпен әуестенушілерге қарсы күрес жүргізіп келген.

Құдайға құлшылық ету жүйесіне енетін христиандық өнер бір-біріне ұқсамайтын екі функцияны атқарады: Біріншіден, ол таза діни, табынушылық функциясын атқарады, өйткені христиандық өнер адамдардың бойында діни сезім мен көңіл-күйді орнықтырады, діндарлардың құдайға деген сенімін арттырады. Екіншіден, христиан өнеріне эстетикалық функция тән, өйткені бұлардың бәрі өнер туындылары болғандықтан, олар сөзсіз адамдардың бойында әдемілікпен әсемдік дүниесіне деген құштарлықты тудырып адамдардың бойында талай тамаша қасиеттерді қалыптастыруға арқау болады. Осы орайда бұл екі функцияның өз-ара қарым-қатынастары әрі күрделі, әрі қарама-қайшылықтарға толы болып келетіндігін атап өткіміз келеді. Бір жағынан, белгілі бір жағдайларда эстетикалық функция христиандық өнер туындыларының діни әсерін күшейтеді, ал эстетикалық сезім діни-көңіл күймен араласып, оны одан әрі тереңдетіп, күшейтуі мүмкін, екінші жағынан кейбір жағдайларда эстетикалық функция діни функциямен қарама-қайшылықта болуы да мүмкін. Мұндай кезде

христиандық өнер туындыларының ролі басқаша сипат алады. Оған дәлел ретінде мынандай мысал келтіруге болады: Шындығына келсек, көптеген діндар адамдар шіркеуге музыка мен хор өндерін тындап, рухани азық алу үшін барған.

Христиан дінінің қалыптасуының алғашқы кезеңінде көне заманның өнеріне байланысты екі бағыт қалыптасты. Алғашқы кездерде көптеген “шіркеу аталары” Құдайдың бейнесін салуға ғана емес, жалпы бейнелеу өнеріне де үзілді-кесілді қарсы шықты. Бұл бағыттың ең шырқау шегіне жетіп, шарықтаған кезі VIII ғасырдағы Византиядағы иконаға табынушылыққа қарсы қозғалыс болды.

2.7. БАТЫС МӘДЕНИЕТІНІҢ ХРОНОТОПТАРЫ

2.7.1. ОРТА ҒАСЫРЛАР МӘДЕНИЕТИ

Орта ғасырлардағы ғылыми әдебиетте әдетте “сәулелі антикалық дәуірден соң келген қара түнек, фанатизм уақыты” деп атайды. Осы пікірді, өсіресе, Қайта өркендеу өкілдері жиі айтқан. Шын мәнінде ортағасырлар адамзаттың мәдени дамуындағы үзіліп қалған буын емес, болашақтағы мәдени және техникалық прогрестің алғы шарттары осы кезде қалыптаса бастады.

Батыс еуропалық мәдениет ортағасырларда классикалық грек-рим жетістіктерін жаңа заманға тоғыстырған буын деу керек. Бұл сипатта осы күнгі батыстық өркениеттің ұлылығының бір негізі ретінде орта ғасырлар өнерінің маңызы мен әсемдігіне ден қойған жөн. Орыс жазушысы М.Горкий ортағасырлар мәдениетіне төмендегідей баға береді. “Мәдениет тарихы біздің есімізге мынаны салады: орта ғасырларда тас қалаушылардың, балташылардың, ағаш ою шеберлерінің, көзешілердің, қолөнершілер коллективтерінің, жеке-дара өнерпаздардың қолдары жетіп көрмеген тамаша үйлер салып, ғажап өдемі заттар жасай білген. Еуропадағы ортағасырлық соборлар осындай. Батыс пен Кеңес Одағының музейлерінде лық толған заттар осындай. Бұл заттарды көріп тұрып, олардың еңбекке деген асқан сүйіспеншілікпен жасалғанын сезінесің. “Кішкентай” адамдар асқан шебер болған-музейлердегі ескінің жұрнақтары және Еуропаның көне қалаларындағы өсем ғимараттар бізге, міне осыны айтады.

Рим империясын талқандаған варварлар бас кезде мәдени ескерткіштерді де аямады. Адамзат тарихында теріс мағынада аттарын қалдырған герман тайпасы вандалдар көркемөнер және тарихи ескерткіштерді құртушылар ретінде белгілі. Женушілер гүлденген қаларды, храмдарды, егін суару жүйелерін жермен-жексен етіп отырған.

Варварлардың мәдени деңгейі женушілерден көп төмен еді. Жасанды түрде біріктірілген әр тілдегі халықтар мен тайпалардан құрастырылған еуропалық мемлекеттер варварлықтық тұрғыларынан бірте-бірте айырылып, антикалық менталитетке беттерін бұра бастады. Бұған, әрине, христиан дінінің ұйытқылық қызметінің маңызы зор болды. XI ғасырдағы француз монах-шежірешісі Рауль Глабер былай дейді: “1000 жылдан кейін, көп ұзамай шіркеулер салу қайтадан басталды және өзі барлық жерде дерлік қолға алынуда, бірақ негізінен бұл іс Италия мен Галлияда кең өріс алып жүргізілуде. Оларды тіпті ешқандай қажеті болмаса да салды, өйткені әрбір христиан қауымы көршілерінен гөрі анағұрлым әсем шіркеулер салу үшін жарысқа түсуге асыққан. Тегінде, дүние өз өне бойын шіркеулердің ақ жасауына орау үшін өзінің ескі-құсқысын сілкіп тастағандай болды”.

Антикалық мәдениет сияқты ортағасырларда мүсіндеу мен сәулет өнерлері аса мәнді саналған. Олардың ішінде “роман стилі” мен “готиканың” алатын орны ерекше.

Роман стилінде ою-өрнекпен бейнелеу негіздері өзара сәйкес келген. Орта ғасырлар өнерін терең зерттеген ғалым Лев Любимовтың пікір бойынша, “табылған синтездің мәні-образды мәнерлілік пен әшкейлі геометриялықтың, қарапайым бейнелеуі мен өте шарттылықтың, ою-өрнектің нәзіктігі мен шомбал, тіпті, кейде дөрекі монументтіліктің үйлесуінде еді. Мысалы, жекелеген образдар жасауда романдық пластика түр өзгертуге ішінара ғана ден қойды, бірақ оларды үйлестіру үшін ол мүсіндік композицияның сәнділігі мен негізгі идеялық мазмұнының арттыру мақсатында өмірлік шындықты сөзсіз құрбан етеді”.

Романдық стильдің аса көрнекті үлгісі-Париждегі атақты Нотр-Дам (Құдай ана соборы). Нотр-Дам роман стилін ерте готикаға апаратын буын сияқты. Белгілі француз жазушысы Виктор Гюго Нотр-Дамды суреттей келе, орта ғасырлар мәдениетінің ішкі мағынасын да дәл көрсетеді: “Сол кезде ақын болып туған әр адам сәулетшіге айналды. Феодализмнен жапа шегіп, бұқара ішіне тараған дарындар, сәулетшіліктен өзге мұра таба алмай, сол өнердің көмегімен өзіне жол ашты және олардың иллиадалары соборлар түріне ойысты. Олар ұлы туындылар жасаған жұмысшылар еді. Архитектор-ақын-өнерпаз шеберлер өз бойларына фасадтарды көмкерген мүсін витраждарды құлпыртып живопись, қоңырауды қозғалысқа келтіріп, органдық трубалардан күй төгетін музыка құдіретін жинақтады. Тіпті, қор болған поэзия, қолжазба қалпында тапжылмастан соншалықты пұшайман болған нағыз поэзия гимн немесе хорал ретінде өзін үйдің көмкермесіне телуге мәжбүр болды...Демек Гутербергке дейін сәулетшілік өнері барлық

халықтар үшін жазба мәдениетінің басым түрі болып келеді. ХУ ғасырға дейін сәулетшілік өнері адамзаттың басты шежіресі болды”.

ХП ғасырдың орта шенінен бастап роман стилі готика өнерімен ауысады. Мысалы, Францияда готика үш ғасырдан астам уақыт үстемдік етті: ХІІІ ғасырдың бастапқы ширегіне дейін-алғашқы готика; ХІІІ ғасырдың 20-жылдарынан соңына дейін- кемелденген немесе жоғары дамыған готика; ХІУ-ХУ ғасырларда-“нұрлы және жалындаған” деп аталған соңғы готика.

Готикалық өнер негізінен шіркеу құрлыстарында қолданғанымен, оның бүкілхалықтық мәдениетке тікелей қатысы бар еді. Қалалық қауымның қаржысымен салынған готикалық ғимараттарда құдайға құлшылық етумен қатар қоғамдық өмірдің маңызды мәселелері талқыланды. Оларда университеттік лекциялар оқылып, театр спектакльдері қойылып, парламент мәжілістері өткізілді.

Ортағасырлық мәдениетте кеңінен суреттелген мәселе махаббат төңірегінде болды “Мистикалық әсерлі сезім мен махаббатқа тән әсерлі сезімнің астасуы, Мария бикеш пен “Әсем әйелге” табыну серілік сүйіспеншілік пен махаббатты адам құмарлығын рухтандыратын кіршіксіз сезімнің айғағы ретінде ғана емес, сонымен бірге, сылқымдықтың ойыншығына айналдыра жырлау-сол кездегі сарай тірлігінің “жарастығы болды”- дейді Л.Любимов.

Сылқымдық стилі көркем творчествода талғампаздық мәнерін туғызды: кітапты көркемдеуде аса нәзік өрнектер кең орын алды, миниатюрада да, пластика да адам киімінің жұмбақтау, бірақ жарасымды көрінісі пайда болып, сәнді киінудің ғажап симфониясын құрауға жағдай жасалды.

Орта ғасырлық Батыс еуропалық мәдениеттің өзіндік ерекшеліктерін атап өтейік. Біріншіден, ортағасырлық әлемде екі мәдениет болған (діни-ресми, ғұламалық және карнавалдық-өзілдік , халықтық). Ресми мәдениет христиан дінінің аскеттік баламасын адамдық мұрат деп қабылдап, діни-моральдық сананы алғашқы қатарға шығарады. Августиннің пікірінше “қасиетті жазу құдайлық сүйіспеншіліктен басқа еш нәрсені ұсынбайды, ләззаттық сезімдерден басқа ештеңені айыптамайды”. Осы діни дүниетаным жаратушылық (бүкіл өлем құдайдың бейнесі және оның шығармашылығының нәтижесі) және ирархиялық (дүниеде алдын ала белгіленген тәртіп бар, оның түйіні құдайға, адамдардың бір-біріне бағынуы заңды және табиғи) принциптерге негізділген. Сонымен, ортағасырлық адам басынан-ақ екі-үшті қосқабатты ол әрі пенде, әрі құдайдың сүйген құлы. Егер адамның денесі құдайға қызмет етпесе, онда ол өзөзілге сатылып кеткен болып есептеледі. Осыны сылтау еткен католиктік дінбасылары

инквизицияны құрып, өздерінің қоғамдағы ролін арттыруға тырысты. Жынперімен қатынастары бар деп талай ғұламалар инквизиция шешімімен тірідей отқа өртелді.

Орта ғасырлық ресми мәдениеттің тағы бір ерекшелігі элитарлық, таптық бөлінушілік сипаты. Антикалық өркениеттен орта ғасырларға өту уақыты жалпы күйзеліс, дағдарыс, қиратушылық заманы еді. Жаңадан қалыптаса бастаған Батыс мәдениеті сондықтан үнемділікті, практицизмді басты принцип ретінде қабылдап, ескі мәдениеттен тек өзіне керектілерін ғана алды және қоғамды таптық деңгейлерге бөліп тастады. Ақсүйектердің пікірінше, жай қарапайым халық адамнан гөрі жануарларға жақын, оларда өркениеттіліктің нышаны жоқ.

Орта ғасырлық мәдени туындыларда рыцарлық феномені дәріптелді, ол жан-жақты жетілген адамдық мұрат үлгісінде ұсынылды. Әрине, рыцарларға тән жанқиярлық, батылдық, ізгілік, бекзаттық адамдарда құрмет сезімін туғызады. Бірақ, рыцарь тек өзімен терезесі тең адамдарға ғана ілтипатпен қарады. Айталық, ол қарапайым шаруаның қыздары мен әйелдерін ешқашан бикеш деп атамаған.

Ресми мәдениеттен тыс дамыған халықтық мәдениетті алсақ, онда ең алдымен қарапайым адамдық сезімдер мен фәни жалғандығы қуаныштар, қайғылар мәдениеттің тірегіне айналатынын көреміз. Осы мәдениеттің шынайы бір көрінісі-карнавал. Карнавал-халықтың екінші өмірі іспетті. Халықтық және ғұламалық мәдениет кейін Қайта өркендеу заманында бірін-бірі тапты.

2.7.2 РЕНЕССАНС МӘДЕНИЕТІ

Адамзат мәдениетінің тарихында Ренессанс (қайта өркендеу) ерекше орын алады. Рухтың дүмпуі, мәдениеттің адамдық сипаты осы дәуірде айрықша гүлденеді; адамзат пісіп-жетілген мәдениет жемістерін өз игілігіне толық қолдана алады. Гегель Ренессанс идеясын бүкіл адамзаттың “алтын таңы”, жер жүзі мәдениетінің жаңа дәуірі деп атаған. Қайта дәуірлеуді барлық өркениетті халықтар өз басынан өткізген. Ренессанс тек Батыс Еуропада болды деген еуроорталықтық көзқарасты тарихи деректер бекерге шығарады. Мысалы, үнділер Ренессансы XV-XVII ғасырларда болса. Кіндік Азиядағы бұл өрлеу X-XV ғасырларды қамтиды.

Еуропалық Ренессанс Италия жерінде басталды. Ұлы ақын-“Құдіретті комедия” атты мәңгілік мәдени мұраның авторы Данте Алигеры ортағасырлардың соңғы және Қайта өркендеудің бірінші өкілі деп есептелінген. Бүкіл адамзатқа есімдері белгілі Петрарка,

Альберти, Рафаэль, Леонардо да Винчи, Пико дело Мирандоло т.б. итальяндық қайта өркендеу кезінде өздерінің өшпес туындыларымен бүкіл әлемді таң қалдырды.

Егер ортағасырларда әлемнің кіндігі құдай деп есептелінсе. Қайта өркендеу кезінде адам құдай деңгейіне көтеріледі. Осы жөнінде итальян гуманисі Пикоделла өзінің “Адамның қадыр-қасиеті туралы сөз атты трактатында былай дейді: “Адамнан басқа жаратылғандардың бейнелері біз белгіленген заңдар шектерімен айқындалады. Ал сен, Адам, титтей де шектеулі емессің, сен өз бейненді өзің табасың. Мен сені әлемдегінің барлығына қожалық етуің үшін дүниенің кіндігіне қоямын”. Ренесанстық адам француз жазушы, философ Ж.П. Сартрдың тілімен айтқанда, дүниеге еркін жіберілген, ол өзінің және басқаның алдында жауапты.

Ортағасырлар мәдениетінің мән-мағынасын сәулет өнері көрсететін болса. Қайта өркендеуді живопись (кескіндеме) айқындайды. Әрбір бояумен салынған сурет өз алдына дербес дүние сияқты ол адамды ізгілікке, жан тазалығына шақырғандай. Осы бақыт пен қуанышқа толы өнер өмірдің жақсы, жаманын тұтас көрсетіп, адамды рухани қанағаттандырады.

Қайта өркендеу дүниетанмына келсек, атакты Франсуа Рабленің шығармашылығына назар аудару қажет. Орта ғасырлардағы діни өктемдік адамның құндылығын біршама түсіріп жіберген еді. Ф.Рабле бойынша, жұлдызды аспан адамның ішкі дүниесіне орналасқан. Адамның денесі-ғарыштың орталығы, тірі пенде бүкіладамдық идеяға қосылуы арқылы өзінің мәңгілігін сезінеді.

Қайта өркендеу заманы жаңа гуманизмді қалыптастырды адамның ерікті және бақытты болуға, теңдік, әділдік және парасатқа ұмтылуына құқығы барлығы жарияланады. Италиян гуманисі Марсилио Фичино былай деп мәлімдейді: “Адам жер мен аспанды өлшейді. Оған аспан да оншалықты биік болып көрінбейді, жер кіндігі де ол үшін соншалық терең емес.. Егер адам аспан әлемінің құрлысын түсіне білген болса, онда адамның кеменгерлігі тура сол аспан әлемін жаратушының данышпандығындай екендігіне және қажетті құралы мен аспан материалы болса, оның біршама тұрғыда бұл жарық дүниені жасай алатындығына кім күмән келтірмек”.

Қайта өркендеу мәдениеті батыстық адамның уақыт пен кеңістікті игеру тәсілі қызметін атқарды. Ұлы жағрафиялық жаңалықтар осы адамның әлем туралы түсінігін кеңейтті. Техникалық жетістіктер тіршілік тербелісін тездетті. Қайта өркендеу философы Николай Кузанский әлемде қожалық етудің құралы деп математика мен астрономияны атады.

Яғни, осы өзгерістердің бәрі кейінірек қалыптасқан батыстық мәдениеттің белсенді әрі өзгертуші сипатын анықтайды.

Қазақстан мәдениеттанушысы Бекет Нұржанов та кескіндеу өнерін Қайта өркендеу заманында қалыптасты деген пікірді қолдайды және ол визуалдық (көріністік) түрде болды дейді. Шыныда да әлем сезім арқылы танылады ал көз-сезімдердің өміршісі. Ренессанстың ұлы өкілі Леонардо да Винчидің ойына жүгінейік: “Көз-адам денесінің терезесі осы терезе арқылы адам өзінің жолына қарайды және әлемнің сұлулығына ляззат алады. Соның арқасында адам жаны адамға төн зынданда қуанышқа бөленеді онсыз бұл адамдық зындан-азап. Ол астрономияның күмбезі ол космография жасайды ол адамдардың барлық өнерін басқарады және соларды бағыттап отырады. Ол адамды әлемнің әр түрлі елдеріне еліктірді. Ол архитектура мен тамаша живописьті сол жасады Сенің асқан әдемілігіңді қандай мақтау сөздер жеткізе айтып бере алар екен Сенің жетістіктеріңді қандай халықтар қандай тілдер лайықты суреттеп бере алар екен!”-деді Леонардо да Винчи.

Қайта өркендеу өнерінің нағыз ұлы туындыларының ғажайып сұлулығы келесі ғасырларда да асқан таланттар мен ойлы адамдарды шабыттандыра берді. Енді осы шығармалардың кейбірін еске алып өтейік: Флоренциядағы Санта Мария дель Кармине шіркеуіндегі Бранкаччи капелласында Мазаччо салған “Жұмақтан қуу” кескіндемесі, Перуджиноның “Бала ұстаған құдай- ана” бейнесі, Леонардо да Винчидің “Өмір гүлін ұстаған құдай-ана”, “Ақ тиын ұстаған әйел”, Мона Лиза (“Джоконда”) кескіндемелері, Рафаэльдің “Сикст құдай-анасы”, Джордженің “Ұйқыдағы Венерасы”, Тицианның “Флорасы” және басқалары.

Әрине, Ренессанс дәуірін өнердің бір түрі ғана өркендеген кез деп қарастыруға болмайды. Ол сонымен қатар әлем мен адамның бүкіл жүйелік қатынастарын түбегейлі өзгертіп жіберді. Ренессанс идеясы Батыс Еуропада қай ғасырларда өрістеді деген сұрақ туу мүмкін. Америка ғалымдары Э.Райс пен Х.Хайдидің пікіріне назар аударайық: “Егер Петрарканы Рим Лаврымен құттықтаған кезден-1331 жыдың 8 сәуірі-Бэконның өлген күніне дейінгі (1626 жылдың 9 сәуірі) кезенді анықтасақ, онда 285 жылға созылған ортағасырдан жаңа дәуірге өткен тарихи кезенді табамыз. Оның алғашқысы-классикалық ренессанс немесе гуманизм өрлеуі. Екіншісін мен “Контрренессанс” дер едім, өйткені ол классикалық Ренессанс пен ортағасырлық схоластика принциптеріне де қарсылық білдірген. Үшіншісін айтсақ, Галилей мен Кеплер басқарған ағымды “ғылыми реформа” деп атау бөрінен де ақылға қонымды болар”.

Тағы бір Ренессанс типологиясы оны Италия тарихымен тікелей

байланыстырады. ХІУ, ХУ, ХУІ ғасырлар итальян мәдениетінің тарихында “треченто” (яғни 300 жылдар), “кватроченто” (яғни 400 жылдар) және “чинквеченто” (яғни 500 жылдар) деген итальян терминдерімен жиі белгіленеді. Кватрочентоның аяққы кезі ертедегі Қайта өркендеудің Жоғары қайта өркендеуге көшу кезеңі болып табылады. Осы гүлдену дәуіріне дәл сипаттама берген оқымыстының бірі И.П. Павлов: “Қайта өркендеу деп бекер аталмаған осы кезең адамзаттың ең жаңа тарихындағы еркін суреткерліктің және еркін зерттеушілік ойдың бастапқы кезеңі сұрапыл ынтықтықты туындатты. Осы құмарлыққа берілу қазіргі суреткерлік және зерттеушілік жұмыстар үшін әрқашан қуатты серпіліс беретін болды. Бұл кезеңнің көркем және ғылыми шығармалары әрдайым бүтінгі ұрпақтың көз алдында болуы тиіс екендігінің сыры да, міне, осында”.

Адамның дүниедегі ерекше орны оның жан-жақты дамуына мүмкіндік береді. Бокаччоның пікірінше, нағыз ақын грамматиканы меңгеріп, тарих және археология туралы хабардар болуы керек. Ф.Энгельс жазған “Қайта өркендеудің титандары” осындай нақтылы тарихи жағдайларға байланысты қалыптасты. Атақты Леонардо да Винчидің әмбебаптылығы аңызға да айналып кетті. Ренессанс мәдениетінің негізінде жаңа заманда еуропалық адам қазіргі өркениетке қарай шешуші қадам жасады.

2.7.3. ЖАҢА ЗАМАН МӨДЕНИЕТИ

Егер антикалық және ортағасырлық мәдениеттен рухани құндылықтардың бірінші қатарда тұрғанын көрсек, Жаңа заман адам өмірінің мәні мен мақсаттарын мүлдем басқа бағыттарға бұрды. Жаңа замандық еуропалық адам өзінің барлық күш-қуатын табиғатты меңгеруге жұмсады. Еуропа мен Америка өркениеті әлемдегі ең жетілген индустриялық-капиталистік жүйені қалыптастырды. Бұл кезде ғылым мен техника бұрын болмаған дәрежеге көтерілді. Табиғи және техникалық ресурстарды толық пайдалану арқылы адамның барлық талап-мұқтаждықтарын өтейтін дәулетті қоғам құру осы өркениеттің негізгі мұраты деп жарияланды. Батыс өркениеттің бел баласы- белсенді, шығармашыл тұлға. “Батыс адам өзіндегі даму және жетілу қуатын- дейді А.Хамидов,- түгел дерлік өзінен тыс дүниеге жұмсайды. Осы материалдан ол өзінің нақты дүниесін-мәдениет пен өркениет дүниесін құрастырады. Батыс адамы дамудың кейінгі сатыларында адмның және Планетаның өмір сүруіне қауіп төндіретін белгілі бір әрекет етуші монстр-Големге айнала алатын техника мен технологияның т араған жүйесін жасай алады”.

Тауар өндіруге негізделген индустриялық өркениет табиғат пен артыласты. Әлем техникаландырылды (өндіруші жан) тек затқа ұмтылды, пайдалылық, табыс, байлық оның негізгі ұрандарына айналды. Бірақ еуропалық жаңа заман мәдениеті өзінің тар шеңберінен шыға алмады. Әлеуметтік және мемлекетаралық қатынастар шиеленісіп кетті. Революциялар мен қақтығыс-соғыстар адамзатқа кесірін тигізді. Индустриялық капиталистік жүйе, - дейді Н.А. Бердяев, - тек қана аса қуатты экономикалық даму болып қалмады, ол рухани құбылыс еді. Жаңа замандық капиталистік өркениет Құдайды жоқ ете бастады, ол нағыз құдайсыз өркениет болып шықты”.

Жаңа заман өркениеті өз дамуында Реформация, Ағартушылық және Романтизм тәрізді тарихи-мәдени сатылардан өтті. Ал Жаңа заман мәдениетінің төмендегідей айқын белгі бағдарларын атап өткен жөн: 1. Табиғат-субъектінің әрекеті бағытталған объект. Егер бұрын адам құдайға ақиқаттың абсолюттік өлшеуші деп сенсе, енді табиғат нағыз жоғарғы және ақырғы сот болды. “Табиғи адам”, “қоғамның табиғи жағдайлары” ұғымдарын ғалымдар жиі қолданды. 2. Қоғамдық өмірдің шешуші саласы экономикаға, материалдық өндіріске ауысты, “экономикалық адам” қалыптасты. Ғылымда алдыңғы қатарға жаратылыстану ғылымдары (механика, математика, физика, биология) шықты. Рационалдық және тәжірибе тәсілдерді дамытуға философтар үлкен көңіл бөлді. 4. Салт-дәстүрлік, діни сананың орнын әлеуметтану мен құқықтық принциптер ауыстырды. Азаматтық (заңға сүйенген) қоғам біртіндеп нығая бастады. 5. Өнер, мәдениет, дін ,өдебиетте утилитарлық бағыттар үстемдік алды.

2.7.4. XX ҒАСЫР МӨДЕНИЕТІ

XX ғасыр адамзат тарихында өзінің ұлылығы мен әлеуметтік дағдарыстары, ғылым мен техниканың керемет жетістіктері мен сұрапыл соғыстары, жарқын болашаққа нақтылы қадам басуымен және термоядорлық өзөзіл қауіпмен ерекше орын алады. Ғасырдың алғашқы жартысында адамзат басынан өткізген екі дүниежүзілік соғыс заманақыр жақын деген үрей туғызса, оның аяғына таман планетамызда парасаттылық пен ізгілік күшеие бастады. XX ғасырдың негізгі сабағы “біздің бәріміз бір ғарыш кемесінің-Жер деген планетаның жолаушылары” екенімізді түсіну, мұны айтқан ұлы гуманист Антуан Сент Экзюперий.

XX ғасырда өркениеті дамыған елдерде бүкіладамдық жаңа мәдени тип қалыптаса бастады. Ежелгі дүние мәдениетіндегі жазу-сызусыз

алғашқы өркениеттерден басталған мұрагерлік жалғаса келіп әбден толысып жетілген өнер шыңына жеткен еді. Ал енді экрандық мәдениет өмірге келді. Оған тарихилық негіз болып. Индустриялық қоғамның постиндустриялық тәртіпке, ал оның шығармашылық әлеуметтік бірлестікке өтуі жүзеге асты. Постиндустриялық (яғни қазіргі) қоғам не ішеміз, не жейміз, нені киеміз, нені тұтынамыз сияқты күнделікті тауқыметті түбегейлі шеше алды. Ендігі мақсат биігіне одан гөрі сапалық міндеттер қойылып отыр. Зат өндірудің орнын адамдық, кәсіптік, технологиялық қызметтер мен қатынастар мәселесі басты. XX ғасырда дүниетанымдық ілімдердің ішінен этиканың алдыңғы қатарға шығуы бекер емес. А.Швейцер, А.Сахаров, Э.Фром, Ж.П.Сартр т.б. ғұламалар гуманистік шығармалары арқылы нарықтық экономикаға адамдық бейне беруге ат салысты.

Экрандық мәдениет туралы жаңсақ пікірдің бірі техникалық прогресс адамның рухани өміріне теріс әсер етіп, оны машинаның жай бір тетігіне айналдырып жібереді деу. Баспаханалық техника қаншама жоғары дамығанымен адам баласы жазуды ұмытқан жоқ. Экрандық мәдениеттің ұтымды жағы оның ақпараттық берілісті тиімді етуінде. Айталық, 6 дискіден тұратын оптикалық дискоблок 6 миллиард таңбаны есіне сақтай алады, ол 100 мың кітаптың мазмұнымен пара-пар. Сонымен XX ғасырда бүкіләдамдық мәдениет болашаққа қарай батыл қадам жасады.

2.8. РЕСЕЙ МӘДЕНИЕТІ

Ресей-мәдениеті адамзат баламына баға жетпес мол мәдени мұралар қалдырған дүниежүзілік мәдениеттің ажырамас бөлігі. Ресей мәдениеті-өзіндік ерекшеліктері бар қайталанбайтын мәдениет, ерекше оның өлемдік мәдениет қазынасына қосқан үлесіне де баға жетпейді.

Орыс мәдениетінің қалыптасу ерекшеліктері, негізінен төмендегі факторларға тығыз байланысты болды: Көптеген этникалық топтар мен халықтар мекендеген орасан зор территорияны; игеру христиан дінінің ерекше тармағы-православиені руханиат пен дәстүрлі салт-дәстүрлерге негіздей отырып орнықтыру; уақытша болса да ұзақ уақытқа созылған батыс еуропалық өркениеттік процестерде оқшау дамуға байланысты туған “тұйықтыққа” бұдан әрі жол бермеу; жеке адамдардың мүддесіне бағындыру.

Осы айтылған ойларымыз дәлелді болу үшін, орыс мәдениетінің қалыптасу кезеңдерін толығырақ қарастырып көрелік. Бүгінгі таңда, көп ғасырлық тарихы бар Ресей мәдениетінің жалпы көрінісі бұрынғыданда айқындалып келе жатқан сияқты. Ұлттық топырақта

пайда болып, өзіндік бет-бейнесімен ерекшеленсе де, әлемдік мәдени өркендеудің жалпы арнасына келіп құйылатын Ресей мәдениеті, византиялық көркем жүйемен және тағы да басқа мәдениеттермен тығыз атмасып жатады. Ресей мәдениеті Византиямен қатар, көршілес жатқан болгария, Сербия, Армения, Грузия сияқты елдердің мәдениетімен үндестік тапты.

Ежелгі Русь мәдениеті-шекарасы Тамань түбегіне, сондай-ақ солтүстік Двинаның жоғарғы аңғарына дейін, ал батысында Висланың жоғарғы арнасына дейін созылған Киев державасының мәдениеті ғана емес, сонымен қатар қуатты Владимир Суздаль князьдігінің, Новгород боярлар республикасының, одан қалды сындарлы кезеңнің қатал сынағынан мүдірмей өтіп, елді біріктіру күресіне басшылық жасап, сол күрестің бел ортасында болған Москва князьдігінің өнері.

Ежелгі славяндардың мәдениеті - орыс мәдениетінің қайнар бұлағы болып саналады. Оның басты мәдени құндылықтары-қасиетті жырлар, мифология, аңыз-ертегілер және т.б. Ғалымдардың пікірінше, олардың көпшілігінің текстері христиан дінін қабылдағаннан кейін құрып кеткен. Ежелгі славяндар пұтқа табынушылықты бастарынан кешірген, сондықтан да болар, Ресей топырағында пұтқа табынушылық мәдениеттің дамуы жоғары болды.

Ежелгі славяндардың дүниетанымы табиғатты пір тұтұмен тығыз байланысты болды. Олар әр орманды, бұлақты, құдықты, тіпті жекелеген ағаштарды да жанды нәрсе деп түсінген. Оларға жапрағы жайқалған ескі емендердің көрінісі ерекше әсер еткен. Ағыны қатты асау, өзендерді қасиетті деп санаған, сондықтан да болар кейініректегі аңыздарды өзендер кейіпкерлермен адам тілінде сөйлеседі. Ежелгі славяндықтар таулар мен орасан зор тастарды киелі деп санап, оларға құдайдай табынған. Орыс батырларының тағдырының тау-тастардың құпияларына байланысты болуы да осындай түсінікке тікелей байланысты болса керек. Табиғатқа, жер-анаға бауыр басып, етене жақын болған аңғырт славяндардың табынған құдайлары да табиғаттың құпияларына байланысты болып келеді. Мысалы, Перун-қатерлі найзағай құдайы, құдайлардың ішіндегі ең құдіреттісі.

Славяндар күнге табынғандықтан оған да неше түрлі ат қойған (Дажь бог, яғни рақымы күшті құдай қасиеттерді адам еместерге теліп, оларды адамның сана-сезіміне жақындату дүние жүзінің басқа да халықтарындағыдай славяндарға да тән қасиет болды. Сондықтан да құдіретті “тәңір ананың”-бейнесін жасау осының айқын айғағы. Тек славяндар ғана емес, басқа да көптеген халықтар құрмет тұтқан жер мен

молшылықтың, дүниенің барлық нәрсенің құдайы-төңір ананы ежелгі славяндар Берегина (жер, тіршілік анасы, дүниеге әкелуші деген ұғымдарды білдіреді) деп атаған. Қолын көкке көтерген осы бір әйел бейнесі, шығыс христиандар мәдениетінде, оның ішінде, ежелгі орыс өнерінде ерекше орын алады. “Жер-ана” қолын-жоғары көтерген әйел бейнесіндегі “төңір ананы” славяндар ерекше қасиет тұтып, табынып өткен.

Ежелгі славяндар жайында кезінде аз жазылған жоқ. Солардың бірі У1 ғасырдағы византиялық тарихшы Прокопий Кесарский былай деп баяндайды: “Славяндар мен антыларды бір адам басқармайды, сонау ежелден-ақ халықтық басқарумен өмір сүріп келеді, сондықтан да олардың бақытты және бақытсыздық істері ақылдасу арқылы шешілген. Ал славяндардың әдет-ғұрпымен етене таныс византиялық жазушы Маврикий кесімді түрде былай деп жазды “Славяндар мен антылар тайпалары бірдей өмір сүрді, олардың әдет ғұрпы бір, бостандық сүйгіш, әсіресе өз жерлерін қорғауға батыл, шыдамды, суық пен ыстыққа төзімді, киім мен тамаққа мойымайды”.

Ежелгі славяндардың дүниетанымы мен әдет-ғұрыптары да жан-жақты болып келеді. Олар әрбір үй рухтың жебеуінде деп ойлаған. Рух мал-жанға қамқорлық жасап, ошақ басының отын сөндірмей, түн сайын пештің астынан шығып, үй иесі қамқорлықпен қалдырған сыбағасын жейді екен. Адамға жұғысатын әрбір жәндікке ерекше белгілер қойған. Уақытты кереметтей дәлдікпен анықтай білген, өтештерді ежелгі славяндар ерекше қастерлеген. Орыс халқының ертегілерінде өтешке байланысты жәйттердің жиі кездесетіні сондықтан болар. Егістікті жыртатын өгіз молшылықтың белгісі деп танылса, ал Тур (жабайы бұқа) құдайдың құрметіне жастардың көктемгі мерекелері өткізіліп тұратын болған. Ежелгі славяндар көсемдерін жерлегенде олардың әйелдерін қоса көметін скифтерден қабылдаған тағылық әдет-ғұрыпты қолданғанын атап өткен жөн сияқты.

Дін мәдениеттің қай түрі болмасын басты элементі болып саналады. Дін құдіретке жәй ғана табыну немесе діни салт-жоралардың жүйесі ғана емес, ол адамның өзін қоршаған орта жайындағы қалыптасқан идеяларының, діни наным-сенімдерінің белгілі бір жүйесі және адамның тіршілік бейнесі. Олай болса Русьтің Византиядан христиан дінінің қабылдауы орыс мәдениетінің тарихындағы бетбұрыс кезең болды. Орыстардың христиан дінінің шығыс тармағы православиені қабылдауы орыс елінің ішкі және сыртқы жағдайларына тікелей байланысты болатын. Христиан діні орыс мемлекетінің қоғамдық саяси, мәдени өмірінің барлық салаларына ықпал етті. Жаңа діннің қабылдауына байланысты Киев Русының христиан дүниесі елдермен сауда, саяси,

мәдени байланыстары тұрақтанып, жаңа арнаға түсті.

Христиан діні 988 жылы Князь Владимирдің басшылығымен қабылданады. Славян халықтарының тарихындағы жаңа тарихи кезең- Киев Русы дәуірінде жүзеге асырылған бұл шараның нәтижесінде орыс мәдениеті жаңа сатыға көтерілді. Шіркеулер Русьте таңғажайып ғимараттардың көптеген салынуына жан-жақты өркендеуіне, алғашқы мектептердің ашылуына, тарихи шежірелердің жазыла бастауына айрықша ықпал етті. Осы орайда, христиан дінін Руське дейін қабылдаған оңтүстік славяндар, армяндар мен грузиндер византиялық мәдениет мәнерін олардан бұрын сезінгенін атап өтпеске болмайды.

Шығыс славяндарды біріктірудің нәтижесінде пайда болған, өзінің көлемі мен маңызы жағынан сол кездегі Еуропада алдыңғы орындардың бірінде болған Киев Русы мәдениетінің дамуына дүниежүзінің алдыңғы қатарлы мәдениеттерінің ықпалы орасан зор болды. Олай болса, мұндай ерекше мәдени құбылысты ортағасырлық әлемнің басқа елдерінен кездестіре қою қиын деген атақты ғалым Л.Любимовтың орынды пікіріне қосылмасқа болмайтын сияқты. Шындығында да, географиялық жағынан Русы Византия, Шығыс пен Кавказ халықтары, Батыс Еуропа мен Скандинавия айнала қоршап жатты, ал өз кезегінде, бұл елдердің орыс еліне мәдени әсері орасан зор болды. Міне, сондықтан да болар Византиялық шіркеулердің ішіндегі ең атақтысы “Әулие Софияның” Киев князы Владимирдің елшілеріне әсер еткен соншалық, олар өздерін шынымен-ақ о дүниеде жүр екенбіз деп сезінген.

Христиан дінін қабылданғаннан кейінгі аз уақыттың ішінде, әсіресе князь Ярослав кезінде ежелгі Русьтің мәдениеті өзінің шарықтау шегіне жетті. Киев Еуропаның ең ірі қалаларының біріне айналды. Шетелдік саяхатшылар Киевті “екінші патша қала” деп атаса, XI ғасырдағы батыс жазушысы Адам Беремский Киевті “Грекияның арайлы ажары болған Константинопольдің бақталасы” деп өте жоғары бағалады. Бізге жеткен деректер бойынша XI-XII ғасырларда ерекше даңққа бөленіп, “Орыс қалаларының анасы” атанған Киевте төрт жүзге жуық шіркеу мен сегіз базар болған, князь Ярославтың (X ғ.) кезінде тұрғызылған таңғажайып ескерткіш-София соборын көргенде белгілі саяхатшы Павел Алепский қатты танданып, “оның бар ғажайыбын қамтуға адам ойы жетпейді” деп мойындаған.

Шындығында да, Киев Русының ең құдіретті сәулет өнерінің бұл тамаша ескерткіштерінің он үш мұнарасына ұқсас үлгі, сәулетшілердің пікіріне қарағанда, Византия ғана емес, басқа да бірде-бір христиандық елден табылмаған.

Ежелгі Руське христиан дінінің келуіне байланысты шіркеулер мен

монастырьлер салу, яғни діни құбылыстар кең етек алады. Сондай мәдени ескерткіштердің қатарына XI ғасырдың ортасында Антоний (983-1073) және Федосий Печерскийлер (?-1074) негізін қалаған Киев-Печерск монастыры, ежелгі тас ғибадатхана-Киевтің Десяти шіркеуі және т.б. жатады.

Бір жүйеге келтірілген жазудың енгізілуі-орыс мәдениетінің аса үлкен жетістігі болады, өйткені тіл қай мәдениеттің болсын басты элементі болып табылады. Славян әліппесін жасаушылар-ағайынды гректер Кирилл (827-869) мен Мифодий (815-885) болды. Дәл осы бір мәдени бетбұрыс кезеңінде орыс жазуы мен әдебиеті өзінің шарықтау шегіне жетті. Киев Русының ең алғашқы жазба ескерткіштерінің бірі-“Орыс шындығы” қарапайым әрі түсінікті халықтық тілмен жазылса, орыс халқының аса үздік әдеби мұрасы - “Игорь жасағы туралы жырдың” тілі де дәуір тынысын жан-жақты бейнеледі.

Византия елімен тығыз болған қарым-қатынастардың арқасында Киев Русында ағартушылық ісі де жолға қойыла бастады. Қала халқы негізінен, сауатты болды, сондықтан да болар Киев Русын “Кітаптар елі” деп атаған. Монастырлердің жанынан мектептер, кітапханалар, архивтер ашылып, шетел әдебиеті аударылып, түрлі шежірелер жазылды. Киев Русы өздері басып шығарған кітаптарын мақтаныш еткен. Олардың бірқатарының бағасы қымбат болғаны соншалық, өрт шыққан жағдайда, ең алдымен құнды кітаптарды сақтап қалуға тырысқан. Византиядағы сияқты мұнда да кітаптар “Құдайдың жаңалығы мен даналық қоймасы” болып саналған. Кітапты безендіру үшін ештеңені де аямаған. Кітаптың бүкіл өрнегін алтындаушы суретшілер жасаған, ал оны күміспен, өсем ою-өрнектермен өрнектеп, қымбат бағалы тастардан және финифттен (эмальды осылай атаған) жасалған бейнелері бар, алтын қабыршақтармен көмкерілген мұқабаларын дайындау ісін алтындаушы ұста мен эмальшыға тапсырған. Орыс кітаптарының ең үздік ежелгі үлгілерінің бірі - ұлы князь Изяславтың жақын серігі Остромирдің тапсырысы бойынша дякон Григорий (1056-1057 жылдары) жазған “Інжілдік дүниетаным” кітабы. Демек, өз заманының деңгейі тұрғысынан алып қарағанда Киев Русының мәдениетінің жоғарғы болғандығын аңғаруға болады.

XIII-XIV ғасырларда орыс мәдениетінің орталығы Новгород қаласы болды. Кескіндемелік және саулетшілік ескерткіштерімен өзін “Ұлы мәртебелі Новгород” деп атаған бұл тарихи қаланы шетелдік бір автор “байлығы жағынан тек Риммен ғана теңесе алады” деп бағалауы тегіннен-тегін емес сияқты. Мұндағы орыс халқының рухы сіңген өнер туындылары: Новгород Креміліндегі қасиетті София соборы, Юрий монастырінің Георгиев соборы және т.б. Дүниені табындырған өсемдіктің ұлы ескерткіштерінің қатарына жататын Киев соборының

тәкелей ықпалымен салынған Новгород Софиясы өзіне ғана төн әрекетшіліктері бар құдіретті де, сымбатты сәнді құрылыс.

Новгородтың князьдік ғибадатханалардың ішіндегі ең мәртебелісі – Юрий монастырын ортағасыр дәуірінің даңқты ғимараттарының қатарына әбден жатқызуға болады.

Христиан мәдениетінің ажырамас бөлігі икона (“бейне” деген мағынаны білдіретін грек сөзінен шыққан) жасау ісінде дәл Ресейдегідей соншалықты ғажайып туындылар жасалмаған және ғасырлар бойы бүкіл бір халықтың бейнелеу өнерінің дәл осындай сүйікті түрі болмаған. Икона сюжеттері-діни-христиандық негізге құрылды. Ал сол новгородтық иконалардың бүгінге дейін сақталғандардың ішінде әлемдік маңызы бар ғажайып дүниелер баршылық. Солардың бірі – шамамен, XII ғасырдың соңында жасалған “Алтын шашты періште”. Осы бір таңғажайып естен кетпес бейнеде қаншалық биік, таза сұлулық бар десеңізші. XV ғасырда новгородтық өнердің тарихы аяқталады деуге болады, өйткені бұл құбылыс - өнердің үздік табыстарының тоқырауынан кейінгі орыс мәдениетінің гүлденген дәуірі – XVI-XII ғасырлар, яғни Мәскеулік кезең мәдениетімен жалғасты.

XV ғасырдың аяғына қарай Мәскеу Шығыс Еуропада саяси жағынан да, мәдени жағынан да айрықша жағдайға ие болды. Дүниені дүр сілкіндірген құдіретті Византия мемлекеті құрып бара жатты, оңтүстік славяндардың мәдениеті ыдырай бастады, моңғол-татар езгісі әлі де жойыла қоймаса да Дмитрий Донскойдың тарихи жеңісі Мәскеу державасының мерейін көтере түсті. Ендігі жерде тек Русьтен ғана емес, әр елдерден Мәскеу ұлы князьдігіне өнер адамдары ағылып келе бастады, сөйтіп Мәскеу қаласы ең ірі мәдени орталықтардың біріне айналды.

1454 жылы Константинопольдің құлдырауына байланысты орыстың православиелік шіркеуі біртіндеп тәуелсіздік алды және батыстық христиандық дүниеден бөліне бастады. Ендігі жерде христиан дінінің басты қамқоршысына айналған Русь елі православиені жандандыру және дүние жүзіне тарату міндетін өз қолына алды, сөйтіп Мәскеулік Русь өзін қасиетті Русь деп танып, ал Мәскеу үшінші Римге айналды.

1547 жылдан, яғни IV Иванның патшалық таққа отырған кезінен бастап Русь-Ресей, ал орыс елі Ресей мемлекеті деп ресми түрде атала бастады. 1482 жылы Мәскеудің Алтын Ордадағы тәуелділігі жойылды, бірақ орыс еліне шығыс мәдениетінің әсері толастай қойған жоқ.

XIV-XV ғасырларда орыс кескіндемесінің Мәскеулік мектебінің шоқтығы биік болды. 1390 жылы шамасында Мәскеуге Новгородта асқан өнерімен даңққа бөленген Феофан Гректің шақырылуы қаланың көркін одан әрі түрлендіре түсті. Ол XIV-XV ғасырларда Мәскеудің көркемдік

өмірінің басты тұлғасына айналды. Феофанның Мәскеуде жасаған туындыларынан салтанаттылықты, өмірге деген құштарлықты айқын аңғаруға болады. Орыс өнерінің ұлы шығармасы деп танылған-Москва Кремліндегі Благовещенск соборының иконотасын (1405ж) жасау Феофан Гректің басшылығымен кейіннен өнер дүниесінде аты аңызға айналған Андрей Рублевтің (1360-1430ж.ж. шамасы) қатысуымен жүзеге асырылды. Андрей Рублев көзінің тірісінде аса көрнекті шебер болып саналғанымен, шынайы даңққа өлгеннен кейін көп жылдар өткен соң ғана бөленді. Оның есесіне бұл талас тудырмайтын дүниежүзілік даңқ болатын. Рублевтің ең таңдаулы шегіне жете айқындалған шығармасы - “Қасиетті үштік” Суретші Византиялық композицияларды ой елегінен өткізе отырып, басты назарды үш періштенің бейнесіне аударған. Сезімдері бірдей, ойлары ортақ үш періште бейнелері өздерінің әсерлі көріністерімен, қасиетті пейілдерімен, жан жүректі жарып шыққан мейірімділіктерімен, пәк сезімдерімен тартымды. Иә, бұл мәңгілік ажырамас тұңғыш бірлік дүниесі, сондықтан да біз бұл үш шығарманың сюжетін адамға тән бүкіл талпыныстардың тиянақ табуы деп қабылдаймыз. Ұлы шебердің осы бір ғажайып туындысының алдында тұрғанда Леонардо да Винчидің “Кескіндеме-өнер падишасы” деген даналық пікірін еріксіз еске аласыз.

Қорыта келгенде айтарымыз, XIV-XV ғасырларда ұлы орыс халқының мәдениеті қалыптасу дәуірін бастан кешірді. Шындығында да, дәл XVI ғасырдан бастап орыс халқы мәдениетінің нағыз тарихы басталады.

Ресейдің XII ғасыр мәдениеті сол кезеңдегі буырқанған саяси жағдайларға (шетел интервенциясы мен шаруалар соғысы) байланысты қарама-қайшы талпыныстар мен арман-мақсаттарға толы болады. Ортағасырлық дүниетаным түбегейлі өзгерістерге ұшырап, дүниенің бет-бейнесі өзгерді. ХУІ ғасырдың адамдары өткен мәдениеттің құлдырауын өздерінің ғана емес, сонымен бірге бүкіл халықтың ұлттық трагедиясы деп қабылдады. Бұл кезең екі мәдениеттің-“барокко” мен “мұжықтық мәдениеттің” бақталастық кезеңі болды. Орыс мәдениетінде идея бірлігі, тарихтың шексіздігі, болашаққа бағдар алу сияқты жаңа өмірдің нышандары байқала бастады. ХУІ ғасыр басында Борис Годунов мәдениетке, ағартушылыққа, Батыс өркениетіне ерекше мән бере бастады. Батыс елдерімен сауда қарым-қатынастары кеңейіп, қалалар гүлденіп, ірі мәдени орталықтарға айналды. Мәскеудегі Кремльді жаңғырту ісі қайтадан қолға алынды. Бірақ, қалаларда Ресей халқының екі пайызы ғана тұрды, демек, халықтың басым көпшілігі шаруалар болды.

ХУІ ғасырда орыс мәдениетінің орта ғасырлық дәуірі аяқталды, зәйтп жаңа заман мәдениетінің элементтері туындап келе жатты. Мұндай жаңа өзгерістер мәдениеттің барлық салаларында да байқалады. Мысалы, әдебиет саласында: “ақсүйектік бағыт” қалыптасып, демократиялық сарын орын алса, ал ғылым саласында нақты тәжірибеге жүгінушілік, кескіндеме өнерінде реалистік тенденциялар орын ала бастады.

Халықаралық қарым-қатынастардың кеңеюіне, мемлекеттік аппараттың өсуіне және қалалық өмірдің жандануына байланысты ағартушылық ісі жолға қойылды. Сол кездегі мәліметтер бойынша сауаттылық помещиктер арасында 65 пайыз, көпестерде 96 пайыз, ал шаруалар арасында небәрі 15 пайыз ғана болған. ХУІІ ғасыр ортасына қарай мемлекеттік және жеке мектептер ашатып, онда түрлі пәндермен қатар шет тілдері де оқытыла бастады. Мәскеуде 1637 жылы тұңғыш жоғары оқу орны славян - грек - латын тілдерінде Академия ашылды. Оған Италияның Падуан университетін бітірген ағайынды Лихудалар басшылық жасады. Батыстық ықпалмен алғашқы театр қойылымдары сахнада көрсетіле бастады. Ал орыс театрының саханасында алғашқы рет балет 1675 жылы қойыла бастады.

Ресейдің ХУІ ғасырдағы мәдени өмірінің басты ерекшеліктерінің бірі-өнер адамдарының Мәскеуге шоғырлануы болды. Елдің әр түкпірінен келген саулетшілер, зергерлер, суретшілер, және т.б. орыс халқының даңқты мәдениет мұраларының бірі Кремльдегі “Қару-жарак палатасының” жұмыстарына белсене араласқан. Осы орайда реалистік өнердің қалыптасуына айрықша үлес қосқан, өнер теоретигі, ХУІ ғасырдың аса ірі суретшісі С.Ф.Ушаковтың (1626-1686 ж.ж.) мерейі үстем болды. Отыз жылдан астам уақыт мемлекеті көркем творчествосын басқарған, өнер саласындағы қажымас қайраткер, өрі тамаша педагог С.Ф.Ушаковтың аса көрнекті адам болғаны даусыз. Ол сонымен қатар, келесі ғасырда тамаша өркендеген орыстың портреттік кескіндеменің негізін қалаушылардың бірі болды.

ХУІІ ғасырлардың бірінші жартысында шеберлер А.Константинов, Б.Огурцов және т.б. салған Мәскеу Кремльіндегі атақты Терм сарайы (1635-1636ж.ж.) сол кездегі азаматтық құрлыстың ішіндегі ең ірісі болса, ал Никитинкадағы Троица шіркеуі (1635-1653 ж.ж.) ХУІ ғасырдағы саулетшілік және кескіндемелік ізденістен туған сүйкімді өшекейліктің сәні болып саналады. ХУІ ғасырдағы миниатюра, графика өнері кең етек алып, сонымен қатар қолөнер саласымен қатарласа дамыды.

ХУІ ғасырдың басындағы Ресей топрағындағы мәдени өзгерістер Ұлы Петрдің реформаларымен тығыз байланысты болды. Бұл кезеңде халық тарихынан жаңа дәуірі басталды. Ресейдің жаңа заман

мәдениетінің басты сипаты - оның басқа халықтар мәдениеттерімен тығыз байланыста дамыды. Ұлттық тұйықтықты бұзу мақсатында жүргізілген көрегендік мемлекеттік саясаттың нәтижесінде Батыс елдермен қарым - қатынастар арнасы кеңейіп, Ресейге гуманистік және рационалистік ілімдер біртіндеп ене бастады, абсолютизм идеялогиясы Еуропалық ағартушылық, рационализм идеяларымен толықтырылды. Бұл өзгерістер мәдениет саласына өз ықпалын тигізбей қойған жоқ. Дифференциация процесі басталып, мәдениеттің жаңа салалары қалыптаса бастады. Ең бастысы, жаңа мәдениетте демократияға талпынушылық тенденциялары байқалады.

Петрдің реформалары қоғамдық өмірдің басқа салаларымен қатар мәдени өмірді де қамтыды. Соның нәтижесінде, бұдан кейінгі кезендермен салыстырғанда мәдени дамудың қарқыны күшейіп, өнер саласына жаңа стильдер (борокко, рококо, классицизм) қалыптасты. Бұл ресейлік жаңа заман мәдениетінің басты ерекшелігі болды.

Ерекше атап өтетін бір жәйт, тек қана Петрдің кезінде ғана мектеп, жастарға білім беру мәселесі - мемлекеттік мәселе дәрежесіне дейін көтерілді.

Мамандар тапшылығына байланысты отандық, ақсүйектік мектептер жүйесімен қатар, ХУІІІ ғасырдың бірінші ширегінен бастап жастарды шетелдерде оқыту қолға алына бастады. Халықты ағарту ісінің жолға қойылуы, түрлі мектептердің ашылуы - оқулықтар санын көбейтуді қажет етті. Сөйтіп, ХУІІІ ғасыр басынан бастап кітап басып шығару ісі жолға қойылды. Жаңа жағдайда ескі оқулықтардың орнына Әліппе, Славян грамматикасы, Арифметика сияқты мүлде жаңа заман талабына сай оқулықтар шығара бастады.

Ұлы Петрдің Ресейде мерзімдік басылымдарды жолға қоюы-халықты ағартудағы басты қадамдардың бірі болды. Халық арасына кеңінен тарай бастаған “Ведомости” газеті - Ресейдің ең бірінші ресми газеті болды. Кітап басып шығару ісінің қолға алынуына байланысты кітап саудасы да жолға қойылды. 1714 жылы кейіннен Ғылым Академиясының кітапханасының қорына негіз болған, тұңғыш мемлекеттік кітапхана ашылды. Ал 1719 жылы орыстың бірінші музейі өз жұмысын бастады, кейіннен бұл музей Эрмитаждың құрамына енді. І Петрдің кезінде-ақ Ресей империясының тарихын жазуға алғашқы талпыныстар жасалды.

Ұлы Петрдің ғылым және ағартушылық саласындағы жемісті еңбегінің заңды қорытындысы - Петербургте Ғылым Академиясының ашылуы болды. Бірақ, екіншішке орай, Академия ресми түрде 1725 жылы Петр қайтыс болғаннан кейін ғана ашылды.

Ұлы Петр жүргізген реформалар Ресейдің қоғамдық саяси, мәдени

әнерінің сан-саласын қамтыды, бұл шаралар Ресейдің мәдени даму қарқынын тездетіп, мәдениеттің гүлденуіне ықпал жасады. Киів Русынен бастап императорлық Ресейге дейінгі орыс мәдениетінің тарихында XIX ғасырдың алатын орны ерекше. Біріншіден, бұл кезең мәдени өрлеу кезеңі болғандықтан рухани биіктіктен көрінген бұл дәуірді “ұлы орыс Ренессансы” деп атауға толық қақымыз бар.

Басқаны былай қойғанда, орыстың қырық жазушысы адамзаттың екі бірдей ғасырына рухани азық берді. XIX ғасыр адамзат - баласының ынтымақтастығы мен теңдігі, бақыты мен еркіндігіне байланысты философиялық-адамгершілік ізденістерге толы болды. XIX-ғасыр мен XX ғасыр табалдырығында туындап келе жатқан жаңашылдық пен мәдени өзгерістердің дамуындағы шешуші кезең, орыс мәдениетінің “алтын ғасыры”. “Алтын ғасыр” ұлы орыс ақыны Пушкиннің өмірге келуінен басталды да, ұлылығы жөнінен ешкімнен: де кем түспейтін метафизик-философ В.Соловьевтің өлімімен аяқталды. Ресей тарихындағы бірде-бір ғасыр дәл “Алтын ғасырдағыдай” Ресейді құтқаруға, жаңғыртуға бағытталған теориялар мен ілімдерді өмірге келтірген жоқ.

Дәл XIX ғасырдағыдай еш уақытта да санасыз қоғамдық қозғалыстар (анархистер, атеистер, халықшылар, марксистер, нигилистер және т.б.) белең алған емес. XIX ғасыр- “Ұлылар ғасыры” болды. Олар: Пушкин мен Чадаев, Гоголь мен Герцен, Хомяков пен Аксаков, Сперанский мен Уваров Ушинский мен Михайловский, Чернышевский мен Лавров, Достоевский мен Толстой, Леонтьев пен Соловьев. Н.Бердяевтің пайымдауынша, “Ресей XIX ғасырда өзінің ерекше даму жолын ой елегінен өткізді. Батыс - Шығыс диллемасындағы өзінің тарихи ролін анықтай білді”. Олай болса, XIX ғасыр мәдениеті дүниежүзілік мәдениет тарихындағы асқарлы белестердің бірі болды, өйткені дәл осы бір тарихи кезеңде орыстың ұлттық мәдениетінің нақты қалыптасуы жүзеге асырылды.

“Ғасырлар тоғысы”-орыс мәдениетінің Күміс ғасыры деп аталатын ерекше даму кезеңіне қолайлы жағдайлар жасады. Өз ғұмырының өте қысқа болғанына қарамастан “Күміс ғасыр” небәрі 20 жылдың ішінде дүниеге философиялық ой-толғамдардың тамаша үлгілерін берді, дәл осы уақыт шеңберінде орыс иконасы қайтадан жанданды, музыканың, театрдың, кескіндеме және т.б. өнердің жаңа бағыттары қалыптасты, поэзия үні жаңа сарында естілді. Міне, сондықтан да болар- “Күміс ғасыр” көркемдік жаңылықтардың, жаңа бағыттардың тұтастай бір дәуіріне айналды. Орыс мәдениетінің саханасында өнердің әр саласының дарынды өкілдері пайда болды. Олар: А.Блок,

К.Станиславский, С.Рахманинов, М.Цветаева, А.Ахматова, В.Иванов пен Г.Иванов, В.Мейерхольд және т.б. Шындығына келсек, осы ұлы есімдердің өздері ғана бір дәуірге ғана емес, бүкіл бір халықтың мәдениетінің тарихына да жеткен болар еді. Ал мәдениет пен өнер саласында қалыптасқан ағымдар саны қаншама десенізі (символизм, акмеизм, модернизм, футуризм, авангардизм, космологизм, критицизм).

“Күміс ғасыр” әсіресе философтар мен мәдениеттанушылар үшін жемісті ғасыр болды, өйткені Н.Бердяев (1874-1948), Г.Федотов (1886-1951), С.Булгаков (1871-1944), А.Лосев (1893-1988) және т.б. осы ғасыр перзенттері. Ресей ғалымдарының көпшілігі 1922 жылы шетелге қашып кетуге мәжбүр болды, сөйтіп ұлы ойшылдар өз өмірлерін сақтап қалды.

Демек, өзінің күрделілігіне, қарама - қайшылықтарға толы өрлеуіне қарамастан орыс мәдениетінің “Күміс ғасырының” жетістіктерінің дүниежүзілік маңызы бар.

Кеңес дәуіріндегі мәдениетке байланысты негізінен екі көзқарас қалыптасқан. Бірінші, люмпендік-маргиналдық көзқарас-кеңес дәуірінің мәдениетін ешбір қызығушылық тудырмайтын, тоталитарлық жүйенің қараңғы қапасы деп санаса, екіншісі мәдени процестерді жан-жақты, нақты тарихи тұрғыдан түсіндіруге тырысатын мәнді көзқарас.

Бұл бағыттың өкілдері тарихи дамудың барлық жақтарын сын елегінен өткізе отырып қана пайымдаулар жасайды. Шындығында да, кеңес халқының тарихы мен мәдениетін қоғамдық өмірдің қарама-қайшылықтарынан, дәлірек айтсақ, бүкіл қоғамдық жүйе мен оны басты элементтерінен тыс алып қарастыруға болмайтын сияқты. Өйткені, қарама- қайшылықтар бүкіл кеңестік тоталитарлық жүйеге және оның барлық элементтеріне тән болды. XX ғасырда идеялогия-мәдениеттің негізгі мазмұны деген жалған қағида бағдарламаға айналды, соның нәтижесінде Ресейдің ұлттық интеллигенциясына қиянат жасалды, мәдениеттің басты құндылықтары жойыла бастады.

Бірақ, соған қарамастан XX ғасыр орыс еліне тамаша дарынды ғалымдарды, жазушыларды, суретшілерді, талай өнер сандақтарын берді. Ғасыр басындағы орын алған идеялогиялық және саяси жағдайларға байланысты тыйым салынған “Күміс ғасырдың” мол мәдени мұралары ғасыр аяғында халқуна қайта оралды. Ресей қоғамы мен оның мәдениеті қандай сындарлы кезеңді басынан кешірсе де ғасырлар бойы жасалған мәдени құндылықтар өз мәнін жоймақ емес.

* * *

ІІІ БӨЛІМ. ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ ТЕОРИЯСЫ МЕН ТАРИХЫ

3.1. ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ ТИПОЛОГИЯСЫ

Ғасырдың талай қыр-сырларынан өткен қазақ мәдениетін ертедегі грек мифологиясындағы өзін-өзі жағып жіберіп, сол күлден қайта тіріле беретін қасиеті бар қиял ғажайып құс — Феникспен теңеуге болады. Әлемдік өркениеттің ең ежелгі мәдениетінің бірі Шумерден бастау алатын сақтар, кейіннен дүниенің жартысында ізін қалдырған. Орта-ғасырда мәдениеттің тамаша үлгілерін адамзат қорына қосқан Кіндік Азия-өлем қайнарының бірі. Уақыт көші мен жағрафиялық ая тұрғысынан алғанда қиыннан барып қиысатын өркениет мың-миллиондаған адамдардың қан тасытып, жан берумен, дене тоздырып, ми шаршатумен замандар ағысында дүниеге келген.

Қазақ мәдениетінің көне археотиптерінен қазіргі көріністеріне дейін сипаттамас бұрын алдымен заңды туатын бірнеше сұраққа жауап беріп көрейік. Әлемді Шығыс пен Батысқа бөлу-тарихи дәстүр. Р.Киплинг айтқандай, Батыс-өр уақытта Батыс, Шығыс-өрқашанда Шығыс. Шығыс адамы мен Батыс адамы, -деп жазды А.Хамидов, өзінің өлемге объективті қатынасына қарай бір-бірінен өзгеше тұстары бар екендігін байқаймыз. Бірінші бөлімде қаралғандарды еске алып, Батыс және Шығыс мәдениетін төмендегідей айырмашылықтарын атап өтейік: 1.Батыстық адам-техникалық өркениет дамуының жемісі, оның белсенділігі сыртқы ортаны меңгеруге бағытталған. 2.Шығыс адамы өзінің күш-қуатын рухани мәдениетке жұмсайды. 3.Батыс адамы парасатты ойлауды бөрінен жоғары қояды. 4.Шығыс адамы ойдан жүйрік сезімін, транспсихологиялық және витуициялық тікелей қабылдауды жоғары қояды. 5.Батыс адамы үшін пәле басқадан келеді. Ол тек өзіне сенеді, сондықтан да Шығыс адамы үшін тамұқ-оның өзі. Адам өзіндегі пендешіліктен арылса ғана, құдайы жолға шыға алады.

Осыған ұқсас айырмашылықтар тізбегін жалғастыра беруге болады. Алайда, өз мәселемізге қайтып оралайық. Сонымен қазақ мәдениеті Шығыстық па ? Бұл сұраққа сыңаржақты, үзілді - кесілді жауап жоқ.

Батыс мәдениеттанушылары Қазақстан жерін көшпелілер мекенделі деген пікірге сүйене, қазақ мәдениетінде де тек шығыстық ерекшеліктер бар, ал көшпелілердің өзі варвалық сатыдан шыға алмады — мыс тәрізді дәлелдемелерді келтіреді.

Алайда, нақта тарихи деректер мен дәйекті логикалық ой аталған көзқарас өрісінің тар екендігін көрсетеді.

Біріншіден, Батыс және Шығыс жағрафиялық және экономикалық ұғым емес. Оны Орал таулары, Жайық өзені бөліп тұрған жоқ. Бұл ретте славяндарды апарып Батысқа қоса салатын, ал түрік халықтарын маужыраған Шығыс дейтін А.Герцен мен Данилевский екеуі бірдей қателескен. Қайта керісінше, осы екі этностық бірлестіктердің негізінде Еуразиялық мәдениет жатыр. Ресейдің өзі батыстықтан гөрі, мәдениеттің Еуразиялық типіне жатады. Бұл типке мынадай аймақтарды мекендеген және мекен ететін халықтардың мәдениетін жатқызуға болады.

Тағы бір жәйт Шығыс және Батыс ұғымдарының салыстырмалық шектілігіне байланысты. Бүкіл Еуразия даласын мекендеген скиф-сақтар өрі ежелгі Грек жерімен, өрі Иран-Вавилонмен байланысты болғаны төрізді, олардың ұрпақтарының бірі-қазақтардың мәдениеті әмбебапты, алдын ала бегіленген типология шеңберіне сыймайды. Әдетте, типология ұғымы бірнеше халықтардың тектес, үндес мұрасын салыстырып зерттеумен қарайлас, -дейді Шөкір Ибраев. Салыстырудың бөрі типология емес себебі. Салыстыратыныңыздың өзін ажыратып, анықтамай тұрып, ұлттық мәдениеттегі, қала берді шығармадағы орнын белгілемей тұрып, оны анда-мұнда апарып тықпалай беру типологиядан аулақ, типология типтік белгілерді іздейді.

Сонымен, қазақ мәдениетін не таза Батысқа, не таза Шығысқа тіркестіре салу, сондай-ақ Еуразиялық және көшпелілер мәдениетінің қосындысы деу тыс сыңаржақтықты көзқарасты ұсыну. Қазақ халқының дәстүрлі түсініктері, дүниетанымы, ұлттық ойлау жүйесінің қыр-сырлары, типтік ерекшеліктері өте күрделі. Оны айқындау үшін осы мәдениеттің тарих қозғалысындағы өрлеу сатылары мен мүлгіп жатқан ұзақ жылдарын, құлдырау кездері мен қайтадан ояу мезгілдерін жүйелік, біртұтастық тұрғыдан қарастыру қажет. Мәдениеттану жер шарын әдеттегідей континенттерге бөлуге онша құштар емес. Бес құрлық ұлы өркениеттердің араларындағы айырымдық шекара бола алмайды. Қазақ мәдениетінің тағдыры Еуразиялық көне өркениетпен сабақтас жатыр, оның тарихы осы ұлы даладағы тайпалар қозғалысына, Л.Гумилевтің тілімен айтқанда, пасионарлықтың (этностар қалыптасуындағы биосфералық тірі зат күш-қуатының артуы) ерекше дүмпіне қатысты. Бұл пікір тоталитарлық идеялогияға мүлдем сәйкес келмейді. Тік бағытты сатылық прогресс идеясы бойынша, бүкіл мәдениет өндіргіш күштердің дамуынан шығатын қосалқы көрініс, оның дербес өрі өзіндік тарихы жоқ. Осыдан келіп мың жылдан артық ерекше мұралар қалдырған Қазақстан мәдениетіне феодалдық деген айдар тағылды. Шын мәнісінде мәдениеттіліктің өзегі-руханилық. Рухани тірегі бар халық ешқандай басқыншыға

етпейтіндей. Еуразия даласын кімдер ғана жауламады. Үндіеуропалықтардың өзі бұл даланы түпкілікті мекеніне айналдыра алмай, Үндістан және Парсы жерлеріне ауысты.

Қазақ мәдениетінің археотиптері жайындағы тағы бір пікір-талас көшпелілер жөнінде. Еуроорталықтық мәдениеттану көшпелілер мәдениет пен өркениеттен жұрдай варварлар деп үзілді-кесілді үкім шығарып қойған жоқ. Ежелгі Грекиядан басталған, кейіннен жаңа замандағы еуропалық ғұламалар ұстаған ілім бойынша көшпелілер өркениетке жау, олардың бар арманы бүкіл дүние жүзін жайылымға айналдыру. Кейбіреулер көшпенділерді жасыл желек даланы, бау-бақшаны жалмап қоятын шегірткелермен салыстырады.

Осы пікірлер туралы не айтуға болады. Біріншіден, көшпелілер мен отырықшы халықтардың арасында бітпейтін антоганизм бар деу жаңсақ ой. Мысалы, Орталық Азияда осы екі тіршілік тәсілдерінің арасында тығыз байланыс, таулар айырбасы, мәдениеттік сабақтастық болған. Қандай этносты алып қарасақ та, мүлдем оқшау көшпелілердің болмағанын байқаймыз. Айталық, олар сырт жауларынан тек өздерін ғана емес, сонымен бірге, өздерімен туысқан қалалықтар мен диқандарды да қорғап отырған.

Екіншіден көшпелілерде материалдық және рухани мәдениет төмен деңгейде деу үстіртін қараушылық. Мәселен көшпенділер қолданған тұрмыстық заттардың (тері, сүйек, ағаш, киіз т.б.) ұзақ сақталмайтындығымен байланысты. Ал осы заттардан сегіз қырлы бір сырлы шеберлер адамдарды өлі күнге дейін таң қалдыратын тамаша туындылар жасаған. Өнерпаз шеберлердің жан дүниесінен өзіндік ерекшелікпен өріліп шыққан өнер туындысы адам жанын рухани байытып, талғам тынысын, көңіл көкжиегін кеңейтеді. Көшпелілер қиратушы күш емес, керісінше, олардың мәдениетінде терең экономикалық мазмұн бар. Қатал даланың табиғатын түсіну, оның ішкі заңдылықтарын терең білу, болжамдық-бұлардың бәрі көшпелілер мәдениетінің маңызды жақтарына жатады. Көптеген саяхатшылар даланы шексіз мұхитпен, ал түйелер керуенін сапарға шыққан кемелермен салыстырады. Құрғақ даланы-дейді А.Тоинби, тек бақташы ғана меңгере алады, бірақ сол далада тіршілік етіп, табыстарға жету үшін ол өзінің шеберлігін тынбай жетілдіре беруге міндетті, ол ерекше адамгершілік парасаттылық қасиеттерді өзінде қалыптастырады.

Бұл жағдай ислам және христиан аңыздарында да өз көрінісін тапқан. Адам атадан екі ұл туады- үлкені-дихан, кішісі бақташы болып өмір сүреді. Құдай сол бақташының сыйын (қойды) жоғары бағалаған. Көптеген халықтарда малды тасаттық ету дәстүрінің бір негізі осында

жатыр. Сонымен қоса, малшылық егіншіліктен гөрі күрделілеу, өйткені дихан табиғат өнімдерін тікелей тұтынса, ал көшпелілер мал табиғи өсімдіктерді өңдейтін механизм тәрізді. Белгілі бір парасаттылық, ізгілік, ұстамдылық, интуициялық жоғары қабілеттері жоқ адамдар қатал далада өмір сүре алмас еді.

Көшпелілік өмір салты жазу-сызу өнерін дамытуға мүмкіндік бермейді. Жазусыз мәдениетте алдыңғы қатарға миф-аңыздар, ауыз әдебиеті, эпос шығады. Ю.Лотман осы жөнінде төмендегідей пікір айтады. Жазусыз мәдениет тарихи-табиғи ландшафты басқаша бағалайды. Өйткені белгілі бір киелі орындар, жайлар пұттар, мәдени тұтынысқа салт, құрбандықтар, болжамдар, болжамдар ән-күйлер немесе билер арқылы түседі, ал осы бір әрекеттер белгілі бір уақытқа ғана бағытталса, жоғарыда аталған киелі орындар, жайлар, пұттар жұлдыздармен, Күн не Аймен, белгілі сәтте соғып тұратын жел немесе жаңбырмен, өзен суының қайталанып отыратын көтерілулерімен және осындай табиғи құбылыстармен байланыстырады.

Көшпелілік мәдениет адамзат тарихындағы бірнеше күдіретті империяларды орнатқан. Олардың жауынгерлік қаруы-аса ширақ қимылдайтын атты өскер. Жылқы малын қолға үйрету нәтижесіндегі сол кездегі адамдар кеңістікті меңгереді, осы арқылы тым алыс жерлер жақындап, көшіп - қону еріктілігі қалыптасты. Дүниені жаулап алмақшы болған Александр Македонскийдің жер қайысқан өскерлері, Иранның дес бермес сарбаздары, Римдік дүлей легионерлер- көшпелі сақтардан, үйсіндерден, ғұндардан ойсырай жеңіліс тапты. Негізінен түрік көшпенділерінен шыққан атақты мамлюктер ежелгі өркениеттің мұрагері Египетті талай ғасырлар бойы билеп келді және Еуропа мен Азияда ешкім тоқтата алмаған моңғолдарды қыпшақтық мамлюк Бейбарс 1260 жылы тас-талқан етті. Көшпенділер мәдениеті туралы өңгімелегенде ол қоғам бақташылар мен малшыдан тұрады сияқты ойдан аулақ болған жөн. Оларға тағам және киім болатын жүп-тұяқтылардан басқа ит, түйе және жылқы бар. Оларсыз қатал даланы көшпелілер меңгере алмас еді. Егер қой мен сиырды жай қолға үйрету жеткілікті болса, ит пен түйені, жылқыны белгілі бір қызметтерге үйрету және баптау қажет. Ол үшін асқан білгірлік, мол күш-қайрат, дәйектілік керек. Бұл сипатта өзін тоталитарлық жүйеге қарсы күрескер санайтын А.И.Солженицынның көшпенділердің малы қай жаққа ауса, солай көше береді деу құр сандырақ, тарихи деректерге сай келмейді.

Көшпелілер тарихи мәдени құбылыс ретінде марксизм ұсынған бес қоғамдық экономикалық формациялар ілімінде өз орныны таба алмаған. Бұрынғы Кеңес Одағының ғалымдары көшпелі формацияға

жатпайды, ол тек өтпелі кезең немесе К.Маркстің кейбір теорияларында кездесетін азиялық өндіріс тәсілінің бір түрі тәрізді пікірлер айтады. Сонда адамзат тарихындағы көп зерттелген 5-6 мың жылдардың тең жартысын қамтитын уақытта өтпелі десек, негізгісінде еске қалады. Жалпы формациялық ілім Батыс Еуропадан басқа жерлерді тілге тиек еткенде өзінің дәрменсіздігін көрсетеді. Сондықтан көшпенділер мәдениеті өзгеше кеңістікті - құрғақ даланы игерудің қажетті сатысы деп есептеудің қисыны молырақ.

Көшпелілер кейбір зерттеушілер ертедегі феодализм өкілдері деп айдар таққанша, олардың кәсіптік ерекшеліктерін атап өткен жөн. Ғылыми әдебиетте көшпелілік өмір салтының мынадай белгілері айқындалған 1.Мал бағу-шаруашылықтың басым түрі 2.Жыл бойы малды табиғи ұстауға негізделген шаруашылықтың экстенсивтік тәсілі 3.Жер жағдайына қарай маусымдық көшіп-қону 4.Қазіргі капиталистік ранчолардан өзгеше шаруашылықтың натуралдық әдістерінің басымдығы.

Қазақ мәдениетінің негізгі архетипі көшпеліліктегі тағы бір маңызды жағы ондағы әлеуметтік құрылымға, қоғамдық ұжымдасу ерекшеліктеріне қатынасты. Мұндағы алдымен көзге түсетін нәрсе-қауымдық тұтастық. Егер еуропалық нарықтық қоғамда зат иелену мен азамат азаматтық қатынастар шешуші қызмет атқарса, көшпенділердің туысқандық, рулық байланыстар ең құнды болып есептеледі. Ата қоныс ұғымы көшпенділер үшін қасиетті, ол өз жерінің тұтастығының кепілі және көршілес жатқан мекендерге де қол сұғуға болмайтындығын мойындау. Қауымдық қатынас мекендер егемендігінен туады. Ата қоныстың әр жағрафиялық белгілері халық санасында киелі жерлер деп есептеледі, яғни қоршаған орта киелі таулардан, өзендер, көлдерден, аңғарлар мен төбелерден, өрпақтар жатқан молалардан т.б. тұрады. Олардың қасиеттілігі аңыз-өфсаналарда, жырлар мен көсемсөздерде, болашақ ұрпақтарға мұра ретінде қалдырылған.

Әрине, көшпелілік мәдениеті бүкіл адамзат үшін ең жоғары үлгі деп көтермелеудің қажеті жоқ. Номадылық (ежелгі гректер көшпелілерді —номад деп атаған) өмір салты қалалық мәдениеттің қалыптасуына, ғана байланысты жазып-сызудың, оқу орталықтарының, қолөнердің, техниканың дамуына жағдай туғызбады. Мен кіммін ? неге өмір сүремін?, ажалды қалай қарсы алу керек ? тәрізді сұрақтар қауымдық қоғам мүшелерін тым көп ойландырмайды. Бәрі алдын ала шешіліп қойылған, аталардың белгілеп кеткен жолынан таймаса болды. Салт-дәстүр уақытқа бағынбады, ол мәңгілік пен теңесті. Бұрын жасалғаннан айырылу өліммен бірдей. Ал егер табиғи апаттар, әлеуметтік қақтығыстар,

жаутершілік келсе, онда көп жағдайда көшпелілер өзгерген ортаға бейімделе алмады. Ескі құндылықтар жүйесі жоғалып кетіп, қауымдық адамдар жаңа игіліктерді өздеріне пір тұта алмады. Талай атағы жер жарған көшпелілер империялары тарих жолынан шығып қалып жүрді. Бұл жерде ғұндар мен монғолдардың, түріктер мен арабтардың тарихи тағдырын еске алсақ та жеткілікті.

Қазақ мәдениетінің археотиптік ерекшеліктеріне тоқталған соң, енді, осы мәдениеттің негізгі кезеңдерін айқындап өтейік. Мұндай кезеңдерді дұрыс жүйелеу үшін мына жөйттерді ескеру шарт. Біріншіден, мәдениет пен өркениет сатылары, жоғарыда айтқанымыздай, бес формация шеңберіне сыймайды. Егер, біз К.Марксті қайталап, Кіндік Азия өркениет дала феодализмі десек, онда ештеме айтпаған болдық жөне Қазақстан тарихының талай ғасырларын Батыс Еуропалық капиталистік қоғамға дейінгі әлеуметтік құрылымнан сырт қалдырған боламыз. Бұл жерде қанау таптар күресі, шаруалар көтерілісі, революция сияқты ұғымдар мүлдем орынсыз. Қазақ жөне оған туыс түрік халықтарының мәдениетін жүйелеуде формациялық өдістен гөрі мәдени-тарихи типологиялық төсіл көп ұтымды. Екіншіден, қазақ мәдениетінің тарихи типологиясының эмпирикалық тарихтан да айырмашылығы жеткілікті. Қазақстан тарихына арналған белгілі тарихи оқиғалардан кейін, осы оқиғаларға қатысты хандардың, батырлардың, қоғам қайраткерлерінің өрекеттерін суреттеуден соң мәдениет туралы шолу беріліп жүр. Бұл өрине тарих үшін маңызды. Алайда, мәдени қозғалыстың өзіндік ерекшеліктері, заңдылықтары, қазіргі тілмен айтқанда менталитеті бар.

Осының бөрін ескере келіп, қазақстан мәдениеті тарихындағы төмендегідей кезеңдерді атап өтуге болады.

1. Еуразиялық даладағы көне мәдениеттер, бұл кезең сонау адамзат тарихи бастамасынан б.з.б. 1-мыңыншы жылдарға дейін уақытты қамтиды. Жазбаша деректер жоқ болғаннан кейінгі осы мәдениетті негізінен басқа мәдени орталардағы хабарларға, мифологиялық жөне эпостық мұраларға, этнографиялық жөне археологиялық ізденістерге сүйене отырып қарастырамыз. 2. Қазақстан жеріндегі алғашқы көшпелілік жөне отырықшы өркениеттер (б.з.б. 1-мыңыншы жыл- IX ғасыр). 3. Қазақстан жерін қамтыған Шығыстағы мәдени өрлеу (Ренессанс) дәуірі (X-XV ғасырлар). 4. Қазақ хандықтарының мәдениеті (XV-XX ғасырлар). Ресей империясы құрамындағы қазақ мәдениеті (XVIII-XX ғасырлар, 1917 жыл). 6. Қазақстандағы Кеңестік мәденет (1917-1992). 7. Қазақстан Республикасының мәдениеті.

3.2. КАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ КЕҢІСТІГІ

Табиғат аясындағы мәдениетті қатып-семіп қалған, өзгеріссіз өлем дейтін пікірлер де өдебиетте жиі кездеседі. Алайда, мәдениетке ғынымсыз қозғалыс тән екендігін аңғармаудан туады. Шексіз далада бір орында тоқталып қалу көшпелілік тіршілікке сөйкес келмейді. Ол мезгілдік, вегитациялық заңдылықтарға бағынып, қозғалыс шеңберінен шықпайды. Әрине, бұл қозғалыс, негізінен, қайталанбалы, тұрақты сипатта болады. Қуаң даланы игеру табиғатты өзгертуге емес, қайта оның ажырамас бір бөлігіне айналуға бағытталған. Яғни, адам табиғат құбылыстарына тәуелді болып қалады.

Енді қарастырып отырған өркениеттің кеңістікті игеру құралдарына тоқталып өтейік. Бұл жерде ең алдымен көшпелілер өміріндегі жылқының ерекше бір қызметіне назар аударған жөн. Жылқыны адам еркіне көндіру арқылы адамзат кеңістікті менгеру ісінде үлкен қадам жасалды.

К.Ясперстің пікірі бойынша, тағылықтан өркениетке өтуде жер суару жүйелерін жасаумен, жазудың ашылуымен, этностардың пайда болуымен қатар жылқыны пайдалана білу адамзат үшін өте маңызды болды. Жылқыны пайдалана білу шектелген кеңістіктен бүкіл әлемді игеруге бағытталған қадам еді. Бұл әр түрлі мәдениеттердің сұхбаттасуына мүмкіндік берді. Әрине, бұл сұхбаттасу көптеген жағдайда зорлық-зомбылық арқылы жүзеге асқанын ұмытпаған жөн.

Сонау көне заманнан халықтар солтүстіктен оңтүстікке, шығыстан батысқа қарай (немесе керісінше) қозғалыста болған. Белгілі болжам шумерліктердің Қосөзен аңғарына Орталық Азиядан келгенін, үнді-герман тайпаларының оңтүстікке жылжып, Үндістан, Иран, Грекияға енгенін, түрік тайпаларының Кіші Азияны жаулап алғанын көрсетеді. Қытай империясы мен Үндіге көшпенді түрік-монғол тайпалары үлкен ықпал еткен. Белгілі ғұлама А.Вебердің пікірі бойынша, көшпелі тайпалардың кеңістікті игеруі “халықтардың ұлы қоныс аударуы” атты құбылысы әкеледі. Бұл қазіргі өркениеттердің қалыптасуына үлкен себебін тигізді, номадаларды тарих катализаторлары деп қарастырған жөн.

Жылқыны кеңістікті жеңу мақсатында әсіресе, көшпенді халықтар шебер пайдалана білген. Ат пен көшпенді біріккен жан болып көрінеді. Мұны көшпенділерге көрші халықтардың миф-аңыздарынан да анық байқаймыз. Мысалы, ежелгі грек мифологиясындағы қанатты тұлпар Пегас бүкіл елді қан қақсатқан жауыз Химераны өлтіруге көмектеседі. Ал салт атты көшпенді скифтің метафорасы - кентавр Хирон өзінің досы атақты Прометейге көмек беру үшін мәңгілік өмірден бас тартады. Бұл сарынды ертедегі шумерлік жырдағы Гильгамеш пен көшпенді

Энкидудың достығынан да аңғарамыз.

Атқа мінген адам жерден өзінің босай бастағанын, еріктілік мүмкіндіктерінің молайғанын және ғарышқа жақындай түскенін сезінеді. Жер-ана оны қаншама босатқысы келмесе де, ол шексіз әлемге өзінің қадамын нық басады. Халық дәстүрінде де тәй-тәй қадам басқан нәрестенің тұсауын кеседі.

Қазақ және басқа да түрік халықтарының мәдени мұраларынан бүкіл еуразиялық Ұлы даланың түріктердің ата қонысы деп есептеледі. Мысалы, қазақ эпосында Қырым, Қокан, Ыстамбол, Хиуа, Алтай, Қазақ, Ордос т.б. түріктердің өз жері, ал бұлардың сыртындағы Шам, Мысыр қысылғанда арқа сүйейтін тілектес елдер болып есептелген.

Әрине, бұл кеңістіктік тұтастық уақыт ағынына тәуелді болған. Ішкі қайшылықтар шиеленіскенде жалпы туыстық сезім кейін қарай шегіндіріліп отырған. Тарихтан тек үлкен супер этностардың құрамында да кескілескен қақтығыстардың болғанын білеміз. Алайда, тарихи өркениеттерге аян болған кеңістіктің шекаралары туралы мәселе тек саясаттанушылық емес. Бұл туралы мәдениеттану ілімінде де бірнеше қарама-қарсы пікірлер бар.

Батыстық мәдениеттанудың көптеген өкілдері өздерінікінен бөлек өркениеттер болды деген ойдың өзін бекерге шығарған. Олардың пікірі бойынша, тек бір үлкен өріппен жазылған Өркениет (ол, әрине, еуропалық) бар, ал басқа кеңістік “тағыларды мәдениетті адамға айналдырудың полигоны” болып табылады. Батыстық миссионерлер жергілікті тұрғындарды “туземдіктер” деген кемсіту атымен атап келді. Бұрын бұл сөз адамгершілік қасиеті жоқ жабайы адамдар дегенді білдірген. Олар сол территориядағы жануарлар және өсімдіктер дүниесінің бір бөлігі деп қарастырылып келді. Ал флора мен фаунаға көзқарас екі түрлі: не олар - арамшөптер мен зиянды жануарлар, сондықтан оларды құрту парызға жатады. Егер, “туземдіктер” пайдалы болса, оларды өсіріп, қолда ұстауға болатын жағдайға жеткізу керек. Соның өзінде олар “адамсымақтар” деңгейінен көтеріле алмайды.

Батыстың көптеген ғұламалары осындай көзқарастырдың жалғандығын өз шығармаларында көрсете білді. А.Тойнби былай дейді: адамға “туземец” деп немқұрайды аяусыз қараудан оның белгілі бір нәсілге жататындығы негізінде адамдық, тұлғалық намысын аяққа басуға дейін бір-ақ қадам бар. Бұл хайуандылықтың ең бір өрескел көрінісі. Біріншіден, ол адамдардың белгілі бір тобында тұлғалық қасиеттердің барлығын, оны дәлелдемей-ақ бекерге шығарады. Екіншіден, адамзаттың нәсілдік дихотомиясы барлық діни, мәдени, саяси-экономикалық дихотомиялардан өзгеше, адамзаттың

арасынан өте алмайтын және абсолютті жар қазады. Үшіншіден, нәсілшілдік өлшем ретінде адамдық табиғаттың сыртқы, мәні емес, қарапайым белгісін қабылдайық.

Сонымен, нәсілшілдік пен мәдени империализм батыстық емес мәдениеттердің өзіндік кеңістігін жоққа шығарады, олар жергілікті халықтарды ландшафтың қарапайым бөлігі деп қарастырады. Ұлттық мәдениет пен кеңістік арасындағы байланысты Л.Гумилев әзінше түйіндейді:

Этностар биосфераның бір бөлігі болып табылады. Адамдар ландшафтыны өздеріне тәуелді түрде өзгертеді, не өздері осы ландшафтка икемделе бірігеді. Кейбір оқшау қалған (реликтілік) этностардан басқасы мәдени ағында суперэтностардан басқасы мәдени суперэтностар (өркениеттер) болып тұтастанады. Өркениет дегеніміз ортақ мәдениет өрісі бар ұлттық мәдениеттердің болмысы. Қазіргі кезде 8 суперэтностар (өркениеттер) туралы айтуға болады. Оларға батыстық, латынамерикандық, православиялық, исламдық, конфуцийлік, синтоистік, үнді-буддалық, африкандық өркениеттер жатады (С.Хантингтон).

Әрбір халықтың кеңістік тұтастығы, Отаны бар. Адам өз биоценозында, басқалардың емес, өзінің ата-бабаларының тәжірибесіне сүйене отырып өмір сүреді. Ландшафтың өзгеруі ұлттық мәдениеттің өзгеруіне әкеп соғады. Пассионарлықтың (рухани ізденістің) адамзат тағдырындағы қызметі туралы пікір ол үшін жетекші болды.

Еуразия құрылымы 5 этно-мәдени аймақтан тұрады:

1. Муссондық Қиыр Шығыс - бұл конфуцийлік - буддалық өркениет кеңістігі.

2. Құрғақ Ұлы Дала - көшпелілер мәдениетінің аймағы.

3. Суптропикалық Таяу Шығыс - мұсылмандық өлемі.

4. Орманды Шығыс Еуропа - православиялық мәдениеттің ошағы.

5. Батыс Еуропа - католиктік кеңістік.

Ғылым үшін міндеттерді континенттер бойынша бөлудің маңызы тым жоғары емес. Мысалы, Жерорта теңізі Еуропа мен Африканы бөліп тұрғанымен, ол эллиндік мәдениет үшін ішкі теңіз болды. Әдетте өркениеттердің кеңістік шегі климаттық және өтуі қиын шекаралармен байланысты. Сөздің тар мағынасында “Еуразия” деп Карпат тауларымен Қытайға дейінгі Ұлы жазықтықты айтады. Ол үш ауданнан тұрады: биік Азия (Моңғолия, Тува, Алтай, Байкал төңірегі), Орталық Азия және Шығыс Еуропа жазығы. Еуразия тек жағрафиялық ұғым емес, сонымен бірге ол мәдени тұтастық болып табылады. Еуразияны оның ландшафты мен ауа райына икемделген автохонды халықтар: түріктер, славяндар, угрофиндер, моңғолдар т.б. мекендейді. Бұл кеңістікте бірде-

бір еуразиялық емес өркениет үстемдік ете алмаған.

Жоғарыда аталған мәдени кеңістік славян халықтарының христиан дінін, ал түрік этностардың көпшілігінің мұсылмандықты қабылдағаннан кейін бір-бірінен алшақтайды. Ресей Батысқа қарай жылжыса және Еуразияның басқа бөліктеріне отаршылық пиғыл танытса, түрік өркениетінде шығыстық элементтер күшейе түсті.

Кеңістік пен мәдениеттің арақатынасы табиғи ортаны “өзімдікі” және “өзгенікі” деп бір-біріне қарсы қою арқылы айқындала түседі. Қазақ эпосын және басқа да мәдени мұраларын зерттеушілер “өзгенікіне” тек беріде пайда болған қалмақтарды ғана емес, сонымен қоса сонау ерте заманнан көшпелілермен тартысып келген отырықшы имприяларды жатқызады (Қытай, Иран, Үрім, Орыс, т.б.).

Кеңістікті “біздікі” және “өзгенікі” деп бөлу оппозициясы тек суперэтностар арасында емес, сонымен бірге мәдени-шаруашылық типтер аралығында да жүргізілген. Әрине, көшпелілер мен отырықшылар арасындағы “бітпес жауластық” бар деген әсіре бейнелеуге жатады. Сонда да олардың арасында қайшылық жоқ емес. Бұл қайшылық мәдениет әлемінде ландшафт ерекшеліктері арқылы суреттелген. Қазақ тіршілігінің негізгі түп қазығы - кең дала, жазық жер. Ұлы даланы Алтай, Тянь-Шянь, Орал, Кавказ таулары қоршап тұр. Бұл шекара тауларды және одан ары қарай жау бар деген түсінік халық санасында терең ұялаған.

Алайда, эпостық кеңістіктегі тау, өзен сияқты кедергілерді, даланың шекараларын “басқанікі” деп түсіну өзгермелі болды. Әр түрлі тарихи қозғалыстар, этностардың белгілі бір территорияда қалыптасуы, олардың мекен-жайларын өзгертуі, басқа этностардың бұл территорияға енуі т.б. осы сияқты процестер, жоғарыда келтірілген “біздікі” - “өзгенікі” оппозициясын түбегейлі өзгертуі мүмкін.

Биік таулар этностың киелі жерлеріне, жаудан сақтанып, қуат алатын қасиетті мекендеріне, ал қала көшпенді туысқандары тұратын, тіршілік үшін қажетті заттар алатын тұрақ-жайға айналуы өбден мүмкін. Бұл процесс орта ғасырлардағы түрік империяларына тән. Осы туралы Мағжан былай жырлайды:

Тұранның Тянь-Шаньдай тауы қалай,
Пар келмес Тянь-Шаньға таулар талай.
Еріксіз Ер түрікті еске аларсың,
Көкке асқан Хан Тәңірге қарай-қарай.

Этномәдени кеңістік туралы пайымдағанда маңызды бір мәселе

осы аймақта мекендеген халықтардың автохтонды (жергілікті) немесе келімсек екендігін анықтаумен қатысты.

Кеңістік және автохтонды мәдениет мәселесін шешу үшін біз оқшау алынған этнос көлемінен, ол қамтитын үлкен өркениеттің (суперцивилизацияның) өріс аймағына жылжу керек. Өйткені қазіргі этностардың көпшілігі қоныс аударудың, ассимиляциялық процестердің, топтасу мен жіктелудің нәтижесінде қалыптасқан. Бұған мысалдар жеткілікті. Айталық, Иран мен Солтүстік Үндінің халықтары арийлік топтардың оңтүстікке қарай қоныс аударуы негізінде, француздар тайпалары мен франктардың араласуы, орыстар ежелгі славян тайпаларының көршілес угро-фин, скандинавтық, түріктік компоненттерді өзіне сіңіруі нәтижесінде қалыптасқан. Соңғы кезде қалыптасқан латинамерикандықтар туралы айтпаса да түсінікті. Қазақтың этникалық территориясы да көп ғасырлық қалыптасу нәтижесінде айқындалды. Қазақстан исламдық өркениеттің солтүстік шығыс бөлігінде православиялық және конфуцийлік мәдениеттердің түйіскен жерінде орналасқан.

Суперөркениеттерде кеңістік аймағы тұрақты анықталған. Л.Гумилевтің сөзімен айтсақ, әрбір өркениет белгілі бір ландшафтымен қатысты. Мысалы, афроазиялық даланы негізінен семит халықтары, еуразиялық даланы түрік этностары, Шығыс Еуропаның орманды жазығын славяндар, Қиыр Шығыстың орманын манчжурлар және т.т. мекендеген.

Кеңістік пен автохтонды мәдениеттің арақатынасын түрік халықтарының өркениетіне байланысты қарастырайық. Бұл мәдениет тарихында өлі күнге дейін көптеген пікірталастар туғызып отырған мәселеге жатады.

Еуроорталықтық көзқарастағы батыс ғалымдарын, патшалық Ресей мен тоталитарлық жүйе тарихшыларын айтпағанның өзінде, тіпті, соңғы кезде шыққан басылымдарда түрік халықтарының мәдени кеңістігі және оның автохтондығы бұрмаланып көрсетілген. Тарихи және қоғамдық-саяси еңбектерде жиі кездесетін пікірдің бірін былай қысқаша тұжырымдауға болады:

Ұлы еуразиялық даланы арийлер мекендеген. Көне тайпалардың иран түбірлі ортасында бұл өңірге кейін келген түркілердің тілдік ықпалы күшейген. Андрон заманында малшылық пен егіншілікпен айналысқан “еуропалық пішіндес” үнді- ирандықтар тайпасын ілкі темір дәуірінде, оңтүстік және шығыс өңірлерде - сақ, солтүстік және батыс өңірлерде - сармат малшы тайпалары мұраланған.

Алтай тайпалары Енисей мен Тынық мұхиттың ортасында Сібір мен

қазіргі Солтүстік Қытай жерін мекендеген, ал соның ішінде прототүріктік тайпалар Байкал мен Ордостың арасында өмір сүрген. Олар Еуразия даласына “халықтарды” ұлы қоныс аудару кезінде ғана келген.

Жоғарыда келтірілген көзқарас ресми әдебиетте де хрестоматиялық қағидаға айналып кеткен. Алайда, бұл мәселеге объективті қарасак, Орталық Азияның “арийлік субстраты” деген ұғым жөнінде көптеген күмөндар мен сұрақтар туады. Біріншіден, аталған пікірді дәлелдейтін нақтылы деректер жоқ. Көптеген деректер “мұның болуы мүмкін емес, сондықтан болған жоқ” деген логикалық қателіктің маңайынан алынған. Яғни, басқаша айтқанда, прототүріктік өркениеттің болуы мүмкін емес, сондықтан ол болған жоқ. Екіншіден, Олжас Сүлейменовтың “Аз и Я” кітабында келтірілген шумерлік және прототүріктік мәдениеттердің туыстығы жөніндегі гипотеза үнді-ирандық Орталық Азия туралы ілімді бекерге шығарды. Бұл мәселеге кейінірек арнайы тоқталып өтпекпіз. Үшіншіден, егер ол прототүріктік кеңістік Ордоспен ғана шектелсе, онда ол қалай орта ғасырлардың басында бүкіл еуразиялық Ұлы Далада үстемдік етті. Мұны жаугершілікпен түсіндіру ақиқатқа жата қоймас. Әлемнің жартысын жаулап алған македондықтар мен моңғолдар жылдам арада жергілікті халықтармен сіңісіп кеткен. Әрине, бұл мәселе әлі талай ғылыми зерттеулерді талап етеді.

Түрік халықтарының кеңістігі Азия мен Еуропаның талай аймағын қамтыған. Олардың мекені Солтүстік мұзды мұхиттан Жерорта теңізіне дейінгі алып территорияны біріктіріп тұр (шамамен 14-15 миллион шаршы шақырым). Ерте заманда бұл аймақ Қытай, Үнді, Иран, антикалық сияқты бір-бірінен оқшау орналасқан өркениеттерді байланыстырып тұрған.

Түрік халықтарының мекен-кеңістігі осы автохтонды этностардың тұтас өркениеттік аясы болып табылады. Ол тек еуразиялық Ұлы даламен шектелмей, адамдық мәдениеттің ерте кезден қалыптасқан суармалы - оазистік ошақтарын, Алтай, Тянь-Шань, Памир, Кавказ тауларын қамтиды. Үлкен өркениет қалыптасу үшін біркелкі табиғи ландшафтан гөрі, кеңістіктің әр түрлі бедерлері қолайлы. Яғни, түрік халықтарын тек жазық даланың тұрғындары деп қарастыру олардың мәдени кеңістігінің күрделілігін ескермеуге жатады.

Осыған дейін айтылған қағидалардан қорытынды жасауға болады. Тарихтағы салмақты және салыстырмалы тұрақты өркениет аймағын тұтас кеңістік деп қарастыру керек. Әр түрлі мәдениеттерді салыстырғанда үлгі ретінде олардың жеке бөліктерін емес, қалыптасқан суперэтностарды алу қажет.

3.3. ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ ТАБИҒИ-ҒАРЫШТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Қазақ халқы мәдениетінің ерекшеліктерін анықтаудың басты тартының бірі оның әлемдегі орнын айқындаумен қатысты. Жоғарыда біз мәдени кеңістікті өзімен-өзі берілген айғақ, қоршаған орта, өркениет аясы ретінде талқылаған едік. Ондағы басты зерттеу тәсілін сырттан қарау деп атауға болады.

Алайда, мәдени кеңістік тек бос, қуыс орта емес, ол мәдениет тұлғасымен іштей бірігіп, оның дүниетанымы арқылы көрініс табады. Бұл жерде көне философиядағы макроғарыш пен макроғарыштың тұтастығы, үйлесімділігі, гармониясы туралы идеяның танымдық маңызы зор. Қоршаған орта, адамдық әлем мәдениетінің өрістеу аймағы болып табылады. Қазақ және басқа да көшпелі халықтардың мәдениетін зерттеушілер оның ғарыштық сипатына басты назар аударады. Ол қалай пайда болды? - сияқты сұрақтарды қойғалы отырғанымыз жоқ. Біздің мақсатымыз ғарыш пен табиғат туындыларының нақтылы бір мәдениеттегі көрінісін бейнелеумен байланысты. Яғни, мәдени кеңістікті іштен қарастырып өтейік.

Егер батыстық өркениет үшін ғарыш пен табиғат адамдық мақсатқа сәйкес әрекеттің объектісі және сол себептен тұлғадан тыс тұрса, онда ол көшпенділер үшін әрекеттенуші тұлға болып табылады. Ғарыш суық әрі шексіз кеңістік емес, адамдық дүниенің мәңгілік кепілі ретінде түсіндіріледі. Адам ғарыштың бір бөлігі болғандықтан, ол қоршаған ортаның түрлі қасиеттері, кескін-келбеті, болмысы туралы ой толғамай, бейтарап қала алмайды. Ғасырлар бойы сұрыпталған халық даналығында барша ғалам біреу ғана деп есептеледі, ал адамдар тұтас табиғаттың құрамдас бөлігі деп танылады.

Шексіздікті жеңу мәселесі сонау шумерлік өркениеттегі “Гильгамеш туралы жырдаң” келе жатқан мотив. Шексіз далада көз салған номада ең алдымен үлкен шенбер - көкжиекті көрген. Оның өзі аспандық күмбезбен көмкеріліп тұрған. Шексіздікті ақылға сиымды парасатпен қабылдау мүмкін емес. Ол - тылсым дүние, белгісіздіктің, қараңғылықтың, қаратүнектің таңбасы. Шексіздікті игеру үшін тұрақты бағдар қажет. Сахара тұрғыны бағдар іздеп аспанға көз салады, Темірқазықты тауып, ол арқылы Жетіқарақшы жұлдыздарының орналасуынан, Шолпан мен Үркерге назар салуынан алыс аспанды жақындатады. Жорыққа шыққан әскер, сапардағы жолаушы, мал баққан бақташы түндегі бағдарын жұлдыздарға қарап айыратын болған.

Түрік халықтарының мифологиясында ғарыштың құрылымы былай бейнеленеді: жеті қат Жер бар, онда Көктөбе тұр, Көктөбеде

Көктерек өсіп тұр, ол Көккүмбезді тіреп тұр. Бұл бейне киіз үйдің қырымына да ұқсас.

Қазақстан әлем туралы түсінігінде әсерлі бейненің бірі - алып бәйтерек. Дүниежүзілік ағаш таңбасы өрлемелік қозғалысты, Жер мен Аспанның тығыз байланысын білдіреді. Осы биік бәйтеректен эпос батырлары аспан денелеріне өрмелеп жете алатын болған. Әлемдік ағаштың тағы бір атқаратын қызметі оның жоғары және орта дүниені үшінші әлем - төменгі дүниемен байланыстыруында. Тірілер әлемі өткен кезбен, аруақтар аймағымен қатынасын үзбейді. Көктеректің тамырлары жер астында орналасқан. Асыл-желек өмірлік ағаш күш-қуат пен нәрді төменгі дүниеден алады.

Сонымен, қазақтың рухани мәдениетінде аспанды тәңірі-құдай ретінде қадірлеу осы мәдениеттің маңызды бір қасиетіне жатады. Аспанды құдай деңгейіне көтеру, одан қорқу емес, бұл көне мифтер мен ежелгі діндердің дүниетанымдық ерекшелігі екені ғылымға белгілі.

Қазақтардың ата-тегі түріктердің басты құдайы - Көк тәңірі. Оның рақымымен елді билеген қағандар “Аспанда туған және Күнмен, Аймен безендірілген” деп аталған. Түрік жазуларында көшпелілердің барлық жеңістері Көк Тәңірімен байланыстырылған. Аспанды және оның шырақтарын қадірлеу түрік өркениетіне жататын барлық халықтардың дүниетанымының маңызды белгісі. Мысалы, “Оғызнаме” эпосында Оғыз қаған өз балаларының атын Көк, Күн, Ай, Жұлдыз, Тау, Теңіз деп қойғаны мәлім.

Табиғи күштерді пір тұтудан тәңірлік дін көп құдайшылық деген түсінік тумау керек. Исламға дейін қазақтарда нақтылы “құдай” ұғымы болған жоқ деген пікір шындыққа онша жанаса қоймайды. Себебі, Көк Тәңірін көшпелілер жалғыз жаратушы деп түсінген, кейін қазақтарда Тәңірі мен Алла синонимге айналған.

Аспан мен Жердің үйлесімділік идеясы туралы Ш.Уалиханов былай деп жазды: “Аспанда өмір сүретін адамдар бар. Олар тамақтарының астынан белбеу буынады. Біз Ортада, жер үстінде өмір сүреміз, белбеуді денеміздің ортасынан буамыз, ал күні, айы және жұлдыздары бар жер асты адамдары белбеуді аяғында буады. Аспан қырғыздарымен өте бай кемпір арада тұрады. (Аспан тұрғындарының өмір салтына ұқсас, өйткені бұл қырғыз қиялының жемісі)”.

Мұсылмандық діннің еуразиялық далада таралуына байланысты көшпелі халықтардың ғарыш туралы түсінігі де өзгерістерге ұшырады. Бұрынғы ескі мұра жоғалып кетпей, ислам космогониясымен синкреттік түрде тұтасты.

Бұл түсініктер бойынша әлем екі дүниеден: фәни (белгісіздік)

және бақидан (мәңгілік) тұрады. Осыған сәйкес адам өмірі шексіз. Фәниден бақиға өту, бұл дүниеден кету дегеніміз жанның бір формадан екінші формаға ауысуы, оның нұрға айналуы. Қазақ мәдениетінде бұрыннан келе жатқан идея - жанның мәңгілігі. Әл-Фараби мен Қожа Ахмет Иасауи, Абай мен Мағжан, жалпы Шығыс ғұламалары бойынша, адамның дүниедегі тіршілік ету мағынасы жанның мәңгілігімен айқындалады. Әйтпесе өмір мазмұны жануарлық күнкөрістен алыс кетпек емес. Әлем мен адамға бағыт беретін жол көрсетуші, мәңгілік пен шексіздіктің кепілі- Нұр. Оған адамның жөй ақылы жетпейді, оны аңғару, түсіну, жан дүниесімен қабылдау қажет.

Әлем мен Нұр ұғымдары қазақтың төл мәдениетінде Дүниені дұрыс түсіну арқылы нақтыланады. Дүние дегеніміз заттар мен құбылыстардың біріктірілген жинағы емес. Бұл дүние - біртұтас, яғни ол адаммен іштей қосылған.

Адам орасан зор Әлеммен жеке қалса, онда тұлғада күйгілік сезім, жатсыну, бағыныштылық қатынас тууы мүмкін. Сондықтан халықтық дүниетаным ғарышты жат күш ретінде емес, қайта өзіне етене жақын табиғилық шарт түрінде қабылдайды. Қазақтың рухани мәдениеті әлемді меңгерудің бірнеше тәсілдерін қолданған: оны тіршілікке қолайлы шексіздік ретінде бейнелеу (Бұхар жырау), оның асқақтығын, адамдық көңіл-күйді баспай, оған көтеріңкілік туғызатын дүние ретінде мадақтау (Қазтуған), әлем бөліктерінің сазды ырғақтарын аңғару (Әл-Фараби).

Көшпелі мәдениетті ғаламат, Әлемнің ішінде өз орнын таба білген. Шексіз кеңістікте адам өзімен өзі және табиғатпен жеке қалып, оңаша сұхбаттасу, сырласу үстінде болған. Ол өзінің бүкіл рухымен, Табиғатпен шынайы жақын екендігін сезінген. Асқақтық сезім мен ғарышқа қарай самғауға ұмтылу тек жеке адамды емес, сонымен бірге бүкіл елді, Л.Гумилевтің тілімен айтқанда, “пассионарийлерге” айналдырған.

Табиғат аясындағы адамның белсенділігі де ерекше. Онда асығу деген болмаған. Далада кездескен жолаушылар бір-бірімен тез амандасып, жөнімен кету дегенді теріс қылық түрінде бағалаған. Олар үшін ең басты мәселе бір-бірінің көңіл-күйін сұрау арқылы ерекше бір жылы адамдық түсінісу еді. Қазақтың ұлттық идеясы - адамның көңілін табу. Оған қарым-қатынастың жоғары формасы іштесу арқылы жетуге болады.

Біртұтас дүние адамды жатсынбай өзіне қосып алған соң, нұрға жетудің дәнекеріне айналғаннан кейін, Жарық Дүние бейнесі дүниетанымдық принцип қызметін атқарады. Жарық дүние логикалық ой қорытудың негізінде емес, ерекше бір типологиялық бейне бітімінде қалыптасады. Бұл - көркемдік жағынан абстрактілік ұғымдардан жоғары

тұрған бейне. Типологиялық бейненің символикалық (таңбалық-рәміздік) мазмұны бірінші қатарға шығады.

Жарық дүние адам үшін тұрақты және қуатты арқа сүйеу бола алатын Жарық дүниені халық қастерлеп “жарқын дүние” деп көтерді. Қазақтың дәстүрлі космогониясында Әлем-Дүниенің мынандай сипаттамалары бар: жарқын дүние, шіркін дүние, шексіз дүние, болжаусыз дүние, аруана дүние..., яғни өлемге адамдық қасиеттердің бәрі тән, олар (адам мен әлем) егіз болып табылады.

Өрине, халықтық дүниетаным әлемнің, дүниенің толымсыздығын, кемдігін де аңғарады. Оның негізінде бұл дүниеде адам өмірінің шектілігін түсіну жатыр. Мақаладағыдай: “қарасам, бұл дүние - шолақ екен, адам деген бір-біріне қонақ”. Осы тұрғыда дүниеге теріс қасиеттер де қосылады: доңыз дүние, жалған дүние, сұм дүние, өткінші дүние.

Түрік халықтарының мәдениетінде Аспанмен қатар оның шырақтары да құдай деңгейіндегі күдіретті, қасиетті құбылыс деп танылған. Бұл мағынада, әсіресе, Күннің атқаратын ролі ерекше. Ертедегі миф-аңыздардың, ертегілердің кейіпкерлерін Күнсұлу, Күн астындағы Күнекей және т.б. деп бекер атамаған. Бұл мәдениетті солярлік (күндік) деп атауға негіз жеткілікті. Археологиялық және этнологиялық деректерде Күн және Адамның тығыз байланысын көрсетеді. Мысалы, Саймалы-Таш, Тамғалы, Ешкі өлмес аңғарларында көптеген бас күн тәрізді құдайлар мен адамдардың петроглифтік суреттерін ғалымдар тапқан Күннің нұры сияқты ұшқын шашқан дөңгелек басты антропоморфтық кескіндер тасқа қашап салынған. Күнді құдай ретінде бейнелеу Шығыстағы көне өркениеттерге тән құбылыс. Қазақстан жерінде табылған соляррийлер (күн тәрізділер) Ирандағы Бехистун жартасындағы Ахура-Мазда мен Митраның кескіндеріне ұқсас. Шумер өркениеттерінен бастап азиялық мәдениеттерге тән тағы бір бейне басы жұлдызды аспанға ұқсас антропоморфтық бейнелер екендігі ғылымға белгілі. Арыс өзенінің бойындағы Алтын белде көптеген “алтынбастылардың” кескіндері бейнеленген, кейінірек бұл бейне аспан құдайы -Көк Тәңірінің негізі болды. Ерте заманнан бұл құдайлар магиялық мақсаттарда қолданылған.

Күнбасты адамдарды бейнелегенде олардың рәміздік мазмұны алдыңғы қатарға шығады: 1) күн - тіршіліктің бастауы; 2) көшпелілерді киіз үйіне жоғарыдан төмен қарағанда ол сәулесін шашқан күнге ұқсас (шанырақ - күн, уықтары - сәулелер); 3) арбаның дөңгелегі мен күннің арасындағы құрылымдық изоморфизм; 4) көз және күн адам үшін маңызды, екеуін де шырақ деп атайды (“шырағым” - деген сөз өте ыстық жақындықты білдіреді); 5) адамдағы басты және терең сезім -

“ыстық махаббат” деп аталады. Бұл сипаттаманы ары қарай да жалғастыра беруге болады. Қазақстанның елдік таңбасы - “Алтын аламын” бас киімінде нұрын шашып тұрған күн бейнеленеді.

Азиялық өркениетте Күнмен қатар кастерленген аспан шырағы Ай болған. Ай көне түрік мәдениетінде Күннің орынбасары, сұлулықтың таңбасы, көп мұраларда әйел құдай ретінде танылған. Көшпенділер үшін де Айдың маңызы зор болған. Даладағы малшылар қараңғы түнде айдың тууы мен батуын бақылаған, одан өздерінше қорытынды жасап, жыл мезгілдерін айыру есебін шығарған. Олар жаңа туған айдың күн сайын көлемнің кемитінін, ақырында “таусылып” - “өліара” келетінін білген. Бұл кезде ауа райы өзгеріп, ғылыми тілмен айтқанда, циклон басым болады. Халықтық дүниетаным айдың климатқа тигізетін әсерін жақсы білген.

Алайда, Айдың басты символдық ерекшелігі оның күн мен түн арасындағы алатын орнына қатысты. Күн батып кеткенімен, Нұр (ізгілік, жылулық, сәуле) жеңілмейді. Аспанға Күннің ізбасары Ай нұрланып көтеріледі. Жақсылық пен зұлымдықтың арасында тартыс ғарыштық сипатқа ие болады. Шоқан Уалихановтың пікірі бойынша, қазақтар айды құдай тұтқан. Бұл көне дәуірден келе жатқан дәстүр. Мысалы Қаратау тауларындағы жартастағы суреттер көзәйнек тәріздес қосылған жұп адамдарды бейнеленген. Осындай таңбалар ішкі Моңғолиядан да табылған. Сондағы адамдардың бастары дөңгелектің бірінен сәуле шашып тұрса, екіншісі ондай емес. Бұл белгілі бинарлық оппозицияны (Күн және Ай) білдіреді. Ай мен Күнді қосып тұрған сызық адамдардың “қасиетті жолы” деп аталады.

Күн мен Айдың қатарласуы әлемдік мәдениетте кең таралған идеяның бірі. Мұсылмандық әлемде Ай дәни таңбаға айналған. Бұл жерде ескеретін бәр жайт бар. Ай символикасы мәдени гомогендік дәстүрімен тығыз байланысты. Ол аруақтар дүниесімен жалғастыратын белгі болып табылады. Мұсылман зираттарында Ай белгісін қою ұрпақтар, дәстүрлер сабақтастығын көрсетеді.

Жоғарыда атап көрсеткеніміздей, Ай әдемілік пен сұлулықтың үлгісі болып табылады. Қазақ эпосында сұлулық, нәзіктік, арулық Аймен теңестіріледі: “Туған Айдай толықсып, бұралып кетіп барады” (Қыз Жібек), “Жалғыз қызы Гүлбаршын - он бесте толған ай еді” Алпамыс, “Жақсы Ай - Күндей, жарығы әлемге бірдей” (мақал).

Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде И.Кантты таң қалдырған жұлдызды аспанның алатын орны ерекше. Егер нұрланған Ғарыш Хаос (ретсіздік) пен Гармонияның (үйлесімдік) мәңгілік күресі нәтижесінде адамдықтың, ізгіліктің, тәртіптің ұтуы арқылы қалыптасса, онда осы тәртіптің

(жұлдыздардың орналасу реттілігі) бұзылуы үлкен бақытсыздықтың белгісі ретінде есептелген.

Тұрақтылық пен тәртіптің таңбасы болған әрбір жұлдыз адам тағдырына тікелей қатысты. Аққан жұлдыз өшкен шырақпен, бұл дүниеден кеткен тұлғамен теңестірілген.

Өркімнің жұлдызы - бақыттының көрсеткіші. Бұл жерде адам өмірінің шектілігін аңғарып қайғырудан, мәңгілікке қарай ұмтылыс мүмкіндігін жариялау басым түр. Дәстүрлі мәдениет тұлғасы өлімнен қорықпаған. Оны ғарыштық күштердің өзіндік заңдылығы деп байсалды қабылдаған.

Сонымен, кеңістік аясындағы мәдениет ғарыш пен дүниені жатсынбай, өзіндік ерекшеліктерін адамдық әлемге қоса білді. Макрокосмос пен микрокосмостың үйлесімдік идеясы тек антикалық мәдени өңірмен шектелмейді. Көшпелілердің ғарышты игеру тәжірибесі адамзаттық рухани қозғалыстың терең бір арнасы болып табылады. Бұл мәдениеттің типтік негіздерін қарастырғанда, оның ғарыштық сипатын ескеру қажет.

3.4. ҚАЗАҚСТАН ЖЕРІНДЕГІ ЕЖЕЛГІ КӨНЕ МӘДЕНИЕТТЕР

Қазақстан жеріндегі ежелгі көне мәдениет үлгілері жөнінде өңгіме студент бұрын осы мәселенің зерттелу дәрежесіне тоқталып өтейік. Қазақстан тәуелсіздікке қолы жеткеннен соң көне мәдени мұраларымыз біршама зерттеліп келеді. Қазақ халқының тегі мен оның тарихи қайнарларын зерттеуге көп үлес қосқан Ш.Уалиханов, Ш.Құдайбердиев, М.Әуезов, Ә.Марғұлан, А.Машанов секілді ғалымдармен қоса Ә.Қоңыратбаев, Ә.Төлеубаев, Ә.Хасенов, Е.Жанпейісов, Ш.Ыбыраев және тағы басқалары халқымыздың мәдени тарихы туралы сындарлы шығармалар жазды. Мәдениеттің өзегі, өзіндік санасы философия екендігі белгілі. Қазақтың мәдениет философиясы, әрине әлі қалыптасқан жоқ. Сонда да соңғы жылдары қазақ философиясына байланысты алғашқы туындылар жарық көре бастады. Бұл ретте А.Қасымжановтың, О.Сегізбаевтың, А.Қасабековтың, М.Орынбековтың және т.б. қазақ философиясы тарихына қатысты шығармаларында мәдениеттану әдістемелік мәселелердің қойылғандығы туралы айта кету керек.

Алайда, мәдениеттану ілім ретінде негізінен еуропалық елдерде қалыптасқандықтан, онда Кіндік Азиялық мәдениет пен өркениеттер жөнінде сыңаржақты еуроорталықтық көзқарастар басым. Қазақ және басқа түрік халықтарының мәдениеттерінің бастамасы жөнінде ең көп

тараған пікірді былай түйіндеуге болады: Еуразиялық Ұлы далада үндіеуропалық тайпалар қоныс аударғанға дейін мәдениетті белгісіз этностар өмір сүрген. Еділ, Дунай және Рейннің арасында өмір сүрген арийлер Қазақстан жеріндегі “Андроновтық” деп аталатын мәдениеттің негізін қалады. Бұл көзқарас бойынша сақтар, тіпті үйсіндердің өзі - үндіеуропалықтар. Тек кейін ғұндардан бастап прототүріктік бірлестіктер Қазақстан жеріне ене бастайды.

XIX ғасырда көшпелілердің жыртық киіз үйлерін, тазалықтың жоқтығы мен кедейлікті көрген еуропалық ғалымдар үшін бұл адамдарда ертеде бай мәдени мұра, асқақтаған өркениет болды деген ой тууы мүмкін емес еді. Көне мәдениеттерді зерттеудегі арийлік бағдарламаның тағы бір көрінісі - үндіеуропалықтар оларды қоршаған басқа халықтардың мәдениеттерін қабылдамады, мәдени сұхбаттасу болмады деген пікір. Бұған сенсек дүниежүзілік мәдениет тарихы тек арийлік өркениеттің тарихы болып қалар еді.

Қазақ мәдениетінің бастамаларын сөз еткенде туатын тағы бір мәселе прототүріктер мен Иранның бір-біріне тигізген ықпалы жөнінде. Жалпы батыстық мәдениеттану бойынша, Орта Азиядағы барлық мәдени жетістіктер не Қытайдан, не Үндістанның, не әсіресе, Парсының тигізген әсерлеріне байланысты. Есік және Орхон-Енисей жазулары - көне парсылық сына жазуының бір түрі деп айта салатындар жеткілікті. Тіпті зороастризм Кіндік Азия халықтарының негізгі діні болды деген ілімдер де жеткілікті. Ал тарихи деректер прототүріктік халықтардың буддизмді де, зороастризмді де өз жерлерінің шеткі аймақтарынан әрі қарай асырмағандығы туралы айтады. Төңірлік дін, көшпелілік өмір салты, өзіндік мәдениет талай ғасырлар сынынан өткен.

Үнді еуропалықтардың өз ата мекендеріне қалыптасқан уақыты б.з.б. 5-мыңжылдық екені тарихтан белгілі. Ал б.з.б. 3-мыңжылдықтан бергі жерде олар оңтүстікке және шығысқа қарай қоныс аудара бастайды. Одан бұрын Екіөзен аңғарында дамыған Шумер өркениеті туралы бірінші бөлімде айтып өткенбіз. Қазір көптеген ғалымдардың пікірінше, шумерліктер протоалтайлық тайпалар еді. Соңғы кездегі археологиялық қазбалар шумерлік және Алтайлық қорғандардағы өзара ұқсастықтарды және рәміздік ортақтықтарды көрсетеді.

Мәдениет тарихына арналған кейбір кітаптарда халқының саны аз және ықшам аумаққа қоныстанған алтайлық тайпалар кеіін үндіеуропалықтар жерін жаулап алды деген сияқты болжамдар айтылады. Әсіресе, мұны Қазақ еліне де қатыстырып, өзінше жаңа тұжырымдама деп ұсынылатыны тандандырады. Егер біз қазақтың көне мәдениетін тек арийлік бастамамен тұйықтамай, оның тар шеңберінен шыға алсақ,

мынадай бір жәйтті байқаймыз. Мәдениеттің өркениеттен бір айырмашылығы - оның этностық, халықтық табиғаты. Халық тағдыры жеке үзіктерге байланысты емес, ол тұтас. Яғни қазіргі қазақ мәдениетінің бастаулары бүкіл Еуразия даласын Афроазия даласымен қосып жатқан таулы аймақты да қамтиды. О баста Шумер мен Сибирьді қосатын Тұран болып табылады. “Сөз орайы келгенде айта кетейік, - дейді Шәкір Ыбыраев, - жалпы алғанда отырықшы мәдениетпен көзін ашып, басқа халықтың тілін, психологиясын, тіршілік тынысын жете игермей тұрып, өзіне жат көшпелі мәдениет туралы пікір айту талай Еуропалық ғалымдарды сүріндіргені анық. Көшпелілер қоғамы көшпенді үшін идеал болған. Себебі, жаппай жақтырмайтын көшпелілік қоғам мыңдаған жылдар бойы өмір сүре алмайды. Әйтеуір бір тарихи бұрылыста елдің бәрі одан үркіп шығатыны анық (әрине, күні кешегі жаппай қырғынмен зорлап отырықшы ету басқа мәселе)”.

Соңғы жылдары Моңғол жерінде табылған көне тас дәуірлік археологиялық ескерткіштер ғалымдар назарын Орталық Азияға аударып тұр. Бұл ареалды адамзаттың ең ертедегі Отанының бірі деу асыра айтқандық емес.

Көне мәдениеттің түбегейлі жетістігінің бірі терімшілік және аңшылыққа негізделген экономикадан егіншілік және мал асырауға сүйенген өндірімелік шаруашылыққа өту екендігі белгілі. Оны ағылшын археологы Гордон Чайлд неолиттік революция деп атаған. Қазіргі Қазақстан жеріндегі неолиттік адамдардың көне мәдениеті тарихи кітаптарда да жеткілікті қаралған.

Біздің заманымыздан бұрынғы 1-мыңжылдықта бүкіл Еуразиялық даланы мекендеген тайпаларды гректер - скиф деп, парсылар - сақ деп атаған. Бұл тайпалар Қазақстан жеріндегі алғашқы өркениетті құра білді. Олар мал асыраумен қатар, егіншілік пен қолөнерді жақсы меңгерген. Бұл тайпалар Қазақстан тарихына қатысты алғашқы мемлекеттерді орнықтырады. Тарихшы М.Ақынжановтың пікірінше, “қазақтар - түрік, моңғол тектес халықтың екі бұтағынан (Ғұн және сақ тарауынан) құралған ежелгі халық”. “Қазақ” деген сөз этнонимиканың бір мағынасында “қас” (нағыз), сақ (тайпа аты) деген екі сөзден - “қас сақ” дегеннен шыққан.

Сақ тайпаларының қай этносқа жатқаны, қай тілде сөйлегені туралы әдебиетте әр түрлі пікір бар. Ерте заманнан бізге жеткен грек, парсы, латын, қытай авторларынан білетініміз негізінен жалпы сілтемелер, жер және ру-тайпа аттары мен “жалқы есімдер”. “Древние цивилизации” атты Мәскеуде шыққан қалың кітапта скифтерде жазу-сызу болған жоқ деген үзілді-кесілді пікір айтылады. Алайда, 1969-

Қындары Есік обасынан табылған атақты: “Алтын адаммен” қоса келген күміс ыдыстың сыртындағы екі жол жазу Қазақстан ғылымдарының бұдан 2,5 мың жылдай бұрын жазу таңбаларын жасап, пайдалана білгенін көрсетеді. Осындай тіл материалдарын талдай отырып, “Қазақстан территориясын біздің заманымыздан бұрынғы УІ-ғасырларда мекендеген сақ тайпаларының солтүстік тобы түркі тілдес болған да, оңтүстік тобы иран тілінде болған”.

Тарихи деректер сақтардың материалдық мәдениетінің сол кезеңге қатыстырмалы алғанда жоғары дәрежеде дамығанын көрсетеді. Сақтар темірден түрлі қару-жарақ (найза, семсер, айбалта, садақ кыбалалары, дулыға т.б.), үй шаруашылығына қажетті және зергерлік бұйымдар жасаған. Жоғарыда айтылғандай, сақ мәдениетінің тамаша ерекшелігі “Есік обасынан” және Еуразиялық даланың басқа жерлерінен де табылған жазу. Бұл жазу туралы да тарихи әдебиетте әр түрлі пікір бар.

Сақ жазуын жан-жақты зерттеген ғалымдардың қатарына А.Аманжолов пен Ә.Қасенов жатады. Бұл ретте алдымен көзге түсетіні сақ жазуының жоғары даму деңгейінде болуы. Жазу эволюциясын ескерсек, онда мынадай сатылардың болғанын көреміз: пиктограммалық сурет-жазудан иероглифтік немесе сыналық жазу арқылы логограммалық (мағыналы) әріптік жазуға өту. Тарихтан осы әріптік жазуды Шумердің сыналық жазуының негізінде финикиялықтар ойлап тапқаны белгілі. “Есік жазуы” - әріптік жазу және Қазақстан ғалымдарының зерттеулері оны ескі прототүрік тілінде жазылғанын көрсетеді. Атақты Орхон-Енисей таңбалары мен сақтар жазуының арасында белгілі бір сабақтастық бар.

Скиф-сақ өркениетінің дүниежүзілік маңызы бар жетістігінің бірі “хайуанат” стилі деп аталатын бейнелеу өнерімен байланысты. “Ол, - дейді Қ.Ақышев, - адамзаттың керемет жетістігіне жатады. Оның пайда болу себептері ғасырлар тарихының құпиясы, алайда олардың тотем-магиялық бастаулардан шығатыны анық”. Сақ мәдениетінің “Хайуанат” стилі тек өшекейлі заттармен шектеліп қалмай, негізінен әр адамның әлеуметтік орнының рөмізі түрінде қоғамдық иерархиялық сатыға тығыз байланысты болды. Сондықтан басқа мәдени ортада олар түсінік таппай, өздерінің таңбалық және мағыналық ақпарат белгілерінен айырылып қалып отырды. Мысалы, Есік қорғанында табылған “алтын адамға” байланысты ескерткіштерде хайуанаттық және өсімдік бейнелер қабаттаса жүреді. Жалпы алғанда сақ өнеріндегі “хайуанат” стиліне тіршілікті динамикалық түрде бейнелеу тән. Арыстан секірейін деп тұр, бұғының қозғалысынан серпіліс сезіледі, ат шабысы әлемдік гармонияға ұқсас. Зооморфтық (адамды және құдайды аң кейіпте

суреттеу) скиф-сақ өнері табиғат пен мәдениет байланысының күәсі. Сақтардың “Хайуанат” стилі кейін қазақ мәдениетінде өзінің өшпес ізін қалдырды. Ислам діні тірі жанды бейнелеуге тыйым салған соң қазақта атақты “тұйықоюы” деп аталатын белгі - айғақ осы стильмен үндес. Дәстүрлі ұғымымызда “тұйықоюы” бақыттың, достықтың, мәңгіліктің, шексіздіктің айғағы. Сондықтан да “тұйықоюы” ел қорғаған батырлардың иығы мен қалқанына, аузы дуалы билердің жауырын тұсына салынатын болған. Қазақ шеберлері тұйық оюын “тасбақа” деп те атайды.

Скиф-сақ өркениетінің өзіндік ерекшеліктері оның басқа мәдениеттерге тигізген өсерін және қабылдап алғын құндылықтарын бекерге шығармайды. Мысалы, Саймалы таш, Тамғалы, Ешкі өлмес аңғарларында көптеген басы күн тәрізді құдайлар мен адамдардың петроглифтік суреттерін ғалымдар тапқан. Күннің нұры сияқты ұшқын пашқан дөңгелек басты антропоморфтық кескіндер тасқа қашалып салынған. Күнді құдай ретінде бейнелеу Шығыстағы көне өркениеттерге тән құбылыс. Қазақстан жерінде табылған соляррийлер (күн тәрізділер) Ирандағы Бехистун жартасындағы Ахура-мазда мен Митраның кескіндеріне ұқсас.

Шумер өркениетінен бастап азиялық мәдениеттерге тән тағы бір бейне басы жүздізды аспанға ұқсас антропоморфтық бейнелер екендігі ғалымға белгілі. Арыс өзенінің бойындағы Алтынтөбеде көптеген “аспан бастылардың” кескіндері бейнеленген. Кейінірек бұл бейне аспан құдайы - Көк тәңірінің негізі болады. Ерте заманнан бұл құдайлар магиялық мақсаттарда қолданылған.

Скиф-сақ мәдениеті өзімен замандас және көрші антикалық өркениетпен тығыз байланыста болды. Сақ қорғандарынан грек мифологиясындағы Геракл, Афины, Медуза және т.б. бейнелері табылған. Ең маңыздысы, сақтардың рухани мәдениеті туралы біз ежелгі грек жазбаларынан, әсіресе тарихшылардың атасы Геродот шығармаларынан білеміз. Геродоттың айтуынша, скифтерде жеті құдай болған. Олардың ішінде алдыңғы қатарда от құдайы тұр. От тек дүлей күш емес, сонымен бірге бүкіл әлемге қуат беретін ғарыштық стихия. Осындай түсінік сол кезде зороастризмде дәйекті дамытылған. От құдайынан соң сақтар мифологиясындағы маңызды құдайларға ерлі-зайыпты Панал мен Апи - аспан мен жердің құдайлары жатады. Кейін түріктердегі Иер-Су және Көк Тәңіріге ұқсас.

Грек деректерінде сақтардың космологиялық көзқарастары туралы хабарлар бар. Сақтар әлем үш бөліктен тұрады деп есептеген: төменгі дүние - өлім мен хаостың билік ететін аймағы, ал жоғарғы дүниені

сы хаосқа қарсы тұратын адам және ғарыш құрастырады. Бұл жерде адам мен ғарыштың бір деңгейлігінің негізінде антикалық өркениетте кең тараған микрокосмос пен макрокосмостың арасындағы үйлесімділік идеясы жатыр. Хаос пен адам дүниесін жалғастыратын орта буында сактар “Дүниежүзілік көктерек” деп атаған. Әлемдегі үштік идеясы жалпы көшпенділерде кең тараған (бұл жерде қазақтың киіз үйінің құрылысын еске алайық).

Жалпы Еуразиялық мәдениеттің, соның ішінде қазақ мәдениетінің, рухани қайнарында гректер Анархарсис деп атаған ғұлама Геродот ол туралы былай дейді: “Дарийдің жорық жасаған елдерінде, Евкисский понт (Қара теңіз) жағалауындағы скиф тайпаларын айтпағанда тұрпайы тайпалар өмір сүрген. Понттың солтүстік жағалауында ешбір мәдениетті тайпа болмаған, тек қана атақты скиф Анархарсисі амағанда”. Анархарсис туралы біз негізінен грек авторларынан хабардармыз. Ғ.Есімов өзінің “Анархарсис” атты мақаласында сақ ғұламасын қазақ эпос-аңыздарында айтылатын Анарыспен бір адам деген пікір айтады.

Жалпы алғанда сак мәдениеті қазақ мәдениетінің ескі бастауының бірі. Оның бай мұрасын Қазақстан жерінде сактардан кейін қоныстанған ғұндар, үйсіндер және қанлылар өз бойына сіңіріп әрі қарай дамытты.

Қазақ халқының мәдени бастауларын сөз еткенде сақ заманынан кейін бүкіл Еуразияны қамтыған халықтардың “ұлы қоныс аударуы” атты тарихи-мәдени құбылысқа тоқталып өткен жөн. Бұл процесс Қазақстанның, Орта Азия және Алдыңғы Азияның, Еуропаның мәдени және этникалық шекараларын бірталай өзгертті. Бұрын Батыстан Шығысқа қарай жылжыған мәдениет ағыны өз бағытын кері қарай бұрды. Аттила бастаған ғұндар Батыс Рим империясын шайқалтып, Каталония жеріне дейін енді.

Халықтардың ұлы қоныс аударуының тағы бір нәтижесі, осы “тайпалар қозғалысының” (А.Тойнби) негізгі өкілдерінің көне түрік тілдерінде сөйлеуімен байланысты. Ұлы иозылар мен үйсіндер, қанлылар мен аландар, ғұндар мен сәнбилер кейін қалыптасқан қазіргі түрік халықтарының ұйтқысы болды. Тарихи-мәдени еуропалық әдебиетте Батыстың Шығысқа енуін қолдап, оған кері қозғалысты “варварлардың экспанциясы” деп бағалайды. Бұл термин күл иеленуші мемлекеттер тарапынан қолданылған, сондықтан шындықтан аулақ еді. Көшпелілер мал бақса, құндық қанау дегенді білмесе, олар қалайша “варвар” болмақ? Өздері көшпелі номадылық сатыда болып, саяси бірлік жасаған. Бұл антик дәуіріндегі көшпелілерге тән қоғамдық қатынастың өзгеше формасы еді. Ғұндар жорығы іріп-шіріп жатқан Рим империясының

орнына кейінгі Батыс Еуропалық өркениеттердің қалыптасуына себепкерлердің бірі болды. Батыс Еуропаның көптеген эпостық жырлары осы Аттила төңірегінде құралған. П. Корнель өзінің “Аттила” атты драмасында ғұн басшысының ірі тұлға ретінде суреттеген.

Алтайлық тайпалар қозғалысы тек Батысқа емес, сонымен бірге Оңтүстікке қарай бағытталып, Қытай, Үндістан, әсіресе Орта Азиядағы өркениеттерде өзінің терең ізін қалдырған. Кушан, Бактрия, Хорезм мемлекеттерінде сол кезде үстемдік етіп тұрған эллинистік мәдениеттерге далалық мәдениет бой бермей, өз ерекшеліктерін сақтап отырған.

Қазақстан жерін сақтардан кейін мекендеген тайпалардың мәдениеті туралы деректер негізінен қытай жазбаларынан алынған. Бұл тайпалар бір-бірімен тығыз байланыста болып, тоғысып, қазақтың мәдени археотиптеріне негіз болған. “Үйсіндер, - дейді Шыңжаңда шыққан қазақ тарихы туралы кітаптың авторлары, - еліміздің тарихындағы ежелгі ұлыстардың бірі. Олар заманымыздан бұрынғы 1-2-ғасырлардан бастап еліміздің батыс солтүстік өңірінде өкімет билігін орнатып, батыс өңірдің отанымыздың ішкі өлкелермен байланысын және бірлігін күшейтуде, “ұлы жібек жолын” ашуда және қорғауда маңызды рөл атқарған, еліміздің шекара аймақтарын ашып, көркейтуде елеулі үлес қосқан”. Үйсіндердің тарихы, мәдениеті, менталитеті туралы осы кітаптан талай хабар алуға болады.

Үйсіндер мен қаңлылардың жартылай көшпелі, жартылай отырықшы ел болғандығы тарихтан белгілі. Ежелгі үйсіндер біздің заманымыздың 3-5-ғасырларында егіншілікпен, бау-бақша, жеміс-жидек өсірумен, шұғылданып, отырықшылыққа үйрене бастаған. Шу, Іле бойындағы елді мекендердің орнын да күйдірілген кірпіштен қаланып, таға тәрізді жасалған жерошақтар, тік бұрышты тұрғын үйлер табылды. Бұлармен қатар қолөнер кәсібі, темір, ағаш өңдейтін кәсіпшілік, өрмек тоқымашылығы да болған. Үйсіндер жүн матаны өрмек арқылы өздері тоқыған. “Ұлы жібек жолы” бойында болғандықтан Қытайдан және Орта Азиядан үйсіндер өздеріне қажетті заттарды алып отырған.

Сырдария өңірін мекендеген қаңлылардың елінде де материалдық мәдениет жоғары деңгейде болған. Қытай жазбаларында олар туралы да естеліктер бар: “Қаңлы елінде жүзім шарабы мол, байларының үйінде көл-көсір шарап болады. Бұл шараптар жыл бойы үзілмейді де, бұзылмайды. Қаңлы елінен алтын, күміс, асыл тастар, хош иісті жұпар шайлар, кілем-кіпше, қымбат аң терілері шығады”. Үйсін мен қаңлыларда көршілес Орта Азия қалаларында ұқсас бірнеше қала болған. Археолог Қ.Ақышевтың зерттеулері бойынша, қаңлылардың саяси орталығы Отырар (Фараб) қаласы болып табылған (1-ғасыр). Қазақстан жерін мекендеген

осы тайпалардың ән-күйі, музыка, би сияқты көркемөнердің гүлденіп, әржен жайғандығы және олардың Орта жазыққа дейін өркендеп, даңққа бәтенгендігі туралы мол мәлімет бар. Тарихи деректерге сүйенсек, қаңлыларда қос шекті және бес шекті музыка аспаптары, дап-дабыл, сыбызғы-сырнайлар болған. Үйсін қалалары Шығу мен Алмалық сол кездегі өркениетті орталықтардың бірінен саналған.

Екі заман аралығындағы прототүріктердің мәдениетін зерттеуде Орта Азия жеріндегі өркениеттерді қарастырып өткен жөн. Талай ғасырлар бойы Орта Азия мен Орталық Азияның тағдыры бірге болды, олардың арасындағы қатынас жаугершіліктен гөрі сабақтастыққа жақын. Мысалы, б.з.б. 2-ғасырда көшпелі тайпалар қозғалысы гректің Бактрия мемлекетінің түбіне жетті. Оларды өз мақсаттарына пайдаланғысы келген Парфия патшасы Митридат II көшіп келген тайпаларға Сақстан (қазіргі Систан) атты аймақты бөліп берді. Бактрия жерінде пайда болған Кушан империясының негізін көшпенді тайпалар салды. Оның мәдениетінде жергілікті ежелгі Шығыстың жетістіктері, эллиндік өркениеттің озық үлгілері, Үндістанның нәзік өнері және Азияның кең-байтақ өлкелерінен әкелінген көшпенділер мәдениетінің сарындары өзара үйлесім тапты. Қара-тепеден табылған мүсіндерде салт атты адам кескіні, әр түрлі аңдардың қимыл динамикасы өте шеберлікпен суреттелген. Бұлар мәдени сұхбаттасудың куәсі. Жалпы алғанда, Тұран жері - адамзат мәдениеті қалыптасқан алғашқы ошақтардың бірі.

Біздің жеріміздегі мәдени тұтастықтың тағы бір көрінісі прототүріктік тайпалардың рухани мәдениетімен, сенім-нанымдарымен байланысты. Мысалы, ғұн мифологиясы бойынша, олардың патшасы Төңірқұт (этнонимнің өзі құтты аспан ұғымын білдіреді) “Аспан баласы” деп ресми аталған. Оның толық есімі: “Аспан мен Жерден жаралған, Күнмен және Аймен нұрланған ғұндардың ұлы төңір құты”, қаңлылардың тайпалық таңбасының бірі - “/” (көсеу таңба), ал келесісі ай, күн таңба. Бұл рәміздер кейін қазақ дүниетанымында да өз орындарын жоғалтқан жоқ.

Сонау көне заманнан басталған қазақ халқының этногенезі, мәдени археотиптерінің қалыптасуы VI ғасырда үлкен арнаға түсіп, оның барысы мен рухани негіздері айқындалды. Оның тағдыры түрік елінің тарих аренасында бой көтерумен қатар жүрді. Әлемге әйгілі Орхон-Енисей жазбаларында осы ел туралы былай делінген: “Жоғарыда көк аспан, ал астында қара жер жаратылған кезде, олардың ортасында адам баласы жаратылады. Адам балаларының үстіне патша болып менің бабаларым Бумын қаған мен Естеми қаған отырды. Патшалыққа отырған соң олар мемлекетті қорғады және түрік елінің заңдарын жасады”.

Сақтар мен үйсіндердің, ғұндар мен қаңлылардың орнатқан бірлестігі түрік елінде әрі қарай нығайа түсті. Шын мәнісінде, түрік мәдениеті сол кездегі өркениеттердің арасында елеулі орын ала білді: бұрынғы бастауларына сүйенген өзіндік түрік жазуы қалыптасты, хатқа түскен түрік әдебиеті өз үлгілерін жасады, төңірлік дін бүкіл Еуразия жазығы мен көршілес таулы аймақтарда өрісін кеңейтті, сол замандағы атақты қалалармен терезесі тең түрік шаһарлары гүлденді. Біздің заманымыздың VI ғасырынан бастап, XIII ғасырдың бас кезіндегі моңғол шапқыншылығына дейін түрік елінің саяси картасы көп өзгерді. Біртұтас түрік империясы Батыс және Шығыс болып бөлінді. Онан соң түркеш, қарлук, карахандар мемлекеттері орнады. Бірақ түбі бір түрік тайпалары сонда да этникалық қалыптасу жолынан, өз мәдениетінен таймады.

“Түрік” атты этнонимнің мағынасы туралы ғылымда пікірталас бар. Көп тараған пікір бойынша “түрік” деп алдымен тайпалардағы әскери басшылар мен ақсүйектерді атаған, сосын бұл сөз қаған шыққан үстемдік етуші тайпаның атына ауысқан, ал кейінірек осы тайпа билік еткен халық түтелімен түрік елі делінген. Екінші мағынасы бойынша, көптеген этностарда этноним “біз нағыз адамбыз” деген мағынаны білдіреді. Мысалы, неміс халқының өзіндік атауы “дейч” осылай аударылады. Қазақтағы “тұрық”, “тұрқы” сөздері келбет, тұлға мағыналарына жақын.

Түрік елінің пайда болуы туралы көптеген мифологиялық аңыздар бар. Олардағы негізгі мотив - тотем қасқырға, көк бөріге байланысты. Түрік қоғамының ұйтқысы болған ашин тайпасының өкілдері өздерін шин (қасқыр) ұрпағымыз деген. VI ғасырда қытай тарихшылары жазып алған түрік аңызы бойынша, түріктердің барлығын көршілес тайпалар қырып тастаған екен. Тек қол-аяғы бірдей кесілген ханзада ғана аман қалады. Оны қаншық қасқыр асырап, өсіріп кейін ханзадаға өзі күйеуге шығады және үңгірде одан 10 бала табады. Кейін олар тұрған жерінде 10 қызға үйленеді. Сөйтіп, олардан түріктер тарайды. Бұл оқиға қазақ эпосында өз көрінісін тапқан (Сүйімбай ақынның көкбөрі туралы жыры).

Саян-Алтай тауларының етегінде тек тікелей түріктік он тайпадан (он бодун) басқа, оларға тілі және мәдениеті жағынан жақын ертедегі қырғыз, оғуз және қыпшақ бірлестіктері де III-V ғасырларда “тайпалардың ұлы қозғалысына” араласты. Бұл ретте найман, ұйғыр, кимақ тайпаларын да атап кеткен жөн. С.Г.Кляшторный түрік этногенезінің бұл кезеңін арғы ата-бабалардың аңыздық уақыты деп атайды. Ал VI-IX ғасырлар түріктік архаикалық империялар кезеңі болды және осы уақыттан түріктердің орталығы біртіндеп Батысқа қарай ауыса берді.

Түрік елінің мәдениетін, бір жағынан, Еуразиялық даладағы бұрынғы көшпелілер мәдениетінің мұрагері деп, екінші жағынан, азиялық өркениеттермен тығыз байланысты отырықшы мәдениет деп қарастыру қажет. Әсіресе, елдің Батысында халықтың көп бөлігі егіншілікпен, қолөнермен және саудамен айналысты. Көшпелілер мен отырықшы халықтың байланысын нығайтатын буын түрік еліндегі қалалар. “Көшпелі жұрт егіншілік және қолөнер кәсібімен айналысып, отырықшы қала халқының қатарын көбейтсе, сонымен бір мезгілде, отырықшы халық қайтадан мал шаруашылығымен айналысып, көшпелі халықтың санын арттырып отырған”.

Археологиялық зерттеулер түрік заманында Қазақстан жерінде талай сәулетті қалалардың болғанын көрсетеді. Олар негізінен Жетісуда, Талас және Сырдария өңірлерінде орналасқан. Сол кезде Отырар, Тараз, Испиджаб, Баласағұн, Сауран, Сығанақ, Суяб, Талхиз тәрізді қалалар мәдениетінің ірі ошақтарына айналған. Қаланың орталық бөлігі қамал және оны қоршаған шахристаннан тұрған. Мұнда ақсүйектердің үйлері, сарайлары және қолөнер сауда орталықтары орналасқан. Ол төрт жақтан кіре алатын қақпалары бар дуалмен қоршалған. Кейін қаланың дамуына байланысты оның маңайын қолөнершілер, шаруалар, ұсақ саудагерлер қоныстанған және сырт жағынан тағы бір дуалмен қоршалған. Осы қорғанның іші “рабад” деп аталады. Қалалар негізінен керуен жолдарының бойында, өзен аңғарларында, көшпелілер мен отырықшылардың өз өнімдерімен саудаласатын және оларын айырбастайтын жерлерінде орналасты. Әсіресе, “Жібек жолы” тармақтарының Орта Азияның солтүстік жақтарындағы мемлекеттерге апаратын сауда жолдарының бойында талай қалалар салынған. Қазақстан жерінде VI-XII ғасырларда қалалардың тек саны емес, сонымен бірге олардың мәдени деңгейі де жоғары дәрежеге көтерілді. Қалаларда саз балшықтан жасалған су құбырлары, моншалар, қалалық өмірдің басқа да ыңғайлы тұрмыстық жағдайлары өркендеді. Ішкі қабырғалары түркі-халықтарының аңыз-ертегі кейіпкерлерінің суреттерімен өшекейленген Тараз моншасының даңқы шыққан. Монша еден астынан жүргізілген жылу жүйесу арқылы жылытылған, шешінетін, жуынатын бөлмелері күмбезделіп өріліп шығарылған. Су ұзындығы 0,7 м., диаметрі 0,25 құбырларымен келтірілген.

Түркі архаикалық империялардың мемлекеттік құрылым да олардың “варварлық” сатыдан жоғары тұрғанын көрсетеді. Қытайда және басқа да елдерде ол кезде құлдық қатынастар әлі жоғалмаған еді. Еркін өскен түрік тайпаларының басты мақсаты ел тонау емес, ірі құлдық империялардан өзін қорғау. Бұрынғы сақтар мен ғұндардан қалған

әскери демократиялық тәртіп түріктерде де жан-жақты дамыды. Олардың қоғамдық құрылысы туралы ғалымдар әр түрлі пікір айтады. Мысалы, А.И.Бернштам көне түрік тайпалары алғашқы феодализмге көшті десе, Л.Н.Гумилев олар “варварлық” құрылыстың ең соңғы сатысында тұрған әскери демократияда болды дейді. Жалпы айтқанда, Еуразиялық өркениеттерге қоғамдық-экономикалық формация ұғымын танудың келісімсіз екендігін жоғарыда атап өткенбіз. Шын мәнінде, түрік тайпаларында өркениеттіліктің барлық белгілері (қала, жазу, моногамия, қолөнер, еңбек бөлінісі) болған еді.

Түрік мәдениетінің дүниежүзілік өркениетке қосқан тамаша бір үлесі - ондағы жоғары дәрежедегі жазу үлгілері. Әңгіме бұл жерде атақты Орхон-Енисей жазба ескерткіштері туралы болып отыр. Бұл жазуды орыс ғалымдары Г.Спасский, С.Ремизов және Н.Ядринцев құпия таңбалар деп хабарлаған. Оны ашуда және оқып шығуда скандинав ғалымдары үлкен табысқа жетті. 1730 жылы айдаудағы швед офицері И.Страленберг осы жазу туралы хабарлады, ал оның мағынасын 1893 жылы Дания ғалымы В.Томсен түсіндірді. Көне түрік жазуын скандинавиялық ғалымдар руналық (олардың тілінде “күпия”) деп атады. Осыдан кейін Ресей ғалымы В.В.Радлов “Күлтегін” ескерткішін оқып шықты.

Орхон жазулары туралы ғалымдар арасында әр түрлі пікір бар. Еуроорталықтық бағыттағы ғалымдар (В.Радлов, С.Кляшторный, И.Батманов және т.б.). Бұл жазу таза түріктік емес, Батыстан келген немесе арами жазуын қолданған Ирандықтардан ауысқан деп топшылайды. Қазақстан ғалымдарының пікірлері бойынша, “рун жазуы автохтонды, яғни олар жергілікті ру таңбаларына ұқсас, геометриялық пішіндегі 38 таңбадан тұратын түріктердің өзіндік жазуы”, - дейді Н.Келімбетов, - бұл жазу түрік тілінің фонетикалық ерекшеліктерінің айна қатесіз дәл жеткізуге мүмкіндік береді”. Тарихшы Ә.Хасеновтің пікірінше, көне түрік жазуын скиф, сақ дәуірінде қолданған “Бұған қарағанда, - дейді ол, - ғұндардың қаһарлы әміршісі Баудұн шаньюдің Қытай императорына қыр көрсете жазған хаттары, Аттиланың Римге жіберген елшілерінің қолына ұстатқан грамоталары, қанды патшаларының заны, жарлықтары, көне түрік алфавитімен жазылған.

Осы жазумен қатар түріктің білімді қауымы ескі соғды жазуын да қолдана білген. “Жібек жолы” бойында орналасқан қалаларда соғдылықтар сауда-саттық ісіне тығыз араласып, түрік тайпаларымен ежелден мәдени байланыс жасаған. “Шығыс Түркістанда IX ғасырдан бастап көне ұйғыр жазуы пайда болды. Бұл ежелгі ұйғыр әрпімен жазылған туындылар тілінің өзіндік кейбір ерекшеліктері бола тұрып, мұның өзі руналық

жерткіштер тілінің тікелей жалғасы, мұрагері еді”.

Түріктердің рухани мәдениетін түсінуде олардың ең соңғы билеушісі Могиланның немересі Иоллығ тегін жазған “Күлтегін”.

Биікте Көк төңірі,
Төменде қара жер жаралғанда,
Екеуінің арасында адам баласы жаралған.
Адам баласы үстінде (билік жүргізу үшін) ататегім
Бумын қаған, Істемі қаған отырған.
Отырып, түркі халқының ел-жұртын
Қалыптастырып, иелік еткен.
Төрт бұрыштың бәрі дұшпан екен,
Сарбаздарымен аттанып,
Төрт бұрыштағы халықты
Көп алған, бәрін бейбіт еткен,
Бастыны еңкейткен,
Тізеліні бүктірген,
Ілгері - Қадірқан қойнауына дейін
Кері - Темір қақпаға дейін жайлаған.
Екі аралықта жүрген иесіз көк
Түріктерді осылай қоныстандырған,
Білге қағандар екен,
Алып қағандар екен.
Әміршілері де біле болған екен,
Алып болған екен.
Бектері де, халқы да сенімді екен.
Сол үшін де елін сонша (ұзақ) билеген екен,
Ел ұстап, төрелік еткен,
Өздері қаза болған.

Жоғарыда келтірілген үзіндіден көріп тұрғанымыздай, түрік тайпаларының рухани мәдениетінің тірегі - төңірлік дін. Мұны бағалауда кейбір ғалымдарымыздың белгілі маркстік догмалар шеңберінен шыға алмай қалғаны көрінеді. “Түркілердің наным-сенімдерін, жинақтай келгенде, олардың табиғат күштерінен қорқуын, шошуын, одан үнемі үрейленуін бейнелейді. Түркілерде ерте ортағасырларда табиғат жөніндегі өздерінің дөрекі түсініктерін оларға жалпынып, жалбарыну салт-дәстүрін білдіріп отырған” - деген пікірге айтарымыз: табиғатты құдай деңгейіне көтеру, одан қорқу емес, бұл көне мифтер мен ежелгі діндердің дүниетанымдық ерекшелігі екені ғылымға белгілі.

Түріктердің басты құдайы - Көк Төңірі. Оның рақымымен елді билеген қағандар “Аспанда туған және Күнмен, Аймен нұрланған” деп аталған. Түрік жазуларында әрқашан түріктердің барлық жеңістіктері

Көк Тәңірімен байланыстырылған. Ежелгі түріктер үшін Көктен кейінгі құдайларға Жер-Су мен Ұмай жатады. Мысалы, Орхон-Енесей ескерткіштерінде төмендегідей жазу бар:

Тәңірі Ұмай қасиетті Жер-Су,
Бізді қарғайды, ойлану керек.

Туған жерді оның табиғатын қадірлеу түрік өркениетіне жататын барлық халықтардың дүниетанымының маңызды белгісі. Мысалы, “Оғызнаме” эпосында Оғыз қаған өз балаларының атын Көк, Күн, Ай, Жұлдыз, Тау, Теңіз деп қойғаны мәлім. Күн, Ай, Жұлдыздар түріктердің түсінігі бойынша, Көк тәңірінің ең жақын қолдаушылары болған және олардың сәулесі адам үшін нұр деп есептелген. Ерте орта ғасырлардағы түрік тайпалары табиғат көріністерінің ішінде қасиетті тауларды (әсіресе Алтайды) пір тұтқан. Олардың аңыздары бойынша, Ханғай тауларында түріктердің тотемі қасқыр тұрған киелі үңгір бар. Жылына бір рет ол үңгірге қалған сапарға шығып, тасаттық жасап отырған. Елдің әр тасы мен суын, ормандары мен даласын ата-баба аруақтары мекендейді. Сондықтан туған елдің бүкіл табиғатты киелі деп есептелген. Түріктер еліндегі ең биік Тянь-Шань тауларын олар Тәңірі тауы деп атаған.

Түріктер санасында әлемнің ортасындағы жер төрт бұрышты (“төрт бұлың”). Әйгілі “Құлтегін” жазуында Білге қалған өз елін мақтаныш тұтады:

Ілгері - күн шығысында,
Оң жақта - күн ортасында,
Кейін - күн батысында,
Сол жақта - түн ортасында
Осының ішіндегі халықтың бәрі маған қарайды.

Жерді төрт бұрышты дегенімен әлемді түрік тайпалары да, кейінірек қазақтар да шексіздік ұғымына сабақтас түсінген және ол өз құрылымы жағынан көшпенділердің отауы - киіз үйге ұқсас. Жеті қабат Жер бар делінеді, онда Көк Төбе орналасқан, Көк Төбеде Көк Терек өсіп тұр, ал ол Көк Күмбезді тіреп тұр. Бұл - киіз үйдің кереге, уық және шаңырағымен ұқсас келеді.

Табиғи күштерді пір тұтудан тәңірлік дін көп құдайлық деген пікір тумау керек. Себебі, Көк Тәңірін түріктер жалғыз жаратушы деп түсінген, кейін қазақтарда Тәңірі мен Алла синонимге айналған. Бұл туралы X ғасырдағы араб саяхатшысы әл-Мақдиси былай дейді: “Түріктер бір тәңірі деп жалғыз өміршіні айтады”. Л.Н.Гумилев тәңірлік дінмен түріктердің тотемін өзінше байланыстырады: “93 жылы ғұндар,

- дейді ол, Алтай, Тарбағатайдан батысқа қоныс аударғанда, олардың патшасының бірі өзінің керемет сұлу қызын тәңірге сыйға тартады. Тауда жалғыз қалған қыз кейін көк бөріге тұрмысқа шығады. Олардан туған еркек баладан сосын бүкіл түрік елі тарайды делінеді”.

Түрік мәдениетінің көне заманнан үзілмеген бір мұрасы - ананы, әйелді, қыз баланы қадірлеу. Ұмайды құдай деп құрметтеу осының белгісі. Қазақ мәдениетін зерттеуші Бейбіт Сапаралы осы мәселеге өзінің бір эссесін арнаған: “Осы ой желісіне тағы бір айтпасқа болмайтын жайт, әйгілі суретші ғалым М.В.Баст Волга саласындағы Калиновск қорымындағы қорғанның археологиялық дерегіне сүйене отырып, б.з.б. II-I ғасырларда өмір сүрген сарматтың билеуші-абыз әйелінің кескінін реконструкция жасап шығарған еді. Суретке қарап отырып бұдан екі мың жыл бұрын өмір сүрген Әйел-Ананың бет әлпетін шамамен болса да көз алдыңызға келтіргендей боласыз. Жан тебіренгелі. Бей-жай қалдырмайды. Талдырмаш тұла бойына тұнған еркіндігін, нәзіктігін, қадір-қасиетін көріп таң-тамаша қаласыз. Сонымен қатар бойында бас көтермей бұғып жатқан өр мінез де, теңдесіз қаһар-қатулығы да байқалып тұр. Томиристей (Тұмардай) тепсініп, Геродот келтірген аңыздай дәріптелгендей, парсы әскерлерін аяусыз талқандаған массагет патшасы: “Сен қанға құмартып едің, енді шөлің қансын!” - деп әйгілі Кир патшасының басын торсық толтырылған қанға салдырғандай, бетпелі келген жауына табанда тойтарыс берердей кейіп танытады”.

Әйел-ананы құрметтеу түрік мәдениетінде ерекше орын алатындығы “Құлтегін” жырларында былай суреттеледі:

Бек ұлдарың құл болды,
Пәк қыздарың күң болды...

Түрік мәдениетінің тағы бір көрінісі скиф-сақтардан басталған “Хайуанат” стилін әрі қарай кемелдендірумен байланысты. Мысалы, Құлтегін ескерткішін қоршаған тас қораның сыртқы босағасында екі арыстан, ішкі жағында екі қойдың тас мүсіні болған, ал мазардың ішінде жылан, аң, адам суреттері бар. 1925 жылы Алтайдағы Күдіргі обасынан табылған ердің бетіндегі бастырмаға алыстан қарағанда бұғы, таутеке, құлан аулап жүрген екі аттылы көрінді. Қорыта айтқанда, ерте орта ғасырлардағы түркі мәдениеті кейін үлкен аумақты қамтыған, дүниежүзілік өркениеттегі үлгі көрініс Шығыс Ренессансына қолайлы және таусылмас түп-қайнар болды.

3.5. ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ МҰСЫЛМАН РЕНЕССАНСЫ КӨРІНІСТЕРІ

Дүниежүзілік өркениеттің қалыптасуында Ренессанс идеясының маңыздылығын бірінші бөлімде айтып кеткен болатынбыз. Қалалық мәдениетінің дамуы, гуманизм, адамды ең жоғары тұлға деп қарастыру, өнер мен философияның өркендеуі, мәдениеттер диалогы - бұлардың бәрі Ренессанс сатысының белгілері.

Әңгіме бұл жерде жалпы мәдени өрлеу дәуірі туралы болып тұрған жоқ. Біз қарастыратын мәселе осы Ренессанс тек Еуропада болды ма? Әлде осы мәдени құбылыс барлық өркениеттерді қамтыды ма? деген сұрақтардың төңірегінде. Алғаш рет бұл мәселені швейцарлық ғалым А.Мец өзінің 1922 жылы жарық көрген “Ислам Ренессансы” атты кітабында көтерді. Бұл кітап шыға сала, еуроорталықтық көзқарастағы ғалымдар өз байбаламдарын бастады. К.Беккер және В.В.Бартольд сияқты шығыстанушылар мұсылмандық мәдени өрлеу дәуірінің болуы мүмкін емес дейтін пікірлерді қолданды. Орыс ғалымы В.В.Бартольдтың көзқарасы бойынша, мұсылман әлемінде ешнәрсені қалпына келтіру қажет емес еді. Д.В.Бертельс пен А.В.Сагадиев формациялық дүниетаным тұрғысынан Орта, Орталық Азияда капитализм қалыптасқан жоқ, сондықтан Ренессанс бұл аймақта болмады деген пікір айтады. Мәдени даму формациялық шеңберге сыймайтындығы туралы дәлелдемелерді жоғарыда келтірген болатынбыз.

Алайда, “Бұл болған жоқ, себебі болуы мүмкін емес” атты жаңсақ ойдан арыла білсек, Шығыс Ренессансы әр ғасырларда Үндістанда да, Қытайда да, Жапония мен Кореяда да, араб-парсы, түрік әлемінде де шарықтағанына ден қояр едік. Шығыс Ренессансын зерттеген ғалымдардың қатарынан Н.И.Конрадты, Э.Браунды, В.Жирмунскийді, Р.Палодиды, Ә.Қоңыратбаевты, Т.К.Ибрагимді көреміз. Шығыс Ренессансы араб жерінде туып, Орта Азия мен Қазақстанда Х ғасырда ерекше көрінген. Енді осы мәдени өрлеудің тарихи себептеріне, философиялық негіздеріне және басты бағыттарына көшейік.

Қазақстан жерін қамтыған Шығыс Ренессансы тұтас құбылыс, оны арабтық, парсылық және Орта Азиялық деп бөлу қисынсыз. Ол - мәдениеттердің ерекше бір үндесуі, үйлесуі және сұхбаттасуының нәтижесінде қалыптасады. Бұл жерде екі Ұлы дала - Еуразиялық және афроазиялық өркениеттер бір-бірімен тоғысып жатыр. Сондықтан осы мәдени құбылысты бұл екі баланы басым мекендеген үш этностың атымен араб-иран-түрік өркениеті деп атаған жөн.

Ренессанс құбылысы Орта Азияда Х-ХV ғасырларда биік деңгейге көтерілгенін жоғарыда айтып кеткенбіз. Ал оның алғы шарттарының бірі - VIII-X ғасырлар арасындағы түрік тайпаларының мәдени жетістіктері. Ренессанс идеясының алғашқы нышандары Қазақстан жерінде осы ғасырлар арасында көріне бастады. Бұған Жетісу, Оңтүстік Қазақстан, Сыр бойларындағы қалалық мәдениеттің өркендеуі, материалдық және рухани өмірдегі елеулі жетістіктер айғақ бола алды. Осы кезде Қазақстан жеріндегі қарахан, оғыз, қыпшақ мемлекеттерінде ірі тұлғалар талай мәдени туындыларды ұрпақтарына мұра етіп қалдырды. Олардың ішіндегі оғыз-қыпшақтардың “Оғызнаме” және “Қорқыт ата кітабы”, қарахандардағы Жүсіп Баласағұнның кітабы “Құтты білігі” айрықша орын алады.

Барлық түрік халықтарына ортақ мәдени мұра - “Қорқыт ата кітабы”. Бұл кітапта негізінен VIII-IX ғасырларда Сыр өзенінің бойын мекендеген оғыз-қыпшақ тайпаларынан шыққан атақты жырау, күйші және философ Қорқыттың өмірі мен шығармашылығына байланысты мәселелер сөз етіледі. Ол туралы Ватикан архивінде мынадай дерек сақталған: “Расул пайғамбар (Мұхаммед пайғамбар) заманына жақын кезде (VIII - ғасырда) Баят (Сырдария) бойында Қорқыт атты бір ер болыпты. Оғыз ішінде барлық уәләйатты өзіне қаратып, неше түрлі ғажайып сөздер сөйлеуші еді. Қорқыт оғыз қауымының мүшкіл халі туралы сөйлер еді. Әрине, басына іс түскендердің бәрі оның алдына келіп, кеңес сұрап, ол нені бұйырса соны қабыл етер еді. Осы кітап жайында Ә.Марғұлан, Ә.Диевтің, Х.Көрұғлының, Ә.Қоңыратбаевтың т.б. еңбектерінде бірталай қызық деректер келтірілген. “Қорқыт ата кітабы” атақты “Шаһнамаға” ұқсас және сол кездегі түрік мәдениетінің энциклопедиясы деуге болады.

Қазақ аңыздары бойынша, Қорқыт ата өзінің желмаясына мініп алып, халыққа мәңгілік бақыт әкелетін жерұйықты іздеген. Ол философиялық өте маңызды мәселе өлім мен өмірдің мағынасы туралы, шектеулікті жеңіп шығудың жолдары туралы талай тамаша пікірлер айтады. Енді Қорқыттың философиялық ғалқия сөздеріне жүгінейік:

“Қорқыт ата сөйлейді: “Ажал уақыты жетпейінше, ешкімде өлмес”, “Өлген адам тірілмес, шыққан жан кері келмес”, “Ер жігітке қара таудай мал бітсе, жияр, көбейтер, талап етер, бірақ несібесінен артығын жемес”, “Гүрілдей шұбыра сулар тасыса теңіз толмас”, “Төкөпарлықты тәңірі сүймес”, “Көңілі пасық елде дәулет болмас”, “Жат баланы қанша сақтасаң да ұл болмас”, “Ол ішіп-жер, киер де кетер, бірақ көрдім демес”, “Қар қаншама қалың жауғанымен - жазға бармас”, “Гүлденіп өскен бөйшешек - күзге бармас”, “Тозған мақта боз болмас,

ежелгі жау ел болмас”, “Ат қиналмай жол шалмас”, “Қайыспаз қара балтасыз жау алынбас”, “Мыңғырған мал жиғанмен, адам жомарт атанбас”, “Анадан өнеге көрмеген қыз жаман, атадан тағылым алмаған ұл жаман”, “Онда бала ел басын құрап, үйінен дәм беруге жарамайды”, “Ананың көңілі балада болар”, “Жақсы ана үшін бала - екі көздің сыңары”, “Ұлын өсіп жетілсе, ол от басының мерейі, бас-көзі”, “Атадан қалған малы болмаса, баланың күні қара”.

“Ақылсыз балаға ата дәулетінен қайран жоқ”, “Уа, хан ием, сізді тәңірім осындай ісінің сәті түспегендерден сақтасын”.

Мәңгі өмір іздеген Қорқыт үнділік Будда сияқты, қайда барса да көр қазып жатқандарға жолығады, көктем-жаздағы жас желек күзде сарғайғаны төрізді, өмірде де, “өлмейтін нәрсе жоқ” екендігі туралы қорытындыға келеді. Енді ол мәңгілік өмірді қобыз сарынан іздейді. Ең ақырында қобыз күйімен көз жұмып, артындағы ұрпақтарға өлмес күйлерін қалдырды.

Қорқыт жайында қазақ халқының жадында талай аңыз - мифтер бар. Олардың бірі “Қазақ мәдениетінің ғарышы” атты кітапта суреттеледі. Авторлар Қорқыт бейнесін шым-шытырақайдан пайда болған үйлесімділікпен байланыстырады және оның атын терминологиялық талдау арқылы ізгілік пен жамандықтың мәңгілік күресі деп (құт және қор) түсіндіреді. Алайда, Қорқытты тікелей ата-бабасы және исламға дейін қазақтарда нақтылы “құдай” ұғымы болмады деу шыындықпен жанаса қоймайды.

Қорқыт туралы бір аңыз бойынша, оны анасы үш жыл құрсағында көтеріпті. Қорқыт туылар алдында әлемді қара түнек басып, сұрапыл қара дауыл соғыпты. Аталмыш кітапта былай дейді:

Қорқыт туар кезінде
Қара аспанды су алған,
Қара жерді құл алған.
Ол туарда ел қорқып,
Туған соң өбден қуанған.

Қысқаша айтқанда, “Қорқыт ата кітабы” түрік халықтарының алтын қорынан өзіне тиісті орнын алып отыр. Шығыс Ренессансының талай елдерді қамтыған және 500 жылдан артық өркендеген типі мұсылмандық мәдени өрлеу дәуірі екендігі белгілі. Оның әл-Кинди, әл-Фараби, ибн-Сина, Фирдоуси, Баласағұн, Қожа Ахмет Иасауи, Омар Хаям сияқты өкілдерінің рухани мұрасын меңгермей, қазір мәдениетті адам деп есептелу мүмкін емес. Бұл жерде осы ұлы құбылыстың мұсылмандықпен қатысы қанша деген заңды сұрақ туады. Оның негізі де бар.

Арабтар Орта Азия жерін 712 жылдан бастап жаулап алды. Осының

әтижесінде бүкіл афроеуразиялық даланы біріктірген ортақ мәдениет қалыптасуына мүмкіндік туды. Бұл жағынан алғанда ислам діні осы елдердегі мәдениеттерді араластырып, қорытып жаңа үлгі шығаруға себепкер болды, Арабтар жаулап алған көптеген елдерде (әсіресе, Иран, Үндістан, Египет, Сирияға қатысты) бұрынғы эллинистік өркениеттің рухы жоғалмап еді.

Бұрыннан Орта Азиямен тығыз байланысты Қазақстан жеріне де ислам өз әсерін тигізді. Еліміздегі көптеген түрік тайпаларының мемлекеттік бірлестіктері ислам дінін бірден қабылдамаған. Қарахандар мемлекетінде мұсылман дінін алғаш қабылдаған қаған Сатук, ал оның баласы Мұса 955 жылы исламды Қарахандар мемлекетінің ресми діні деп жариялады. X ғасырда оғыздар мен қыпшақтардың да бірталай бөлігі мұсылмандыққа өтті. Жалпы алғанда, исламды қабылдау Қазақстан жеріндегі тайпалардың сол кездегі озық мәдениеттерге қосылуына мүмкіндік берді.

Осы кезден басталған мәдени өркендеуге мұсылманның рухани өміріндегі екі бағыттың бір-бірімен тайталасы Қазақстан жерінде де өзінің терең әсерін қалдырды. Бірінші бағыт Платон, Аристотель сияқты грек философтарына сүйенген Шығыс перипатетикасымен байланысты. Оның негізін салушы дүниежүзілік мәдениет пен білімнің Аристотельден кейінгі екінші ұстазы, ежелгі Отырар қаласында туылған Әбунасыр Мухаммад ибн Мұхаммад ибн Тархан ибн Ұзлағ әл-Фараби ат-Түрки. әл-Фарабидің рухани мұрасы Қазақстандық және басқа елдік ғалымдар тарапынан ойдағыдай зерттелген. Ал әл-Фарабидің өзі зерттеу жүргізбеген ғылым мен мәдениет саласы жоқ, Б.Ғафуровтың есебі бойынша, ол 200-ден астам трактат жазған. әл-Фараби өзінің трактаттарын сол замандағы рухани-ғылыми тіл саналған араб тілінде жазғанымен, өз отанының ғасырлар бойы қалыптасқан мәдениетінен әрқашан нәр алып отырған. әл-Фарабидің ұлылығы оның өз отанының мәдени көңіл-қалпына ирандық, үнділік және антикалық мәдениеттерді ұштастыра білуі.

әл-Фарабидің мәдениет туралы пікірлері негізінен араб мәдениетінің мына 4 тармағына байланысты: 1. Хақиқат (бір алланың ақиқаттығын дәлелдеу). 2. Шариғат (мұсылмандық тұрмыс-салт заңдары). 3. Тарихат (Аллаға қызмет еткен әулиелер өмірі). 4. Маарифат (білімділік, парасаттылық идеялары).

А.Қасымжановтың пікірінше, мыңжылдық тариха бар Иран өркениетін бұл елді жаулап алған арабтар, осы мәдениеттегі өте терең парсылық өдебиетті меңгеру жолын өдеп деп түсінген. Әдепке жататын шығармалар өзінің қарапайымдылығымен, түсініктілігімен, ой-

ұшқырлығымен адамды баурап алады. Әдепті адам ілімін әл-Фараби өзіне тән гуманистік тұрғыдан қарастырады және осындай адамдағы бірінші қасиет деп оның парасаттылығын көрсетеді. Оның шығармаларында кездесетін адамды “хайуани ақли” (ақылды жан) деп анықтау кейінгі еуропалық ағартушылықтағы homo sapiens-ке сабақтас. Ақылды жанмен қатар әл-Фараби еңбектерінде адамды “хайуани мадани” (мәдениетті жан) деп анықтаудың да терең сыры бар.

Осындай тұлғалылық деңгейге ең алдымен ел басшысы көтерілу керек: “Ол өзінің аңдығыш қасиеті арқасында дана, философ, кеменгер, парасат иесі болып шығады, ал оның қиялдау қабілетіне қасиет дарыған адам пайғамбар, сәуегей және өмірдегі оқиғаларды түсінгіш, білгір болып шығады,- міне, осының бәрі оның төңірлікті танып білетін болмысының шарапаты” - дейді әл-Фараби. Мәдениетті адам тәрбиелеу мәселелерін әл-Фараби, өзінің “Қайырымды қала тұрғындарының көз-қарастары туралы”, “Бақыт жолын сілтеу”, “Ақылдың мәні туралы”, “Данышпандықтың інжу-маржаны”, “Бақытқа жету жайында” атты трактаттарында да жан-жақты талдаған. Оның жиі қолданатын ұғымы - “қала”. Қаланы әл-Фараби жай ғана қоныс, тұрғын жер деп түсінбей, оны адамдардың мәдени топтары, мемлекет мағынасында қолданады. Бұрын айтып кеткеніміздей, тіліміздегі “маданият” мадина (яғни қала) сөздерімен түбірлес. Ізгілер қаласының тұрғындары, ұлы ұстаздың ойынша, өздерінің инабаттылығымен, имандылығымен, әділеттілігімен, білімділігімен, өнер сүйгіштігімен көзге түседі. Олар надандар, адасқандар, азғындар қалаларының тұрғындарынан мүлдем өзгеше. әл-Фарабидің адамзат мәдениетіне қосқан үлесін, оның төмендегі өлең жолдарынан жақсы байқаймыз.

Бауырым, сен теріс жолға түскен жандарға ерме,
Олардан аулақ жүр, қашанда өділдік жағында бол.
Бұл дүние - біз мәңгі тұратын мекен-жай емес,
Әлемде ешкім өлімді жеңе алмады.
Адамдар өлде құмға түскен із бе екен?
Біз соншалықты дәрменсіз болғанбыз ба?
Бір рет самал соқса-ақ бөріміз,
Мына өмірден ұшты-күйлі жоғалып кетеміз бе?
Адамға бір сөттік қысқа ғұмыр берілген,
Сол қас-қағымдай сөттің өзін көп көріп,
Адамдар бірін-бірі жегідей жеп,
Бірін-бірі азапқа салып қинайды.
Түкке тұрғысыз атақ-даңққа таласып,
Қашанға дейін бір-бірімізді азаптай береміз?
Өліп кеткеніміз жақсы емес пе ?

Жалпы алғанда, өл-Фараби шығыс мәдениетінің алып тұлғасы, ол дүнижүзілік өркениетте өзінің қадірлі орнын алады. Оның рухани мұрасы өзінің ұлы ізбасарлары ибн-Синаға, Бируниге, Жүсіп Баласағұн және т.б.. суылмайтын қайнар болды.

Шығыс Ренессансы туралы сөз еткенде оның тағы бір бастауы соншалық бағыт (суфизм) жөнінде айтпай кетуге болмайды. Қазақстан жеріндегі ұлы ғұламалар Жүсіп Баласағұн, Сүлеймен Бақырғани, өсіресе Қожа Ахмет Иасауи шығармашылығында сопылық сарын үлкен орын алған. Онан соң Ренессанс идеясын тек Платон мен Аристотельдің шығыстық ізбасарлары қолдады деу де сыңаржақтылық. Сопылық бағыт ислам әлемінде о баста ресми дінге қарсы оппозициялық қозғалыс ретінде туады. “Суфи” термині арабтың “жүн шекпен” деген сөзіне орайластырып алынған. Сопылар киім талғамайтын, бар ойы руханият төңірегіндегі тақуа адамдар. Сопылық бағыттың таралуының бір себебі, әуелде ой бостандығын шектелмеген араб халифтарында X ғасырдан бастан фанатиктер күшейе береді. Олар “Құранға” қарсы деп әр-түрлі ағым өкілдерін қуғынға ұшыратады. Әсіресе, иран, түрік және үнділердің көне мәдениетінен қалған мұралар алла сөзіне жат деп жарияланады. Осы қуғын салдарынан Иран, Араб жерлерінен көптеген сопылар (өздерін дәруіштер деп атаған) Түркістан жеріне қарай ағылады. Орта Азияда 300-400 мың дәруіш пайда болады. Сопылар құдайды парасатпен емес, жүреппен түсіну керек деп жариялайды. Олар халыққа түсінікті ету мақсатында өз идеяларын жергілікті түрік тілінде уағыздайды. Осы бағыттың көрнекті өкілі, кейін мұсылман пірлерінің біріне айналған Қожа Ахмет Иасауи. Оның ең үлкен жетістігі ғасырлар бойы қалыптасқан, бай түрік мәдениетін мұсылман өркениетімен шебер байланыстыруында жатыр.

Иасауи 1093 жылы Испиджаб (Сайрам) қаласында дүниеге келіп, кейін ұзақ жылдар Иассы (Түркістан) қаласында толысып, 1166 жылы қайтыс болған. Ол өз өмірі туралы былай жырлайды:

Надандық теңсізлікке тұрды нұсқап,
Содан соң шөлдер-дағы қылды қыспақ.
Зәуімен өзөзілді міндім ұстап.
Таулардан талай зенгір астым міне.
Басталды зікір қылып, диуаналық.
Көрмедім хақтан өзгені ойыма алып,
Болғанда пәруананың жайы қанық.-
Өрт құсап қауырт жанып өштім міне,
Әуелде ойдан кенде болдым,
Біртіндеп білім алып жөнге келдім.

Тартынып көп қызықтан пенде болдым,
Алланың ақ жолына түстім міне.

Қожа Ахмет Иасауи жазған негізгі шығарма - “Диуана хикмет” (“ақыл кітабы”). Қожа Ахметтің өмірде бір жасаған бір ерлігі оның 63 жасқа келгеннен кейін, “пайғамбар жасына жеттім, одан өрі өмір сүруі, жарық дүниені көру күнә” деп бар байлығын мүсәпірлерге таратып, өз еркімен жер астындағы үндірде тіршілік етуімен байланысты. Оның пәк өміріне риза болған атақты Ақсақ Темір ғажайып Қожа Ахмет Иасауи ғимратын салдырды. Иасауи туралы Ыбырай Алтынсариннің берген бағасын келтірейік: “Муштафид ғұламалар арасындағы ұлықтары төртеу: имам Ағзам, имам Мөлік, имам Шафиг, имам Ахмад Ханбал Иасауи. Бұл төртеуі шариғат мәнісін толық тексеріп, халыққа түсіндіріп берді”.

Шығыс перипатетиктері ақыл - ойды жоғары қойып, трактаттар жазса, сопылық бағыт мәдениетінің поэзиялық әдісімен өз ойларын насихаттаған. Есімдері әлемге белгілі Омар Хайям, Сағди, Хафиз, Низами, Руми тәрізді ақындар сопылықтың гуманистік идеяларын пайдаланып, ғажайып дастандар жазғаны белгілі. Оларды қатарында өзінің тиесілі орнын алатын, түрік тілдес халықтардың ортақ өкілі Иасауиға тоталитарлық жүйе кезінде мистік ақын деген айдар тағылып, халық мәдениетінен шеттеуге әрекеттер жасалды. Шын мәнісінде, суфийлік ағымды керітартпа мистикалық ілім деу қате.

Философиялық суфийлік ағымның негізін салушыларға әл-Фазали мен ибн-Араби жатады. Олардың ілімі бойынша, мәдениеттілік дегеніміз жан-жақты жетілген, толыққанды адамды үлгі-өнеге етіп қабылдау. Сопылық бағыттағы тағы бір гуманистік идея - ғарыш пен адамның тұтастығы. Кемеңгер, жетілген адамдар тұратын ғарыш мүмкін әлемнің ең жақсысы болып есептеледі. Осы тамағла ғарыш адам арқылы өз шегіне жетеді. Өйткені, адам - ғарыштың нұсқасы. Ежелгі гректердің микродүние мен макродүниенің арасындағы үйлесімділік идеясы араб-иарсы-түрік Ренессансында да осындай өз көрінісін табады. Осыдан келіп сопылық бағытты мистика деу идеологиялық жала екендігіне күмән жоқ.

Құдай мен адамның арасындағы алшақтықты жоюға ұмтылған сопы шайырылардағы негізгі күш - махаббат. “Диуани хикметте” Қожа Ахмет дүниенің тірегі деп Адам мен Махаббатты алады. әл-Фараби өзі іздеген “қайырымдылар қаласын” махаббат пен сүйіспеншілік үстемдік еткен, ақылды ел басы, өділетті заңдары, бақытты тұрғындары бар “Гүлстаннан” табады. Гүлстанға жетудің жолын халықтағы ізгі қасиеттер мен адамгершілікті дәріптеп, жамандықтан арылудан көреді:

Ғаріп пақыр жетімдерді қылған шадман,
Құлдық қылып, ғазиз жанды еткен құрбан,
Тағам тапсаң, шын пейілмен күткен мейман.
Халықтан естіп бұл сөздерді айттым, міне...
Ғарып, тақыр жетімдерді өркім сүйер,
Риза бола ол пендеге пәруәрдігер.
Ей бейхабар, болма күмән, сені асырар.
Хақ, Мұстападан естіп, айттым мұны...

Қожа Ахмет Иасауидың Шығыс өркениетінде алатын орнын ХІІ ғасырда оғыз-қыпшақ тілінде бұл ұлы шайырдың шөкірті Сүлеймен Бақырған өзінің “Хақім ата” деген романында жан-жақты суреттеп берген.

Қазақтың жеріндегі Ренессанс көріністерінің бірі - Жүсіп Баласағұнның “Құтты білігі”. Осыдан 9 ғасырдан бұрын жазылған (1069-1070 ж.) бұл дастанда түрік мәдениетінің негізгі нышандары айқындалып, бақытты өмір сүру мұраттары тұжырымдалады. Жүсіп Баласағұнның Хас-Хаджибтің бұл еңбегін шын мәнісінде ортағасырлық түрік мәдениетінің энциклопедиясы деп қарастыруға болады.

Жүсіп Баласағұн Шығыс Ренессансының кемелденген кезінде өмір сүрген және әл-Фараби бастаған шығыс перипатетикасынан, әрі сопылық поэзиядан нәр алған. Сондықтан оны белгілі бір мәдениет ағымына үзілді-кесілді қоса салу дұрыс емес. Ол өзіндік бір дәстүр бастаған ұлы тұлғалардың қатарына жатады. Тарихи-мәдени ағын талай арнадан қуат алады.

“Құтадғу білік” (“Құтты білік”) - 6520 бәйіттен тұратын философиялық-тәлімдік шығарма. Дастанның аты Жүсіп Баласағұнның өмір тірегі құт, яғни парасатты, нұрлы өмір деген басты принципіне сүйенген. Бұл жерде Жүсіп Баласағұн тек Ренессанс идеяларынан ғана емес, ең алдымен оның тағдыры ұқсас түркі халықтарының ғасырлық мәдени мұралары төңірегінен іздеу керек. Яғни, “Құтты білік”, кейбіреулердің айтатынындай, араб-парсы әдебиетінің көшірмесі емес. Дастанда Х-ХІ ғасырдағы Жетісу жерінде тұрған тайпалардың салт-санасы, өдет-ғұрыптары, наным-сенімдері көп жырланған.

“Құтты білік” кейіпкерлерінің есімдері де бұрынғы төңірлік нанымдарына қатысты. Басты бейне Құнтуды - әділ ел басшысының рәмізі. Бұл бейне “Құлтегі” (“Түркі қағанаты туралы сөз”) жазуларынан басталып, әл-Фараби мен Қожа Ахмет Иасауи армандаған түрік мәдениетіндегі үлгі, мұрат тұлғаның бастысы. Келесі кейіпкер әділ патшаның уәзірі, ақыл-парасаттылықтың иесі, елге бақ-дәулет, яғни құт әкелетін Айтолды бейнесі арқылы ашылған. Құн мен Ай қашаннан Кіндік Азия халықтарының пір тұтқан күш-қуаттары еді.

Уәзірдің ақылды ұлы Ұғділміш осы мәдениетке тән білімділік пен парасаттылықтың көрінісі. Әдеп пен тәртіп, байсалдылық пен түсінүшілік Ұғділміш бейнесінде философиялық-дидактикалық тәсілмен суреттелген.

Ей, білімпаз, бір сөзім бар ойымда,
Парасат пен білімпаздық жайында,
Ақыл-ой - шамшырағың түндегі,
Білімдарлық - жарық көзі күндегі.

Төртінші бейне - дәруіш Одғұрміш. Бұл жерде бірнеше терең ой айтылған. Ұғыну (Өгдүлміш) пен Жүрек оттын (Оғдүрміш) сұхбаттасқаны бүкіл араб-парсы-түріктергі мәдени өрлеу дәуірін толғандырған нағыз дүниетанымдық ізденіс еді. Ақыл мен сезімталдықтың, парасат пен түсінүшіліктің, ақиқат пен махабаттың арасындағы үйлсім тек Еуропа ғалымдарының ғана емес, сонымен бірге Шығыс ғұламаларын да көп толғандырады. Дәруіш Одғұрміш өзін Жерұйыққа - хан сарайына қаншама шақырғанымен өзінің қасиетті өлемі - бас бостандығынан айырылғысы келмейді. Күнтуды үшінші рет шақырғанда ғана, сопы дәруіш сұхбаттасу мақсатымен хан сарайына келеді. Бұл жерде үлкен мәдени сыр жатыр және осыны түсіне білген Жүсіп Баласағұн адамзаттың өркениетті болашағына терең болжам айтқан. Хан сұрақтарына дұрыс жауап бере білген Оғдүрміш пендешілік ләззаттардың желегіне ермей, ескі дорбасын қайтадан асынып, тау-тасты аралап кетеді. Бұл мистика да, аскеттік те емес, қайта рухани тәкаппарлықтың жеңісі. Күнделікті пендешілік өмір тауға тас көтеріп, беталды өуре болатын Сизифтің әрекеті сияқты. Бақытқа жету жолы байлық жинау емес, басқаны алдау да емес екендігін бұдан талай ғасырлар бұрын ата-бабаларымыз білген.

Дәруіш-сопылар ерлігіне таң қала отырып Жүсіп Баласағұни алайда, бақытқа жетудің негізгі құралы деп парасаттылыққа тоқталады:

Ақыл - шырақ кара түнді апатын,
Білім - жарық нұрын саған шашатын...
Ақыл болса, асыл болар - болса ер,
Білім болса, бектік қылар - болса ер,
Ақыл кімде болса - болар асыл ол,
Білім кімде болса - бек һәм басың ол.
Ақылымен кісі асыл атанар,
Бекке ел ісі білімімен жасалар,
Талай ізгі іс атқарылды ақылмен,
Мың рахмет ақыл-еске асыл кең!
Пайдасы көп, аз ақылды аз деме,
Қадірі көп, аз білімді аз деме!..

Жұпарға ұқсап білімде тез таралар,
Сақтап болмас басқалардан даралап,
Жасырсаң жұпар, оны кісі білдірер.
Жасырсаң жұпар, оны ісі білдірер,
Білім- байлық азаймас һәм жоғалмас,
Еш қарақшы, ұрыға да тоналмас.
Ақыл, білім бейне кісен кісіге,
Кісенді ашып бармас қылмыс ісіне.

Сөйтіп, Жүсіп Баласағұн қазақ және басқа туысқан түрік халықтарының рухани өрлеуіне үлкен үлес қосқан ғұламалардың бірі. Оның мұрасы - алтын қазына.

Түрік тайпалары Шығыс Ренессансының жай ғана шеткі аймағы емес екенінің бір куәсі - Махмұд Қашғаридің (XI ғ.) “Диуани лұғат ат-түрк” (“Түркі сөздерінің жинағы”) атты туындысы. Бұл сөздікті тек тіл танулық құрал демей, сонымен бірге ортағасырлық түрік мәдениетінің озық өркениетке қосқан бір үлесі деп қарастырған жөн. Мұсылман әлемін баурап алған мәдениетке өзін әлемге таныту қажеттігі туды. Оны Махмұд өзінің теңдесі жоқ шығармасында ойдағыдай жүзеге асырды. Махмұд Қашғаридың негізгі зерттеген мәселесі - түрік тайпаларының мәдениеті. Осы мақсатпен ол бүкіл түрік тайпалары мекендеген кеңістікті аралап шыққан. “Мен түріктер, түркімендер, оғыздар, шігілдер, яғмалар, қырғыздардың шаһарларын, қыстақ пен жайлауларын көп жылдар кезіп аралап шықтым, лұғаттарын жинадым, түрлі сөз қасиеттеріне үйреніп, анықтадым. Мен бұл істерді тіл білмегенім үшін емес, қайта бұл тілдердегі әрбір кішігірім айырмашылықтарды да анықтау үшін істедім. Әйтпесе, тілде олардың ең білгір адамдарынан, ең үлкен мамандарынан, көрегендерінен, тайпаларынан шыққан, соғыс істеріне мықты найзагерлерінен едім. Оларға ден қойғаным сондай, түріктер, түркімендер, оғыздар, шігілдер, яғмалар және қырғыз тайпаларының тілдері түгелдей көңілім қонып, жатталып қалды. Солардың бәрін мұқият бір негізде жүйеге салдым.”

Лұғатта тек Қарахандар мемлекетінің мәдени өмірі ғана емес, сонымен бірге ежелгі дәуірден келе жатқан түрік мәдениеті миф-аңыздар, тұрмыс-салт ерекшеліктері, түріктердің Көк төңірісі мен Күнге табынуы, табиғат құбылыстары тамаша суреттелген. Махмұд Қашғариды халық эпосын жазба мәдениетте түрік әлемінде алғашқы зерттеген ғұлама деп бағалауға болады. Қазақ фольклорының негіздерін осы Махмұд Қашғари келтірген көптеген мақал-мәтелдерден кездестіруге болады:

Кеңесті іс келісе береді,
Кеңессіз іс хері кетеді,

Құс қанатымен,
Ер атымен,
Көрікті тоның болсын,
Шырын асың өзгеге болсын.
Алымшы - арыстан,
Берімші - тышқан.
Кісі аласы ішінде.
Жылқы аласы сыртында,
Ұлық болсаң, кішік бол.
Інген ыңыранса, бота бозлайды.
Арпасыз ат жүрмес.
Арқасыз алып жеңбес.

Жалпы айтқанда Махмұд Қашғари Қазақстан және туыс түрік халықтарының ішіндегі алғашқы мәдениет зерттеушісі.

X-XII ғасырлар Қазақстан жеріндегі мәдени өрлеудің шынайы айғағы ретінде белгілі. Алайда, XIII ғасырдың бас кезінде Қазақстан мен Орта Азия мәдениеті үлкен сыннан өтті. Шыңғысхан шапқыншылығының салдарынан тамаша материалдық және рухани қазыналар жойылып кетті. Моңғол әскерлері гүлденіп тұрған қалалар мен елді мекендерді жермен жексен етті, бау-бақша егіс алқаптарын жойды. Дүниежүзілік өркениеттегі жоғары жетістіктерге жеткен Жетісу, Талас, Сыр аңғарлары қаңырап бос қалды. IV Инокентий папаның моңғол ханы күйікке жіберген елшісі Платон Карпини, француз королі Людовик IX-дың Мәнке ханға аттандырған елшісі Рубрук өз жазбаларында моңғолдарды мәдениет қиратушылары ретінде суреттейді.

Сонда да, моңғол шапқыншылығы терең ғасырлардан нәр алған түрік халықтарының бай мәдениетін мүлдем жойып жібере алмады. Шыңғысхан балалары Жошы мен Шағатай ұлыстарында билік еткен моңғол әкімдері ұзаққа бармай-ақ жергілікті халықтың тілі мен мәдениетін қабылдап, оларға сіңісіп кетті. Кейінірек қазақ жерінің көпшілік бөлігін біріктірген Алтын Орда мемлекеті көршілеріне “қыпшақ елі атанады”. Алтын Орда Еуразиялық даланы түгел дерлік қамтып және негізінен түрік тілдерінде сөйлейтін Шағатай ұлысы мен мамлюктік Мысырмен тығыз мәдени байланыста болды. Деңгіз қыпшақ елі моңғол соққысынан есін жинап алған соң, бұрынғы мәдени салт-дәстүрді ары қарай жалғастырды. Жетісу жерінде XIV-XVI ғасырларда өмір сүрген феодалдық Моғолстан мемлекетін негізінен түркі тілдес тайпалар мекендеді. “Қазақтың көне тарихы” кітабында: Моғолстан мемлекетінің негізгі халқы ежелден бері осы өңірде жасаған дулат, қанды, керей, үйсін, арғын т.б. тайпалар еді дей келіп: “Орта

ғасырлардығы тарихшылардың деректеріне қарағанда, 14-ғасырда жоғарыда аталған ру-тайпалар “моғол” деп аталған. Бірақ бір кездегі “моғол” қалыптасқан халықтың аты емес, әскери-саяси одақтың аты болды”, - деп көрсетілген.

Осы дәуір мәдениетінің басты ерекшелігін Қазақстан жерінде Шығыс әскерлерінің күшеюі деп қарастыруға болады. Шығыс Ренессансының ықпалы қазақтың төл мәдениетінде мығым орын алған. Фердауси, Омар Хайям, Низами, Әлішер Науаи шығармаларын білмеген. “Тотынама”, “Мың бір түн”, “Шаһнама” сияқты шығыс дастандарын оқымаған қазақ ғұламалары болмаған. Осы туралы Абай өз шығармашылығында тура айтады. А.М.Горький шығыс ертегілерін қызық та ғажайып, ол бізге гүлдей жайнаған шығыс фантазиясын танытады десе, шығыстанушы ғалым Е.Д.Бертелье шығыс хикаяттарының адамға терең ой салып, ғибрат беретінін айтқан.

Қазақ хандығы құрылар алдында қыпшақ-оғыз тілдерінде талай ұтымды мәдени туындылар жазылған. Алтын Орда ақындары Насыраддин Рабғузи “Қисса - сұл әнбия”, Саиф Сарай “Гүлстан”, Хорезми “Махаббатнаме”, “Құтбы Хұсрау уа Шырын”, Дүрбек “Жүсіп-Зылықи” дастандарын дала халқына түсінікті тілде өңдеп, жазып шықты. Бұл кезде (XIII-XVғ.) Карпат тауларынан Қытай, Моңғол жерлеріне дейінгі үлкен аймақты мекендеген қыпшақтар тілін еуропалықтар да білуге тырысқан. Олар қыпшақтарды құмандар деп атады. Осы өркениеттен қалған ұлы мұра - “Кодекс Куманикус”. Ол XIII ғасырдың аяғында құрастырылған, авторы белгісіз, қыпшаққа - парсыша - латынша сөздік еді. Бұл үш тілдің сол кезде мәдени қатынастық маңызы зор болды. Латын тілі - Батыс Еуропаның дін, ғылым, мәдениет құралы : парсыша білген адам Шығыста өзін еркін сезінеді; қыпшақ тілі үлкен әлеуметтік-мәдени ареалдық тілі болды. “Кодекс Куманикус” тек сөздік емес, сонымен берге халықтық мәдениеттің жинағы, түркі тайпаларының энциклопедиясы қызметін атқарады.

3.6. ҚАЗАҚ ТӨЛ МӘДЕНИЕТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қазақ халқының төл мәдениеті ұзақ ғасырлар бойындағы тарихи қозғалыстың жемісі болды. Ұлан-байтақ Еуразия даласындағы тайпалардың қалыптасуы, жалпы түріктік өркениет жетістіктері, өрине, қазақ халқының мәдениетіне тұтамыр болды. Алайда, ұлттық мәдениет өркендеу үшін ұлттық мемлекеттік ауадай қажет еді. Орыс

мәдениеттанушысы Н.Данилевский айтқандай, өркениетке жетудегі басты кадам этнографиялық кезеңнен соң туатын мемлекеттік сатыға байланысты. Бірде-бір империя тарихта тұрақты өрі мәңгі қалмады. Дүниежүзілік ортақ мәдениетке жеткізетін сара жол ұлттардың және халықтардың саяси бірігуі арқылы емес, олардың терезесі тең өркениеттерінің сұхбаттасуы нәтижесінде асады.

Қазақстан жеріндегі мәдениеттің дамуы XV ғасырда Қазақ хандығының құрылуымен жаңа сатыға көтерілді. Осы кезден бастап Ресей империясының құрамына толық енген уақытқа дейінгі қазақтардың материалдық және рухани мәдениетінің кейбір ерекшеліктеріне тоқталып өтейік. Мәдениеттанудағы негізгі тәсіл рәміз және таңбалар герменевтикасы болғандықтан қазақ мәдениетін осы сипатта талдауға көңіл аударамыз.

Қазақ мәдениетін аксиологиялық сараптау. XV ғасырда қазақ халқының және біртұтас мемлекетінің қалыптасуына байланысты ұлттық мәдениеттің тұрақты белгілері орнықты. Осы мәдениет туралы соңғы кезге дейін ғылымда догматизм мен еуроорталықтық көзқарастар басым болды. Ең алдымен кейінгі орта ғасырлар мәдениеті сөз болғанда “феодализм - эпостық алтын бесігі” деген пікірлер әдетте жиі кездеседі. Бұл мәселе туралы талқылағанда мына жөйтерді естен шығармаған жөн. Біріншіден, қоғамдық-экономикалық формациялық жіктеуді мәдениетке таңу дұрыс болмайтынын жоғарыда айтқанбыз. Екіншіден, Қазақ хандығын рулық-патриархалдық қоғам деу де жаңсақ пікір. Мемлекеттің негізгі ұйытқысы ауылда тек бір атадан тараған руластар емес, мұнда оларға қоса атасы басқа кірмелер, бұрынғы құлдардан тараған қоңсылар тұрған. Қазақ мемлекетінің саяси-әлеуметтік негізін түсіну үшін ондағы заң жүйесіне тоқталып өтейік. Қоғамдық өмірде, өрине, бұрыннан қалыптасқан салт-дәстүрлер, ислам дінінің шариғат жүйесі мен көдімгі құқықтық ережелері үлкен рөл атқарған. Алайда, Қазақ хандығы “жарғы” деп аталатын арнаулы шығарылған заңдар арқылы басқарылып отырылған. “Жарғы” сөзі өділдік деген ұғымды білдіреді. “Түпкі мәні жарудан, нәрсені салмағын бір жағына аудармай, дәл, өділ айырудан шыққан. Дауды өділ, тура шешкен билерді халық бұқарасы ардақтап “қара қылды қақ жарған” деп мадақтаған.. Өзінің мазмұны бойынша бұл заңның түбегейлі идеясы ежелгі әскери демократия арнасына барып тіреледі. Қазақ мемлекетінде “Қасым ханның қасқа жолы”, “Есім ханның ескі жолы”, Төуке ханның “Жеті жарғысы” деп аталатын заңдар жүйесі болған. “Жеті жарғы” тек құқықтық нормалар жинағы емес. Онда әр түрлі діни, тәлімдік, өлеңтілік,

қарым-қатынастық мәселелер, яғни қоғамның барлық мәдени-әлеуметтік әмірі қарастырылған. “Жеті жарғыны” жан-жақты зерттеген ғалым А.Левшин. Оның “Описание киргиз-кайсацких орд и степей” кітабынан үзінділер келтірейік:

- * Қанға қан, жанға жан
- * Ердің құны екі жүз жылқы, әйелдің құны жүз жылқы
- * Әйелді балағаттаған кешірім сұрау керек, әйтпесе құн төлейді
- * Әке өлсе, мүлкі мұра, аға өлсе жеңге мұра
- * Семсер астында серт жүрмейді, иілген басты қылыш кеспейді
- * Алдына келсе, атаңның құнын кеш
- * Кім христиан дінін қабылдаса, оның мүлкі туысқандарына өтеді
- * Әкесін не шешесін жөбірлеген қара сиырға теріс мінгізіліп, мойына құрым киіз байланып, ауылды айналдыра жүргізілер.

Қазақ халқының материалдық мәдениеті. Мәдениетті материалдық және рухани деп бөлудің шартты екендігін ескерте кеткен жөн. Кез келген рухани құбылыс пен оның заттандырылған түрі адамдық тұтас әрекеттің екі жағы. Қоршаған ортаға сәулесі түсіп тұр, ал оның сезімдері мен ақыл-ойы әлемнен нәр алады. Осы тұтас мәдениет әлемін түсіну мақсатында ғылыми дәстүр бойынша әрқайсысын жеке талдап көрелік. Қазақ халқының материалдық мәдениеті осы аймақты мекендеген ертедегі көшпелі тайпалар мәдениеті мен ортағасырларда өркендеген отырықшы және қалалық мәдениеттің дәстүрлерін жалғастырады. Ғылыми зерттеулер мен археологиялық қазбалар XV ғасырдан кейін Қазақстан жерінде қалалар құлдырап кетті деген пікірді өзгертуге мүмкіндік берді.

Жергілікті құрылыс мәдениетінің жоғары дәрежеде болғанына XV-XVIII ғасырлардағы Яссы (Түркістан), Сауран, Отырар, Сығанақ, Сайрам төрізді қалалар, Орталық Қазақстандағы Домбаул, Алашахан, Жошпыхан ғибадатханалары, Оңтүстік Қазақстан және Маңғыстаудағы сәулет ескерткіштері куә. Орта Азия тарихшысы Рузбехан Исфahани қазақ хандығының көп жылдар астанасы болған Түркістан туралы мынадай жолдар жазады: Солтүстік жақтағы қазақ жерлерімен және Әндіжанға апаратын жолдармен Қытай шекарасына дейін Яссыға тауар және сирек кездесетін заттар тасылды. Бұл әр түрлі елдердің көпестері үшін жүк түсіретін және жүк алатын пункт, әр түрлі елдердің саяхатшылары үшін аялдайтын орын. Ал Хафиз Таныштың айтуынша, “Сабрам қамалы - күшті бекіністі қамал, оның күштілігі мен қуаттылығы сондай, оны аламын деп тәуекел еткен жау ол қорғанның іргесіне жете алмаған. Тамаша қорғаныс құрылыстары, азық-түлікпен,

сумен (қамалдың ішінде құдықтар болған) қамтамасыз етілуі арқасында қорған талай айлар бойы қоршауға төтеп бере алатын болған” .

Осы сәулет үлгілерін сауда халықтық мәдениеттің озық және тапқыр шеберлері жарасымдылықтың, үйлесімдік пен тұтастықтың шешімдерін таба білген. Ислам діні тірі жанда суретке түсіруге тыйым салғаны белгілі. Сонда да қыш құмыра әшекейлеріндегі түбі сонау садақтардың “Хайуанат” стилінен басталған қазақтың ою-өрнектері тіршілік иелерінің нобайын бейнелеген.

Ұсақ адырлы дала төсінде әсем құрылыс асқақтай көрінеді. Сағым көтерген сайын далада жортқан тұлпар тұяғының дүбірі мен ғасырлар қойнауынан талып жететін күңіренген үн қоса естілгендей. Жошы хан ескерткіші тек өнер туындысы ғана емес; дәуір тынысын, дүние тылсымын жеткізіп тұрған ғимарат. Белгілі сәулетші Т.Бәсенов: “Өзін талдап түсінуге болатын қазақ сәулет өнерінің ою-өрнек қазынасы жинақталған өзінше бір музей”, - деп жазады. Бұл жерде айта кететін тағы бір жайт бар. Кейбір мәдениет зерттеушілері Қазақстан жеріндегі ғимараттар Орта Азия сәулет өнерінің көшірмесі дегенге саятын пікір айтады. Егер біз ғимараттарға көрік беретін күмбезге назар аударсақ, байқайтын нәрсеміз, күмбездік шатыр жабын мен шаңырақтың құрылымдық бірлігі. Шығыстанушы А.Н.Бернштедт күмбезді-дарбазалы сәулеткерлікке кейбір бүкіл Орта Азия сәулет өнерінің өзегі болған үш нәрсені - құрылыстың күмбезді қаңқасын, портал мен ойма қыштардан құрастырылатын декорды ерекше бөліп қарап, мұндағы күмбез идеясы мен оны тұтас жүзеге асыру көшпелі-малшы қауым мекендеген солтүстіктен алмасқан деп есептеген.

Алайда, қазақ хандығының қалалық мәдениетінің одан әрі өркендеуіне сыртқы жағдайлар онша қолайлы болмады. Жоңғар шапқыншылығы, Орта Азия хандықтарының толассыз шабуылы, ең бастысы - батысынан және шығысынан шыққан екі империяның - Ресей мен Қытайдың жаугершілік саясаты салдарынан қазақ халқы отырықшылықтан гөрі жылжымалы киіз үйге қайтадан көбірек көңіл бөлді.

Киіз үй тек баспана емес. Ол халықтың өмірлік салт-дәстүрінің таңбасы қызметін атқарады. Шексіз даланы көк теңізге теңейтіндердің пікірлерінің жаны бар: көкжиектен көк аспанның астындағы шексіздікте ақшағала дөңгелек киіз үйлер аралдар тәрізді, олардың арасын дала кемелері - түйелер мен ұшқыр қайық - аттар қосып тұр. Қатал үскірік аяздан, шілденің аптап ыстығынан қорғайтын, тез жинап, тұрғыза қоятын баспанаға киіз үй өте сай келеді. Дөңгеленген сыртқы пішіні қатты желге орнықты болса, туырлықтар жауыннан кейін тез кебеді. Шаңырақ - шеңбер тәрізді шабағынан және күлдіреуіштен тұрады.

Оның төбесінен жабылатын түндіктің жартылай ашық тұруы, бір жағынан, тұрмыс қажеттіктерінен туса (жарық түсетін терезе, түтін шығатын мұржа, таза ауа), екінші жағынан, шаңырақ шексіз аспанның белгісі, мәңгілікке апаратын жол іспеттес. Егер киіз үйге жоғарыдан төмен қарасақ, онда шаңырақ күнге, ал уық-кережелері оның сәулелеріне ұқсас. Халық санасындағы фәни өмірден нұр жауып тұрған аспанға ұмтылу идеясы киіз үй құрылысынан өз көрінісін табады.

Киіз үй қазақтың уақыт пен кеңістікті меңгеруінің құралы болды. Уақыт өлшемдері негізінен “ат шаптырым”, “ет асым”, “сүт пісірім”, “бие сауым” т.б. болып бөлінеді. Оны өлшеудің сағаты киіз үйдегі шаңырақтан түскен күн сәулесінің уық аралығынан өтуіне байланысты “уық саны 45, 60, 72, 90, 120” болып келеді. Бұл сандардың барлығы 360-ты қалдықсыз бөледі. Мысалы, үйдің уық саны 72. Әрбір екі уықтың арасы 5 градусқа тең ($360:72=5$). Шамамен күн сәулесі екі уықтың арасын 20, үш уықтың арасын 40 минутта өтеді немесе “бие сауым” уақыт. Осы айтылғандардан-ақ аспан әлемінің кішірейтілген бейнесі киіз үй болмақ деп пайымдау керек.

Натуралдық шаруашылық жағдайында қазақ халқы қолөнер шеберлерін жоғары бағалаған. “Ағаштан түйін түйген”, “Он саусағынан өнер тамған” сияқты тым шебер ұсталар, тоқымашылар, балташылар т.б. іскер адамдар халықтық материалдық мәдениетінің тамаша үлгілерін жасаған. Халық өнері әсіресе киіз үй жиһаздары мен ұлттық киімнен айқын көрініс тапты. Қазақ жерінде XIX ғасырда айдауда болған поляк ғалымы Бронислав Залеский былай суреттейді: “Бұл ғажайып көрініс: олар көш кезінде, мерекедегідей жасана киінеді, ең әдемі киімдерді әсіресе байлардың алтын зер төгіп тіккен шапандарын осы кезде көруге болады. Ауыл ақсақалы көш бастаса, ер-тоқымына қызыл шұғамен тысталған көпшік немесе кілемше жапқан атқа мінген зайыбы оның соңынан ереді. Атты, атқа салт мініп жүруді жақсы көретін бұл халық ең алдымен көлігінің өзбеліне көбірек көңіл бөледі. Ер-тұман олар үшін барлықтың, байлықтың белгісіндей болып безендірілуге тиіс. Ердің алдыңғы қасын көбіне күміс қаптатып өрнектейді, тіпті қолы жеткендерінің асыл тас орнататындары да болады. Жүген, өмілдірік, құйысқан - бәрі де шебер өріліп, Шығыс үлгісіндегі өрнектермен безендіріледі”.

Киім киюдің де өзіндік рәсімі болған. Мысалы, жасөспірім қыздар аң терісінен жасалған, төбесіне үкі тағылған бөрік кесе, жаңа түскен келін өуелі сәукелемен жүрсе, кейін басына желек салады. Отыздан асқаннан кейін әйелдер кестеленген кимешекпен жүреді. Әшекей тастарды қолданудың да өзіндік рәсімі бар. Халық інжу- көзді шел басудан, көз

сүйелінен; құлпырма тас - көз типоден, маржан - азғындыққа түсуден, дүр тасы - жемсау ісігінен сақтайды деп есептеген, әйелдің қолындағы жүзiктi ас адалдығының кепiлi деп бiлген.

Қазақ халқының XV-XVIII ғасырлардағы рухани мәдениеті.

Рухани мәдениеттің өзегі, өзіндік санасы философия болғандықтан алдымен ғасырлардағы пәлсафалық ойларға тоқталып өтелік. Осы заман философиясы туралы көптеген зерттеушілер қазақ хандығында кәсіби философтар болған жоқ, сондықтан философия фольклор шеңберінен шықпайды деген пікірлер айтады. Әрине, ерте кезден бастап-ақ қазақ халқының философиялық пайымдаулары миф-әфсана, аңыз-ертегілермен байланысты. Дүниені антропоморфтық түсіну нәтижесінде халық санасында тәңірі жаратушы өте шебер “Ұста адамға” ұқсас топшыланған.

Қазақ философиясының басты ерекшелігі табиғат пен ғарышты қастерлеу мәдениетінен туады. Аспан мен Жер стихиялары, Күн, Ай, Жұлдыздар халық санасында шығармашылық күштерге айналған. Қара түнек тұманды қақ айырып, жарық пен қараңғылықты бөлу - тіршілік пайда болуының себепкері.

15-ғасырдағы алғашқы қазақ хандары Жәнібек пен Керейдің ақылшысы болған - ақын және философ Асан қайғы жырау танып кеткен Хасан Сабитұлы 1361-1370 жылдар аралығында Еділ бойында туса керек. Шоқан Уәлиханов оны “көшпелі ноғай, қазақ ұлысының философы” деп атайды. Қорқыт ата сияқты Асан қайғы үлгі тұтарлық Гүлстанды - идеалды қоғамдық құрылысты арман етті. Бұл қазақ мәдениетінің жаңа ғана қалыптаса бастаған кезі еді. Ол қазақ хандарына тым ерте қуанбандар, табысқа масаттанып кеткендер деп ескерту айтады. Ол халықтың болашағын ойлап, Еуропадағы Томас Мордың “Утопия” аралына, Томазо Кампанелланың “Күн қаласына” ұқсас “Жерұйықты” іздейді. Жерұйық - қой үстіне боз торғай жұмыртқалайтын, ру-тайпа таласы жоқ, жүт пен қайғы-қасіреттен аулақ, шөбі шүйгін, суы сүт, топырағы май, тасы алтын, ағашы жеміс-жидекке толы құтты қоныс. Сол жерді табу үшін ол желмаяға мініп төңіректің төрт бұрышын шарлап кетеді. Алайда, таба алмайды, қайғыланып өмірден өтеді. Ол туралы М.Әуезов былай деген: Тарихта болған адамдар ішінде өмір сорабы, іс-еңбегі халықтың нағыз ертегісі болып, тек сол қалыпта ғана ой-жадында сақталған адамның бірі - Асан қайғы. Әрине, Асан қайғы пессимистік тұлға емес. Оның шығармашылығынан туатын негізгі қағида: “Жерұйыққа”, бақытқа жететін жолдың оңай еместігі; оған қажымас-қайратты, дөйекті, ел қамын ойлаған жандар ғана жете алады

жәу. Асан қайғының мол мұрасынан үзінді келтірейік:

Құладың құстың құлы еді,
Тышқан жеп жүнін түледі,
Аққу құстың төресі
Ен жайлап көлді жүр еді.
Көлде жүрген қоңыр қаз,
Қыр қадірін не білсін.
Қырда жүрген дуадақ,
Су қадірін не білсін!
Атадан алтау тудым деп,
Асқынып жауап айтпаңыз,
Алғаным асыл ару деп,
Күн шығарып жатпаңыз.

Қазақ мәдениетінің рухани негізінің бірі - халық ауыз өдебиеті. Ол бүкіл өмір белестерін қамтыған, мазмұны терең, көркем де құнарлы қазына еді. Ақын, сал, сері, жыраулар халық өмірін өте шебер суреттеп берген. Қазақ ауыз өдебиеті ойдағыдай зерттелгендіктен оқырманға М.Әуезов, А.Байтұрсынов, Х.Досмұхамедов, Ә.Қоңыратбаев, Ш.Ыбыраев шығармаларымен танысуды ұсынамыз.

XV-XVIII ғасырлар арасындағы рухани мәдениет туралы сөз еткенде қазақ халқының діни нанымдары мен сенімдеріне тоқталмай өтуге болмайды. Әрине, бұл кезде қазақ халқы негізінен ислам дініне сенген. Алайда, көшпелі халық арасында мұсылмандық бұрыннан қалыптасқан басқа сенім-нанымдармен қоян-қолтық араласып кеткен еді. Ең алдымен тәңірлік діннің тамырлары халық санасында терең жайылған-ды. Ислам діні негізінен Қазақстанның оңтүстік бөлігінде, ақсүйектер қауымы арасында мығым болды. Бұқара халықтың арасында молдалардан гөрі бақсылардың ықпалы басым еді.

Қазақ халқының сенімі, нынымдары жөнінде оны ислам мен тәңірлік діннің этикалық қосындысы деген пікір дұрыс емес. Бұл жерде халық мәдениетінде олар ұзақ ассимиляциядан өтіп, ерекше бір синкреттік қалыпта болды. Бұған дін, аруақ, “тәңірі, - алла” сияқты ұғымдар куә. Қазақтар әсіресе ата-бабалар аруағын қатты қастерлеген, өте үлкен бөледен құтылғанда өдетте, түйе сойып тасаттық жасалып отырған (ақ түйенің қарны жарылған күн). Бұл жерде де бақсылық ұғым мен ислам дініндегі Ибрагим пайғамбардың Алла жолында көк қошқарды құрбандыққа шалуы бір тектес. Халық санасында күдіретті күштер “киелілер” және “кесірлер” болып бөлінген. Мысалы, төрт түлік малдың киелері бар: қойдың пірі - Шопан ата, жылқының пірі - Қамбар ата, түйенің пірі - Ойсыл қара, сиырдың пірі - Зеңгір баба, ешкінің пірі -

Шекшек ата. Сол сияқты киелі жерлер мен табиғи құбылыстар да жеткілікті (Әулие Қызылтау, Ақмешіт, Теректі әулие, Қазығұрт т.б.). Кесірлерге жезтырнақ, жың-шайтан, албасты т.б. жатады. Мысалы, күн күркіреуін ислам діні періштелердің шайтанды қууы десе, бақсы Көк Төңірі қырсықты аластап жүр дейді. Тарихи деректер бойынша, көшпелілер ұзақ уақыт киізден қуыршақ істеп алып, оларға “буд төңірі” деп жасырып табынып жүрген. Ауру-індет, қуаңшылық, табиғи апаттар көбейген кезде ауыл адамдары тасаттық жасап: “пәле-жаладан құтқар”, “көктен жаудыр, жерден өндірі” деп аспанға жалынған. Жаңа туған айды көргенде: “Ай көрдім, аман көрдім, бұрынғыдай заман көрдім, ескі айда есіркей көр, жаңа айда жарылқай көр” деп айға сыйынған. Киелі табиғи күштің қазақ арасында ең көп тараған түрі - от. “От - ата, май - ана, жарылқа” - деп сыйыну халық арасында кең тараған.

Қазақ арасында ислам діні таралғаннан кейін де бақсылардың ролі кемімеген. Бақсылардың өзіне төн күйі - сарыны болған, олардың балгерлік-тәуіптік емдеу ісімен айналысқан. Осындай бір бақсы Қойлыбайды Шоқан Уалиханов ерекше атап өткен. Ол туралы мынадай жолдар сақталған:

Ертеде ел нары екен қалың найман,
Қонысы Алтай, Арқа, Қытайға ауған.
Ішінде қалың найман бағаналы,
Қойлыбай жың жүтендеп, пері мінген.
Қазақта бақсы асқан жоқ Қойлыбайдан.
Астында жорғалаған шашты сайтан.
Қойлыбай қобыз алса қалбалақтап,
Көкеман жетіп келер әлдеқайдан.
Тау-тасқа ерегіссе салған ойран.
Дарханның Нәдір пері - аға жыны,
Ардақтап оған “шолақ” деп ат қойған.
Койлекеннің үшінші жан жолдасы -
Шайтанның шу асауы батыр Шайлан.

Төңірлік және бақсылық наным-сенімдердің қазақ халқының рухани мәдениетіндегі орны бөлекше. Алайда, осыдан келіп қазақтар шала мұсылман болды деген пікір тумау керек. Әлемнің құрылымы, адамның ондағы орны, адамгершіліктің негізгі парыздары қазақ мәдениетінде исламдық уағыздар төңірегінен табылады. Мысалы, Мұхаммед пайғамбардың төмендегідей хадистері халық санасына сіңіп кеткен: құдайды жалғыз және бар деп білу, адамдарды құдайға теңгермеу, орынсыз алланы ауызға ала бермеу, алланың ризашылығына шүкіршілік қылу, жалған жерде ант етпеу, ата-ананы сыйлау, нақақ кісі өлтірмеу, ұрлық-жала,

ғайбат сөйлеуден аулақ болу, бес уақыт намаз оқу, садақа беру т.б.

Философия, өнер дінмен қатар рухани мәдениеттің ажырамас бөлігін адам және әлем туралы теориялық не эмпириялық білімдер жүйесі құрастырады. Қазақ дүниетанымы космогониялық сипатта болды. Шексіз далада мал бағу, түнде жиі жолға шығу төрт құбыланы анық аңғаруды, жұлдызды аспан астында сезімталдықпен бағдарлауды талап етті. Табиғат құбылыстарын мұқият бақылаудың нәтижесінде халық санасында кемелденген астрономиялық, метеорологиялық, жалпы жаратылыстанулық білімдер жүйесі қалыптасты. Мұнымен халық арасында зор беделі бар адамдар шұғылданды.

Жұлдызды аспанды жақсы білген халық дүниенің белдігі, компасы ретінде Темірқазықты алды. Әлемнің екі нүктесі: Темірқазық пен қарсы қазық жол көрсетуші, бағдарлаушы болып шығады. Тұзу жол нұрға жеткізбек. “Жеті қарақшы” түнде мал баққандар үшін аспан сағаты сияқты еді, оның қозғалысы бойынша олар кезектесіп бағып отырды. Қазақтар планеталарды жақсы білген. Венераны - Шолпан, Меркурийді - Кіші шолпан, Марсты - Қызыл жұлдыз, Юпитерді - Есекқырған деп атаған. Астрономиялық және метеорологиялық бақылауларды есепшілер үшін Үркер жұлдызының маңызы зор болды. (“Үркер жерге түспей, жер қызбайды”). Жыл және күнтізбе осы Үркер жұлдызына байланысты құрастырылады. Қазақ күнтізбесіндегі айлардың аты: наурыз, көкек, мамыр, маусым, шілде, тамыз, қыркүйек, қазан, қараша, желтоқсан, қаңтар, ақпан.

Шексіз әлемді халық даналығы нұрлы аспан бейнесі және оған пара-пар келе алатын адам бейнесі арқылы жеңе білді. Яғни, адам өмірі шексіз. Бұл шексіздік оның руханилығы мен мәдениетінде жатыр.

Қазақ халқының бай рухани мұрасын бір оқу құралы көлемінде қамту қиын нәрсе. Оның талай қыр-сырлары енді ғана игеріліп жатыр және болашақта бұл істі шешетін мәселелер де осы мәдени мұра тәрізді шексіз.

XVIII ғасырдан бастап қазақ халқының тарихи тағдыры үлкен сындардан өтті. Қазақ хандығының бөлшектенуі, “Ақтабан - шұбырынды”, патшалық Ресей мен Қытайдың көз алартуы рухани мәдениет алдына мемлекет, саясат, билік пен азаматтық мәселелерін бірінші орынға қойды. Жаулардың шапқыншылығы мәдени құлдырауға әкеп соқты. Қазақстандағы қолөнер мен сауда орталықтары болған оңтүстіктегі қалалар қаңырап бос қалды.

Қазақ халқы жоңғар шапқыншылығының ауыр жылдарында сұмдық қиыншылықтарға қажымай, бойындағы бар қайратын жұмсап, тұс-тұсынан қаптаған жауларға қарсы қажырлы күрес жүргізе отырып,

өзінің азаттығын қорғап қалды. Егер мәдени типология бойынша Қазақстандағы X-XII ғасырларды мәдени өрлеу, XV-XVIII ғасырларды ұлттық мәдениеттің қалыптасуы және есеюі десек, онда XVIII ғасыр жаумен шайқасқан батырлық кезеңі болды. Бұл Отан соғысында қазақтың үш жүзін біріктірген Абылай хан, атақты батырлар Бөкембай, Қабанбай, Наурызбай т.б. есімдері халық жадында мәңгі сақталады.

Халықтың отанын қорғап қалуға арналған жанқиярлық ерлігі сол кездегі рухани мәдениеттің көрнекті өкілдері Төле би, Қаз дауысты Қазыбек, Әйтеке би сияқты ақылгөй билердің, Ақтанберді, Төттіқара, Үмбетай, Көтеш, Шал тәрізді ақындар мен жыраулардың шығармашылығына негізгі арқау болды. Осы уақыттағы қазақ мәдениетінің көрнекті өкілі, өзі батыр, өзі жырау, философ, қоғам қайраткері Бұхар Қалқаманұлы (1668-1781) болды. Ол өз шығармашылығында ел бірлігіне шақырды. Абылайды осы мақсатты жүзеге асыраушы деп бағалап, оны қолдайды: “Сен жиырма беске келген соң, бақ қонды да басыңа, алтын тақтың үстінде ақ сұңқардай түледің. Дәулет бітіп басыңа, қызыр келді қасыңа, бейішке нақ түнедің. Алыстан тоят тіледің, қылышыңды тасқа біледің, алмасан жауыңды қоймадың, алсаң да өсте тоймадың, ырыздықты елден ойладың”. Қалмақтарды жеңген соң Абылай хан бастаған қазақ мемлекетіне тікелей қауіп Ресей мен Қытайдан қатар төнді. Батыл қолбасшы, дарынды дипломат Абылай осы империяның арасында өз мемлекетін нығайтуға бар күшін салды, маңайындағы мемлекеттермен мәдени қарым-қатынасты жолға қоюға әрекет жасады. Бұхар жырау айтқандай: “Қайғысыз ұйықтайтын, қайырусыз жылқы бағатын” бейбіт өмір орнады. Жаңа мәдени дүмпуге алғышарттар қалыптаса бастады. Сондықтан Абылай қазақтың тәуелсіз саясат жүргізген соңғы ханы ретінде ұлттық мәдениетте үлкен орын алды.

Алайда, Қазақ хандығының біртұтас іргелігі ел болу арманы жүзеге аспады. 1731 жылдан бастап бірте-бірте Қазақстан Ресей империясына тәуелді бола берді.

3.7. РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫ ҚҰРАМЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН МӘДЕНИЕТІ

Қазақстанның Ресей құрамына енуі туралы мынадай жалпы бір схема көп жылдар бойы “ақиқаттың бірден-бір көрінісі” деп есептелініп келді: 1) Қазақстан Ресейге қосылмаса, жоңғар шапқыншылығынан халық ретінде құрып кетіп еді (XVIII ғасырдың ортасында Абылай хан мемлекеті жоңғарларды түпкілікті жеңген); 2) Қазақ халқы Ресей арқылы

Еуропаның озық мәдениетімен танысты (бұл Америкадағы үндістердің “танысуына” тым ұқсас); 3) Ресейге қосылу нәтижесінде Қазақстанда феодализм шайқалып, озық капиталистік өндіріс тәсілі ене бастады (бай мәдени мұрасы бар Үнді елінің ағылшын отарына айналғандағы “жетістіктері” сияқты), 4) Қазақ еңбекшілері Ресей пролетариаты мен шаруаларының революциялық күресіне араласты (бұл Маркстік догманы талқыламай-ақ қойса болады).

Қазақ халқының тәуелсіздіктен айырылып, Ресей құрамына енуіне дәл бағаны Міржақып Дулатұлы 1909 жылы “Оян қазақ” өлеңінде жырлаған.

Россия мемлекетіне бағыныпты,
Әбілқайыр төренің хан шағында.
Падша айтқан: “Ғаділдікпен билеймін” деп,
“Діңіңе һәм жеріңе тимеймін” деп,
Алмасқа уәдә еткен бізден солдат,
Орнына түндік басы салған рамаһ.
“Қазақ та Россияның бір ұғылы,
Бар болса беремін” деп нендей хәжет.
Қазақты ең әуелі билеген хан,
Правитель, десятичнай, аға сұлтан.
Қалдырып осылардың һәммесін де,
Шығып тұр біздің тұста бүгінгі заң.
Қызығып қызарғанға кеткендер көп,
Шеш алып дәрежеге жеткендей боп.
Ойлады өз файдасын халықты сатып,
Қазақты ең керексіз еткендей боп.
Тұманға кірді қалың біздің қазақ,
Арты жер, алды тұйық - бұл не ғажап?
Аласқан ағайынға басшы болып,
Ішінде жол көрсетер адам аз-ақ,
Бас қосып киргизский интеллигент.
Біздерге халықтың қамын ойлау міндет.
Культура деген сөзді на практике,
Етпейміз не себепті осуществлять?
Милләтлар цивилизованный озып кетті
Оянбай енді жату не следует.
Ұйқысы ғафилдіктің басып кетті,
Қазақты ояталық етіп һүммәт.

Отарлау саясаты мәдениетке еш жерде де қолайлы болған емес. Орыс отарлары қалалық және егіншілік мәдениетті шеткі өңірлерді енгізу мақсатында жүргізілген жоқ. Қайта олардағы барды жоқ қылып,

мүлде жойып жіберуді көздеді. Сөзіміз дәлелді болуы үшін мысал келтірейік. Петербургте 1866-1888 жылдары ай сайын шығып тұрған ғылыми-әдеби-саяси журнал “Дело” өзінің 1869 жылғы 3-санында былай деп жазыпты: “Ресей үшін қазақтар көшпелі ел қалпында, астығымыз бен қолөнер бұйымдарымызға кіріптар болып қалғаны тиімді. Олар тері және басқа шикізаттарды өндіруші ретінде қажет. Сондықтан да, оларды жартылай жабайы күйінде ұстау керек”. Келесі бір нақ осындай журнал “Отечественные записки” (бұл да Петербургте, 1829-1884 жылдары шығып тұрған): “Қазақтар Ресей мемлекетіне көшпелі күйінде ғана пайдалы, оларды отырықты ету орыстар үшін қауіпті” (1866 ж.) деп кесіп-пішіп айтады. Бұл жай айтыла салған сөз емес еді, сол кездегі өкіметтің саясатын жариялау болатын.

Осындай қиын жағдайға қарамастан қазақ халқының мәдениеті өзінің төл ерекшеліктерін сақтап қала алды. Шұрайлы және ыңғайлы жерлерден ығысқан халық негізінен қайтадан көшпелі өмір салтына ден қойғанды. Халық ауыз әдебиетіндегі “Зар заман” мәдени ағымының өкілдері бұрынғы озық мәдениет үлгілерін дәріптеді. Отаршылдық өрекет күшейе беруі халықты діннен айыру қаупін туғызды. “Сыртқы өмірдің - дейді М.Әуезов, - осы сияқты себептерінен қазақтың ойына уайым араласқан, көңілі жабығып, сөзінен, өлеңінен, әнінен бұрынғы билік, еркелік, еркіндіктің бәрі де арыла бастап, оның орнын арман, зар-шер, қайғы басқан”.

Осы заман ағымының көрнекті өкілі Шортанбайдың “Зар заман” толғауынан үзінді келтірейік:

Заман қайтып оза алсын?
Адам қайтып қуансын?
Жандарал болды ұлығың,
Майыр қалды сыйлығың
Айырылмастай дерт болды,
Нашарға қылған зорлығың,
Кінәзді көрдің жырындай,
Талмашты көрдің биіндей,
Дуалды көрдің үйіндей.
Абайқы түр көріндей.
Байлар ұрлық қылады,
Көзіне малы көрінбей.
Билер пара жейді екен
Сақтап қойған сүріндей.
Заманның түрі бұзылды
Текеметтің түріндей.

Дулат, Шортанбай, Мұрат ақындар азаттықтан айырылуды халық

тағдырына негізгі кесел деп түсініп, орыстандыру саясатына тікелей қарсы шықты. Еуразия даласын жаулап алған славяндық мәдениет осы даланың байырғы тұрғындарын нокталап қоюға тырысты. Ресей империясы өз қарауындағы халықтарды ақ патшаға берілгендік идеясында тәрбиелеу мақсатымен әр түрлі миссионерлік тәсілдерді шебер қолдана білді. Осындай ілімдердің бірі Ресейдің басқа халықтар арасындағы тарихи-мәдени миссиясы деген бүркеніш уағыз. Ағылшындардың бай мәдени мұрасы бар үнділерді шығарманы сияқты, орыстар Орталық Азия мен Қазақстанда отарлау және ассимиляциялау полигоны бейнесінде қарастырады. Бұл пікірді тек патша өкімдері ғана емес, сонымен бірге атышулы П.П.Семнов-Тянь-Шанский, Н.И.Ильминский, В.В.Григорьев сияқты ғұламалар да қолдады. Тіпті, қазіргі күнге дейін осы миссионерлердің таратқан төмендегідей қағидалары қоғамдық санада терең тамыр жайған. Солардың бірі қазақтардың таза мұсылман еместігі туралы ұғым.

Араб алфавитін ығыстыру мақсатымен миссионерлер кириллицаны енгізуге шақырады. Бұл орыстандыру саясатының негізгі құралы еді және түбінде қазақтарды христиан дінін қабылдауға өкелмек ойлары болды. Жас бала өз сауатын туған тілінде ашқанымен, орыс алфавиті арқылы мәдени ассимиляцияға ұшырайтын. Осының салдарынан бұрынғы шығыстық мәдени бағдар батыс мәдениетіне ауды.

Қазақстан мәдениетіне үлкен үлес қосқан қазақтың алғашқы ғалымдарының бірі Шоқан Шыңғысұлы Уалиханов (1835-1865 ж) орыстың әскери мектебінің түлегі еді. Алайда, Шоқанды орыстандыру саясатын қазақ даласында жүргізуші деп бағалау үстірт пікір. Арғы атасы Абылайды пір тұтқан Шоқан өз халқының мәдениеті жоғары деңгейге көтеруге тырысты. Бұған негізгі құрал оның ағартушылық әрекеті болды.

Қазақ ағартушылығына Еуропадағы ағылшын, неміс, француздардағы сияқты жалпы ортақ белгілер тән. Ең бастысы білім мен ғылымды адамдарды бақытқа жеткізетін басты күш деп ұғыну. Алайда, қазақ ағартушылығының өзіндік ерекшеліктері де жеткілікті. Мұның өзі Шығыс Ренессансына, тәуелсіз Қазақ хандығына және Ресей империясы қарамағындағы бодан халық тағдырына қатысты.

Ағартушылық мәдениеттегі негізгі тетік - адам. Шоқан, сыртқы әлемге “дала адамын” түсіндіргісі келеді. Осы мақсатпен ол қазақ және қырғыз халықтарының миф-аңыздарын, салт-дәстүрін, діні мен тілін зерттейді. Шоқан жазған “Үлкен қырғыз-қайсақ ордасының ескі аңыз өңгімелері”, “Қырғыздардағы шамандықтың іздері”, “Қашқария туралы жазбалар”, “Даладағы мұсылмандық туралы” және т.б. ғылыми

еңбектерде қазақ және басқа түрік халықтарының мәдениетіне энциклопедиялық талдау берілген.

Шоқанды тек қазақ ағартушысы деп шектеу жеткіліксіз. Ол шын мәнісінде нағыз ренессанстық тұлға. Не бары 30 жал өмір сүрген ол өзін дарында тарихшы, тіл маманы, географ, мәдениеттанушы ретінде Еуропа мен Азияға таныстырып кетті.

Шоқан туралы айтқанда, алдымен көзге түсетін мәселе - мәдениеттанулық дихтомия: Батыс пен Шығыстың арақатынасы. Патшалық Ресейде білім алған империя офицері ол, әрине, Черняев экспедициясына қатысты, басын қатерге тігіп Қашқарияға жасырын барды. Ф.М.Достоевский, С.Р.Дуров, Н.Г.Чернышевский сияқты орыстың озық ойлы ғұламаларымен достасып, алдыңғы қатарлы Еуропа мәдениетінен нәр алды. “Шоқанның бар арманы, - дейді А.Қасымжанов, - өз халқының тәл мәдениетін, тарихын, тілін жоғары деңгейге көтеріп, жалпы адамзаттық мәдениетке тең етіп қосу болды. Осының негізгі құралы деп кейбір зерттеушілер (әсіресе орыс тілінде) Ресей мәдениетін қазақ сахарасында тарата салуды айтады. Омбыда оқып жүрген кезінен бастап-ақ Шоқан екі түрлі Ресей бар екендігін сезді: бірі - озық ойлы, адамзатты ардақтаушылар, екіншісі - отаршылдар, тонағыштар, итаршылар. Шоқан патша әкімшілігінің Қазақстан туралы саясатына әр уақытта күдікпен қараған. Мысалы, әуелде “жақсы әскербасы және өділ” болар деп ойлаған М.Г.Черняевті Шоқан өз халқының мүддесіне қолданғысы келіп, оның жорығына қатысты. Орыс әскерінің жантүршігерлік қылмыстарын байқаған Ш.Уалиханов патша қызметін тастап, еліне қайтіп кетеді. М.Ф.Достоевскийге жазған хатында Шоқан, отандастарыма пайда тигізу үшін тіпті сұлтан болғым да келді дейді. Алайда, өмір шындығы оның бұл ойының қиял екендігін көрсетті. Даладағы зорлық-зомбылықты жалғыз білімді әкім жеңе алмас еді.

Шоқан араласқан тағы бір мәдениеттанулық мәселе мұсылмандық туралы болды. Қазақтарды жылдам христианға айналдыра алмайтынына көзі жеткен патша әкімдері исламның өздеріне қажетті жақтарын нығайту мақсатымен далаға көптеген татар және Бұхар молдаларын жіберді. Шоқан осы саясатқа қарсы шығып, орыс-қазақ мектептерін көбірек ашуды талап етті. Бірақ бұдан Ш.Уалиханов атеист болды және исламға қарсы күресті деген пікір тұмау керек. Шоқан бұрыннан қазақтар арасында кең таралған тәңірлік дін және бақсылықтың маңызын көре білді, исламға қарсы шығудан бас тартты, ол “Біз исламды қудалауды ұсынбаймыз, мұндай қадамдар қарама-қарсы нәтиже беруі мүмкін. Бірақ, біз үкіметтің қандай да болсын білімге жау дінге қамқорлық жасамауын, және далада ұрып-соғу мен қорқытуға

негізделген теологиялық заңдарды күштеп енгізуіне сұраймыз және талап етеміз”-деп жазды. Яғни, Шоқан мұсылмандықтағы мәдени-тұтастық функцияларды көре білді. Ұлы мәдениеттердің тоғысуында дүниежүзілік діндер, интеграциялық қызмет атқарды. Қысқаша айтқанда, Шоканның қазақ мәдениетіне қосқан үлесінің негізінде Батыстың да (орыстың да), Шығыстың да тигізген әсері емес, өз халқының төл мәдениеті жатыр. Шоканның өзіне жүтінейік: “Далалық орданың тұрғыны - қазақ өзінің моральдық қасиеті, ақыл-ой қабілеті жөнінен отырықшы татар немесе түркі шаруаларына қарағанда әлдеқайда жоғары тұр. Осынау дала көшпелілердің ақынжанды болып келетіні, ой-қиялының жүйрік болып бітетіні мұңсыз-қамсыз көшпелі тіршіліктің арқасы болу керек немесе ұдайы ашық аспан астында, шет-шегі жоқ шүйгін дала құшағында ғұмыр кешкен соң табиғат шіркінді Төңірі тұтқандықтан да болар. Татар атаулы халықтар арасында өзінің ақындық қабілет-дарыны жөнінен қазақтар бірінші орында болса керек”.

Қазақ мәдениетінің кемелденуіне үлкен үлес қосқан тұлға Ыбырай Алтынсарин (1841-1889ж.). Ыбырай халық ағарту ісінің практикалық және дидактикалық мәселелерін шешуге тікелей ат салысты, алғашқы педагогикалық оқулық “Қазақ хрестоматиясын” және қазақ балаларына орыс тілін үйретуге арналған оқу құралдарын жазды. Сонымен бірге Ыбырай қазақтың әдеби тілінің негізін салушылардың бірі және халықтың ауыз әдебиетін, әдет-ғұрпын зерттеуші ретінде белгілі; ол жазған қазақтардың құдалық және үйлену рәсімдері туралы, адамдарды жерлеу және еске алу салттары жөніндегі еңбектері жоғары бағаланып, 1874 жылы Ы.Алтынсарин Ресей географиялық қоғамының Орынбор бөлімшесінің мүшесі болып қабылданды. Ыбырай өз қызметі мен шығармашылығында нағыз ағартушы бейнесінде көрінеді. Алайда, оның ағартушылығы туралы әдебиетте пікірталас жеткілікті. Бұрынғы Кеңес Одағында қалыптасқан пікір бойынша, Ыбырай орыстың озық мәдениетіне шақырды, миссионерлер Н.Ильминский мен В.Григорьевтің ісін қазақ даласында жүзеге асыруға тырысты. “Қазан төңкерісіне дейін христиан дінін уағыздауға қызмет еткен миссионерлік әрекеттің бет-пердесі аса бүркеле қойған жоқ. Оған дәлел Ы.Алтынсариннің, Ильминскийдің және сол сияқты халықты ағартуға келген басқа да орыс оқытушы мұғалімдерінің жүргізген жұмыстары”, деп жазады Ғ.Есімов. Бұл туралы не айтуға болады? Әрине, қазақ елінде орыс мектептерін ашудағы патшалық Ресейдің көздеген отаршылық саясаты туралы жоғарыда айтып кеткенбіз. Біз кітаптан екіншісіне көшіп жүрген: Қазан төңкерісіне дейін қазақтардың тек екі пайыз ғана сауатты болған дейтін деректің астарында да орыстандыру саясаты

жатыр. Сол екі пайыздың бөрі тек орыс мектептерін бітіргендер кіріп, шығыстық жүйедегі оқу орнын бітіргендер есептелмеді. Тағы бір айта кететін жәйт, миссионерліктің де мақсаттары мен құралдары әр түрлі екендігінде. Мысалы, мұсылмандықты таратқан араб молдалары жергілікті халықтың мәдениетін, салт-дәстүрін, тілін қабылдап, өздері сол халықтың құрамдас бөлігіне айналып кеткен болатын.

Ыбырай өзінің ағартушылық қызметінде миссионерлік орыстандыру саясатының құралы болмады. Ол өз халқын білімге, мәдениеттілікке шақырғанда өркениетті елдер қатарына көтерілуді армандады. Ыбырайдың миссионер еместігін куәсі - оның атақты “Кел балалар, оқылық!” атты өлеңі. Тоталитарлық жүйе кезінде алынып тасталған бірінші жол мынадай еді:

Бір құдайға сыйынып,
Кел балалар, оқылық!
Оқығанды көңілге,
Ықыласпен тоқылық.

Ыбырай 1884 жылы Қазан қаласында өзінің атақты “Ислам Шариаты” атты кітабын шығарды. Қарапайым халыққа түсінікті тілмен жазылған бұл еңбегінде ол мұсылмандықтың негізгі қағидаларын қазақ мәдениетіне шебер қоса білген. Шығыс Ренессансында қалыптасқан дін мен білімнің арасындағы үйлесімділік идеясын (әл-Фараби, ибн-Сина т.б.) Ыбырай өз заманына байланысты дамыта білді. Қай дінде болсын, адамдар бірін-бірі сыйлау керек делінеді, ал мәдениетсіздіктің негізгі себептеріне надандық, жалқаулық және мақтаншақтық жатқызылады.

“Ендігі жерде мынадай ақылды бұлжытпай ұстаңыз, - дейді Ыбырай Н.А.Мазохинге жазған хатында, - бұл менің айтып отырған ақылым емес, атақты философ-педагог Коменскийдің ақылы. Ол кісі: “Қолындағы барын қанағат ете білетін адам, шын бақытты адам және біз өзіміздің адал еңбегімізбен тіршілік етіп отырамыз дей алатын адам шын бақытты адам”, - деген екен; ал тағы бір араб философы бақыттылық пен байлық неде - дегенде - “ынсаптылықта” - деп жауап берген екен; міне осы ақылды алыңыз”.

Шын мәнісінде, Шоқан мен Ыбырайдың қызметі мен шығармашылығы кейін ХХ ғасырдағы Қазақстан жеріндегі большевизмге емес, керісінше ұлт-азаттық қозғалысына демеу болды. Қазіргі қазақ мәдениетінің негізін салушы - ұлы философ-ақын Абай Құнанбаев (1845-1904 ж.). Халық мәдениетінің ғасырлар бойы қалыптасуында осы процеске сыншыл көзбен қарап, оны ақыл және

жүрек таразысынан өткізетін тұлға тым қажет еді. Абай, міне осындай тұлға еді. Абай өз шығармашылығында қазақ елінің белгілі тарихи тұйыққа тіреліп (бодандыққа түсіп), одан қалай шығуды білмей, болашағы туралы күдіктенген жағдайды суреттейді. Осындай шым-шытыранда ғұлама ақын таза уайым мен зарлау дәстүрінен арылып, халық өмірінің кем-кетігіне ашық көзбен қарап, оны емдеудің жолдарын көрсете білді.

Абай туралы көптеген еңбектерде бір-біріне қарама-қарсы пікірлер айтылып жүр. Әсіресе, тоталитарлық жүйе кезінде Абай қазақ арасында орыс мәдениетін насихаттаушы болды, ол жер ауып келген Ресей ғұламаларының ықпалымен дәстүрлі көшпелі мәдениет құндылықтарынан бас тартты деген пікірлер жиі айтылды. Тағы бір көп тараған пікір Абайды дала феодализмімен қабаттастырып қоюмен оған “діни философ”, “пантеист”, “ағартушы” сияқты айдарларды тағумен байланысты.

“Көшпелі дәуірдегі ақындардың бөрінің жайынан айтатын сөз, - М.Әуезов, - бұлар өз заманының бел баласы. Олардың заманы қараңғыда сипалап сенделудің, қиналудың заманы. Ел дертіне не нәрсенің ем екенін білмей, бірі дінді, бірі ескілікті жоқтап, бірі орысты жамандап, бірі қазақты жамандап, түпкі дертті таба алмай, жалпақ адасқан заман”.

Ортағасырлық озық мәдениетінен, қалалары мен төл жазуынан айырылған халықтың бар сенімі фольклор еді. Көшпелі мәдениетке қолайлы форма - ауыз әдебиеті, ел басқарудың ұтымды түрі - билер соты. Алайда, XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап Қазақстанды Ресей өзінің тікелей отарына айналдырып, жаңа әкімшілік тәртібін енгізді. Қысқаша, айтқанда, көшпелілік мәдениет орыс империясының әсерінен біртіндеп шайқала бастады. Қалалар салынып, фабрика мен зауыттарды қазақ жұмысшылары көбейе берді. Ресей экспансиясы қазақ сахарасындағы көне Шығыс мәдениетін ығыстыруды өзінің негізгі мақсаттарының бірі деп санады.

“Абай, - дейді Ғ.Есімов, - тұтас ел болудан қаттан отаршылық жағдайда күн кешкен қоғамда туған, оның ойшыл болып қалыптасуы XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ халқының басынан кешкен ауыр тұрмысына сәйкес келеді. Абайды тек ақын қылмай ойшыл гуманист дәрежесіне де көтерген осы өтпелі қоғам қайшылығы”. Қазақ халқының ауыз әдебиетінен нәр алған Абай жаңа ұлттық жазба мәдениетке көшуге негіз салды.

Батыс (Ресей) мен Шығыстың (Ислам) өркениеттерінің арасындағы Қазақстан болашаққа қарай жол табуға мәжбүр болды. Далалық мәдениет осы екі ағынның ортасында өзіндік ерекшеліктерін сақтауға

ұмтылды. Абай орыстық білім мен техниканы насихаттағанымен, христиан дінінен қазақты аулақ болуға шақырады. Ислам халықтық мәдениеттің тірегі, оның рухани қазығы.

Алланың өзі де рас, сөзі де рас,
Рас сөз еш уақытта жалған болмас.

Абайдың пікірінше, алла - дүниені жаратушы, адамды жасаушы, имандылықтың негізі.

Алла ішімді айтқызбай біледі ойла,
Пендесіне қастықпен кінә қойма.
Распенен таласпа мұмин болсаң,
Ойла, айттым, адамдық атың жойма!

Абай исламды қазақ халқына тұрақты жаңа өркениетті, жоғары имандылықты қалыптастыру құралы ретінде уағыздады. 28-сөзінде ол былай дейді: “Құдайтағала әрбір ақылы бар кісіге иман парыз деген, әрбір иманы бар кісіге жібермесек, құдайтағаланың ақылы бар кісіге иман парыз дегені қайда қалады? “Мені таныған ақылменен таныр” дегені қайда қалды? Дініміздің бір жасырын тұрған жалғаны жоқ болса, ақылды, оны ойлама дегенімізге пенде бола ма? Ақыл тоқтамаған соң діннің өзі неден болады? Әуелі иманды түзелтпей жатып, қылған ғибадат не болады?” Жоғарыда келтіргендерден Абай діншіл ескіні жақтаушы тәрізді пікірлер тумауға тиісті. Оның мұраты - парасат және мәдениетке қолдаушы болатын ислам. Абайды ағартушы діни ғұлама деп бағалаған дұрыс. Алла жаратушы болғанымен, дүниенің тұтқасы, белдігі - адам.

Сопылық бағытпен жақсы таныс Абай Алла мен Адамды қосатын күш ретінде махаббатты қарастырады:

Дүниенің бар ма қуаты,
Өнерге салар бар күшін.
Жүректің ақыл суаты,
Махаббат қылса төңірі үшін.
Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол алланы жаннан төтті.

Абайдың өз шығармашылығында қойып отырған үлкен мәселенің бірі - мәдени сабақтастық. Көшпелі өмір салтынан отырықшылыққа ауыса бастауына, Батыс мәдениетінің қазақ еліне таралуына қатысты дәстүрлік мәдениет пен трансформацияның (өзгерістердің) арақатынасын анықтау қажет еді. Ренессанстық парсы-түрік өркениетін жоғары бағалаған Абай, ескі мұраны қайтадан жандандыруға шақырды. Абай нәр алған қайнарларының бірі -

классикалық Шығыс поэзиясы мен суфизм.

Фзули, Шәмси, Сайхали,
Навои, Сағди, Фирдауси,
Хожа Хафиз - бу һөммөси
Мөдәт бер я шағири, фәрияд.

Бұрынғы мұра туралы сөз болғанда, оны тек араб-парсы әдебиетімен шектемеу керек. Түрік елінен шыққан Әбунасыр әл-Фараби, Махмұд Қашғари, Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмет Иасауи, Мұхамед Хайдар Дулати т.б. шығармашылығымен Абай жақсы таныс болған. Ол этностық мәдениеттің насихатшысы.

Ұлы ойшыл ақын сонымен бірге ежелгі мұра мен бұқаралық мәдениеттегі теріс жақтарды да анық көре білген. Ол ислам дінін өз мақсаттарына бұрмалаған кейбір діни өкілдерді әділ сынға алады.

Дәстүрлі мәдениет туралы Абай өзінің 39-сөзіне былай дейді: “Рас, бұрынғы біздің ата-бабаларымыздың бұл замандағылардан білім, күтімі, сыпайылығы, тазалығы төмен болған екен. Бірақ бұл замандағылардан артық екі мінезі бар екен. Ендігі жұрт ата-бабаларымыздың мінді ісін бір-бірлеп тастап келеміз, өлгі екі ғана тәуір ісін біржола жоғалтып алдық. Осы күндегілер өзге мінезге осы өрмелеп ілтері бара жатқанына қарай сол аталарымыздың екі ғана мінезін жоғалтпай тұрсақ, біз де ел қатарына кірер едік” Бұл жерде екі мінез деп Абай елдік намысты, бірлікті, өзара дау-жанжалдан аулақ болуды айтады.

Зәрзаман ақындарынан Абайдың бір айырмашылығы, өлі құрыған уайым мен мұнның орнына қазақ әдебиетінің кертартпа жақтары мен кемшіліктерін түсінетін көз ашықтық пен оларды емдеу жолдарын көрсету. Мәдениетті елдер қатарына қосылу үшін, дейді Абай, ең алдымен қазақ халқы төмендегідей кеселді қылықтардан құтылу керек: “Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар. Сонан қашпақ керек. Әуелі - надандық, екінші - еріншектік, үшінші - залымдық деп білесің. Надандық - білім-ғылымның жоқтығы, дүниеден еш нәрсені оларсыз біліп болмайды. Білімсіздік хайуандық болады. Еріншектік - күллі дүниедегі өнердің дұшпаны. Талапсыздық, жігерсіздік, ұятсыздық, кедейлік - бәрі осыдан шығады. Залымдық - адам баласының дұшпаны. Адам баласына дұшпан болса, адам баласына бөлінеді, бір жыртқыш хайуан есебіне қосылады”.

Осындай теріс қылықтарды атап айтқан Абай өз халқының бойындағы кемшіліктерді де көрсетеді. Бұл жерде ол “біз ең жақсы халықпыз” сияқты құр далбасалықтың орнына көршілес ұлттардың жақсы жақтарын қабылдауға шақырады: “Сонда мен ойлаушы едім:

ей, құдай-ай, бізден басқа халықтың бәрі антұрған екен, ең тәуір халық біз екенбіз деп. Енді қарап тұрсам, сарттың екпеген егіні жоқ, шығармаған жемісі жоқ, саудагерінің жүрмеген жері, қылмаған шеберлігі жоқ. Өзіменен өзі әуре болып, бірімен бірі ешбір шаһари жауласпайды. Орысқа қарамай тұрғанда қазақтың өлгенінің “ақриттігін”, тірісінің киімін жеткізіп тұрды. Ноғайға қарасам, солдаттыққа да шыдайды, кедейлікке де шыдайды, қазаға да шыдайды, молда, медресе сақтап дін күтуге де шыдайды. Еңбек қылып мал табудың жөнін солар біледі, салтанат, әсем де соларда. Оның малдыларына құзғын тамағымыз үшін біріміз жалшы, біріміз қош алушымыз. Орысқа айтар сөз де жоқ, біз құлы, күңі құрлы да жоқпыз” . Абай бұл сөздерін қазақ халқын жамандау үшін айтпаған. Ол осы тарихи тұманнан шығу жолын іздейді. Абай қазақтың жасына білім жарығына ұмтыл дейді, көрісіне малынды дұрыстап бақ дейді, атқа мінген жақсыларың елге іріткі салмай, адал еңбек қыл, парызыңды атқар дейді.

Абайдың қазақ мәдениетіне қосқан тағы бір үлесі Ақыл мен Жүректің арақатынасын заман талабына сәйкес шешуінде жатыр. Бұл мәселе ежелден Шығыс өркениетінде жан-жақты талқыланған. әл-Фараби мен суфизм пәлсафасында белгіленген екі бағыт кейін де талай ғұламаларды толғандырды. Абайдың пікірі бойынша, ақылды жетілдіру үшін Солтүстіктен білімді қабылдау қажет. Ал оның 25-сөзінде орыс тілін, оның мәдениеті арқылы Еуропа өркениетін меңгеру қажет дейді. Алайда, бұдан Абай Ресей империясының саясатын қолдады деген пікір тұмау керек. Ол отаршылық әкімшіліктің итаршыларын қатты сынға алды:

Мәз болады болысың,
Арқаға ұлық қаққанға,
Шелтірейтіп орысың
Шенді шекпен жапқанға.

Ұлттық мәдениеттің қорғаушысы деп Абай Руханиятты, Имандылықты, Сезімді ұсынады. Ақыл, Ерік және Жүрек таласы соңғысының пайдасына шешіледі.

Абайға байланысты тағы бір айтатын жәйт мынау. Қазақ топырағында Ренессанс туралы ғалымдар мен жазушылардың арасында түрлі пікір бар. Мысалы, Ғарифолла Есімовтің ойы бойынша, Ренессанс ХІХ ғасырдың екінші жартысынан басталады. Ол Қайта өркендеу (Ренессанс) ұғымын тура мағынасында алып, Абай Шығыс поэзиясын жоғары көтеру арқылы, ортағасырлық Шығыстағы мәдени өркендеуді қайтадан қалпына келтірді дейді. Шығыс ақындарының

ішінде Ж.Баласағұн, Науи, Сейхали т.б. түркі тілдес халықтарға ортақ тұғалар екені белгілі. “Сонымен, - дейді Ғ.Есімов, - Абайды дүниеге әкелген заманды Ренессанс дәуірі деп атауға әбден болады. Бұл - қазақ Ренессансы. Оның мәні - түркі жазба мәдениеті дәстүрінің қазақ топырағында қайта жандануы. Түркі тілдес қазақ халқы өзінің тектілік жазба мәдениетіне қайта оралды”.

Бұл ойды белгілі қазақ жазушысы Ақселеу Сейдімбек Абайды мерейтойы қарсаңында айтқан сөзінде қолдайды. “Этнос тағдырында, - дейді ол, - саяси-әлеуметтік өмір мен мәдени-рухани өмірдің арасында ұдайы сәйкестік бола бермеген. Байырғы гректердің құлдық қоғамы ширығып тұрған кезде классикалық өнері дүрілдеді. Еуропада ортағасырлық діни мистиканың қанды шеңгелінде Ренессанс шешек атты, Алмани жерін Наполеон солдаттарының табаны таптаған кезде классикалық философиясы мен өнері шарықтады, крепостниктік (құлдық) Ресей XIX ғасырдағы әдебиеті мен өнеріне “алтын ғасыр” деп айдар тақты. Қоғам өміріндегі бұл сияқты саяси-әлеуметтік ахуал мен мәдени-рухани ахуалдың кереғарлығын кезінде ұлы Гегель “тарихтың төлкегі” деп атады. Осынау “тарихтың төлкегіне” қарамастан, дүние жүзілік таным үрдісіне мәдени-рухани жаңғырулардың бәрін Ренессанс деп атайтын дәстүр орныққан.

Жоғарыда айтылғанға сүйене отырып әлем тарихынан Италия, Алмания, Шығыс Ренессанстарынан мысал келтіріп, автор қазақ жерінде Қайта өркендеу XIX ғасырдың орта тұсында болды деген тұжырымға тоқтайды. Әрине, бұл пікірдің жанды жерлері мол. Шынында да, Шоқан, Ыбырай және Абай өз халқының рухани жаңғыруына үлкен үлес қосқандар қатарында алдыңғы орындарды алады.

Жоғарыда айтылғанды ғылыми бір гипотеза деп қабылдай отырып, кейбір жағдайларды жадыдан шығармаған жөн. Біріншіден, Ренессанс ұғымын кең және тар мағынада қолдануға болады. Әрине, бүкіл мәдени өркендеу құбылыстарын Ренессанс деп атаудың да негіздері бар. Бірақ ұғымның дәл мағынасында Ренессанс әлемдік мәдени процестің белгілі бір сатысы (ежелгі өркениеттер - антикалық мәдениет - ортағасырлық мәдениет - Ренессанс - Реформация - Ағартушылық - Романтизм:)

Екіншіден, XIX ғасырдың екінші бөлігі дәстүрлі түрде Қазақ Ағартушылығы деп аталады. Ағартушылық ұғымының терең мағынасы бар. Абай - оның жеткен шыңы.

Абайдан басталған қазақ мәдениетіндегі тың сарын XX ғасырдың бас кезінде ары жалғасты. Қазақ мәдениеті XX ғасырды әрі үмітпен, әрі түңілумен қарсы алды. Дүниежүзілік техникалық және демократиялық

прогресс Азия орталығына де жете бастады. Ұлттық идея темір тордағы халықты толғандырып, оны азаттық үшін күресуге ұмтылдырды. Әрине, ұлт-азаттық күреске бүкіл Ресей империясын қамтыған революциялық қозғалыстар да әсерін тигізді. Алайда, Қазақстандағы толқулар тек орыс революционерлерінің ықпалымен болды деу жаңсақ пікір. Бірде-бір Ресейлік саяси ұйым мен белгілі қайраткерлер империяны таратып, басқа ұлттарға азаттық өперу туралы мәселе көтермеді. Социал-демократтардың өздері Шығыс халықтарының оянуына панисламизм, пантюркизм айдарларын тағып, күдіктене қарады. Мәселе, сонымен бірге Ресейдің халықтары әр түрлі өркениеттерге жататындығында. Батыс христиандарға жақын эстондар мен араб-парсы әлеміне түбірлес өзбек, қазақтардың арасында ортақ мәдени негіз тым аз еді.

Өзіне туысқан халықтардағы сияқты Қазақстандағы мәдени қайтадан жаңғыру орыс экспедициясына қарсы шығудан басталды. XX ғасырдың басында қазақтан шыққан алғашқы саяси қайраткерлердің бірі Міржақып Дулатов (1885-1935 ж.) қазақ халқының Манифесі “Оян, қазақ!” өлеңін жариялады. Ол тұңғыш рет халықты ашық күреске шақырған ұран тастады: “Қазақстаннан болған социал-демократтарға бірауыз сөз айтамын: Еуропаның пролетариясы үшін қанды жастар төгуі пайдалы, бірақ өз халқыңыз қазаққа артық назар салыңыз, орыстың қара халқы мазмұнсыз күнөлтүі ауыр, онда да алды ашық. Қазақ халқы алты миллиондық бір ұлы тайпа бола тұрып, басқа халыққа қарағанда жәрдемсіз азып-тозып кетер. Міржақып саяси мәселелермен қоса өз шығармасында қазақ мәдениетін тұйықтан шығаратын жолдар іздейді. Ең алдымен мәдени тоқыраудың себебін М.Дулатов бодандықтан көреді.

Қазағым, жерің қайда ата-мекен,
Қазақ ,қазақ болғалы мекен еткен?
Қазірде бөріңізді қуып шығып,
Орныңа қала салып “хахол” жеткен.
Шығарған жер өлшеуге землемерлер
Қала үшін кеткен бізден жақсы жерлер.
Төтті шөп, тұщы судың бөрі сонда,
Табатын бұған хәйлө қайда ерлер?
Зенгір тау, аққан бұлақ, шалқар көлдер,
Кетті ғой бетегелі биік белдер.
Қысқарып жер кеткен соң өрісіміз,
Қалды ғой жатақ болып қайран елдер.
Ащы су, бізге қалды шөл далалар,
Жақсы жер қалдырмады егін салар,
Қалайша тау мен тасқа баға алады ,
Қоралы қой, қосты жылқы байларда бар.

Мінекей, келді мұжық көшкен бұлттай,
Қазақтың қояр емес жерін құртпай.

М.Дулатов “Оян, қазақ!” - та тек қапас заманды суреттеп қана қоймай, болашақта азаттыққа жеткізетін жолдар мен өдістерді анық көрсете білді. Ақынның өзіне жүгінейік:

Жиырмасыншы ғасырға қарсы тұрған,
Шықласа шабазлар бірлі-жарым.
Талапты һүнер іздеп жастар шығып,
Көңілдің шығармаса хәстелерін.
Европа ғылымдарынан өрнек алып,
Қазақтың қуанамыз жанасқанын.
Мақсұтка муафиқты ғылым тауып,
Тұқымды милләтке өкеп шашқай оның,
Тұманда мұнар һауа жол таппаған,
Халықтың жолға салса адасқанын.
Бихабар мағрифаттан саңырау қазақ
Мөз болып жүргеніне сақтап жанын.
Көзінен қан ағызып қойған жоқ па,
Қазақ ұғлы, ұраны, алаш барып?...
Әуелі үйренетін бір ғылымың.
Шарттарын исламның кәміл білсең.
Ахиреттік азық берер шын ғылымың...
Екінші қажет ғылымың - орысша дүр,
Өзің бек пайдалы тіл білуің.
Қараған мемлекеттің низамы не?
Мұны білсең сақталар дүниелігің.
Кеш біліп, кенже қалып көп айдадан,
Жібергені сол емес пе жер мен суын.
Жол тауып әлде болса данышпандар,
Дұшманның құлатқай-ды тіккен туын.

Екі ғасырдың арасында қазақ мәдениетінде пайда болған бір құбылыс кейін өріс алған маргиналдықтың көбеюі. Бұл жерде өңгіме ұлттық мәдениеттен алыстап, үстемдік етіп отырған жат өркениетке қызмет еткендер туралы болып тұр. Болыстар мен тілмаштар, өкімшіліктің маңайындағы неше түрлі пысықтар көптеген жағдайларда “мөңдүрттік” қасиеттерге ие болып, ұлттық мәдениеттен қол үзе бастады. Тағы да “Оян, қазақ!” - қа жүгінейік:

Төбелес, жанжал, керіс өңгімеге,
Құмар-ақ болып кетті біздің халық.
Тұрады төбелері кекірейіп,
Переводчик онан жаман шекірейіп.

Сатылды ғазиз ұждан аз ақшаға,
Ғәләмәті надандықтың емес пе бұл?
Волост, билік, ауылнайлық, выборнайлық
Қимайтуғын соншама падишаһлық па?

Екі ғасыр арасында қазақтың ұлттық санасының оянуына үлкен өсер еткен тұлғаның бірі - Әлихан Бөкейханов (1866-1937 ж.) Ол қазақ хандарының тікелей ұрпағы, ұлт-азаттық қозғалыстың жетекшісі, қазақтың алғашқы саяси партиясының басшысы, қазақтың бірінші ұлттық үкіметі - Алашорданың көсемі еді. Әлихан Бөкейханов сан қырлы қоғамдық қызметтермен бірге қазақтың рухани мәдениетін алғашқы зерттеушілердің қатарында танымал. Ол Абайдың шығармашылығы туралы тұңғыш мақаланы жариялады, қазақ эпосы мен фольклоры жөнінде өлі күнге дейін ғалымдарды өзінің ой тереңдігімен таң қалдыратын еңбектер жазды. Солардың ішіндегі аумақтысы - 1899 жылы “Түркістан ведомостыларында” жарияланған “Қырғызды”, “Қобыланды аңызындағы әйел” атты еңбегі еді. Әлиханның бұл жерде көтеріліп отырған мәселесі бұрынғы қазақтың рухани мәдениетінің бай мұраларына байланысты. Аталған аңызда мұсылмандық дін мен ежелгі тәңірілік түсініктердің қарым-қатынасы, көшпелілер мәдениетіне тән ана мен әйелді қастерлау, ел намысын пендешілікпен жоғары қою т.б. мәселелер талқыланады.

Шексіз сахара қазақ мәдениетін көптеген жылдар бойы сыртқы жаулардан қорғаштап, өзіндік ерекшеліктерін сақтауға себін тигізді. Дүлей далада тек жүз бен руға бөлінген тұтас қауым ғана өмір сүре алатын еді. Қысқаша айтқанда, Әлихан мен Міржақып, Ахмет Байтұрсынов пен Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов пен Сұлтанмахмұт Торайғыров секілді алаштың арыстары өз күресінде халқының ғасырлық мұрасынан қашанда күш-қуат алып отырды.

Қазақтың рухани мәдениеті мен менталитетінде өшпес із қалдырған алып тұлғаның бірі - Шөкәрім Құдайбердиев (1858-1931 ж.). Оның шығармашылығының негізгі тақырыбы мораль философиясы мен мәдениет ілімін қамтиды. Шөкәрім Абайдың немере інісі және ұлы ақынның мұрасына сүйенген. Ол арнайы оқу орнында оқымаса да араб, парсы, орыс, шағатай тілдерін өз бетімен үйреніп, сол тілдердегі шығармалардан дала ойшылы тұрғысынан ой қорытқан:

Жасымнан жетік білдім түрік тілін,
Сол тілге аударылған барлық білім.
Ерінбей еңбек еттім, еңбек жанды,
Жарқырап қараңғыда туып күнім.

Оятқан мені ерте - Шығыс жыры,
Айнадай айқын болды әлем сыры.
Талпынып орыс тілін үйренумен
Надандықтың тазарып кетті кірі.

Абай сияқты Шөкөрім де қазақ елін қалай өркениетті, мәдениетті елдер қатарына қосамын деп талпынады. Бұл азаматтық өтеудің басты шарты туған елдің бүкіл тарихи мәдени құндылықтарын жоғалтпай, оларды заман талабына сөйкес қолдануда, Шөкөрімнің рухани ізденісін ежелгі сақ - түрік заманынан қалыптасқан ғарыштық дүниетанымы ерекше орын алады. Тәңірі, Нұр, Күн, Табиғат - ол үшін қасиетті, киелі ұғымдар:

Жан беріп, жарық, жылы нұрдан,
Күн атам жерді буаз қылған.
Өсімдік туған осыдан,
Жетіліп өсіп толғанда дөн.
Құрт болған дөнде неше мың сан,
Жаралып шықтық біз сонан.
Ұсақ құрт дөннен жарып шыққан,
Жасаған құрттар әр түрлі төн.
Құс, балық, шаян - көп айуан,
Айуаннан өсіп болдық адам.
Кейіміз есті, кейіміз надан,
Жаралыс салған сондай мән,
Жанымыз топырақ келген нұрдан,
Төніміз топырақ пен судан.
Күн - атам, анық жер - анам,
Бірі нұр беріп, бірі - тамақ,
Өсірген күтіп әлпештеп-ақ
Бұзады бірақ қайтадан.
Ер жетсем, толам, қайта солам,
Әрі анам бұл жер, әрі молам,
Денемді жұтпай тынбаған.
Кетеді жаным нұрға таман.

Қазақ мәдениетінде бұрыннан келе жатқан идея - жанның мәңгілігі. әл-Фараби мен Қожа Ахмет Иасауи, Абай мен Мағжан, жалпы Шығыс ғұламалары бойынша, адамның дүниедегі тіршілік ету мағынасы жанның мәңгілігімен айқындалады. Әйтпесе өмір мазмұны жануарлық күн көруден алыс кетпек емес. Әлем мен адамға бағыт беретін жол көрсетуші, мәңгілік пен шексіздіктің кепілі - Нұр. Оған адамның жөй ақылы жетпейді, оны аңғару, түсіну, жан дүниесімен қабылдау қажет. Өтпелі өмірден мәңгілікке (фәниден бақиға) көшу, басқа сөзбен айтқанда, бұл

дүниеден кету дегеніміз адам жанының Нұрға қосылуы. “Жан, - дейді Шөкәрім, - менің айтқанымдай баста бар болса, тұрған денесі орын болуыға жарамаған соң, денеден шыққанда біржола жоғалып кетпейді. Құр ғана өзгертін болса, бұрыннан бар жанның жоғаруына түк дәлел жоқ. Олай болса бір түрге түсіп барлықтың ішінде бар болып жүреді”. Бұл үзінді “Үш анықтан” алынған. Осы негізгі шығармасын Шөкәрім ұзақ дайындықтан соң жазған және ол Жаңа замандағы қазақ кәсіпқой философиясының алғашқы туындысы болып табылады. Бұл шығармада айтылған ойлардың сыры мен астарлы қатпарлары мол. Батыстағы материализм және идеализм тәрізді екі анықпен Шөкәрім шектелмей, өз жолы - үшінші анықты ұсынады:

Еңбекпенен, өрнекпенен
Өнер ойға тоқылса,
Жайнар көңіл, қайнар өмір
Ар ілімі оқылса.

Яғни, басты мәселе ар ілімі, моральдің төңірегінде. Кәдімгі этиканы Шөкәрімнің “ар ілімі” деп атауында да үлкен мән бар. Себебі, оның негізгі категориясы, мәдениеттіліктің тірегі - ұждан. Бұл категорияны түсіну үшін Шөкәрімнен үзінді келтірейік: “Әрине, жаның өлген соң тазарып, жоғарлайтынына нанған кісі қуанышта болып, жоғалуына нанған кісі өкініште болып біржола жоғалмады-ау деп өлсе керек. Жанды ұждан, жанның тілегі екеніне нанған кісі қиянат қылғанына қатты кейіп, жақсылық қылғанына жете қуанса керек. Олай болса нанбай, бай ұждан, ұры ғана көрініс үшін адамдыққа лайық деген кісіге жақсылық, қиянаттың көп айырмасы жоқ болса керек.

Ізін білдірмеудің айнасын тапса болғаны, себебі, өлген соң жан өміріне нана алмай ұждан, жан екі өмірге бірдей керек таяныш екеніне нана алмаған кісінің жүрегін ешбір ғылым, өнер, ешбір жол, заң тазарта алмайды. Егер бір адам жанның өлген соңғы өмірі мен ұждан соның азығы екеніне әбден нанса, оның жүрегін еш нәрсе қайрата алмайды. Адам атаулыны бір бауырдай қылып, екі өмірді де жақсылықпен өмір сүргізетін жалғыз жол осы мұсылман жолы сияқты. Кейбір діншілерді қорлыққа түсіріп жүрген шатақ дін, жалқаулық, әйтпесе жаратушыда білім ар, өлген соң да бір түрлі жан тіршілігі бар. Жан екі өмірде де азығы - ұждан, деумен еш нәрседен кемдік көрмейді. Тіпті бұл жоғарылаудың ең зор жардамы” үш анық дегенім осы”.

Шөкәрімнің ұжданы біз жоғарыда айтқан, ежелгі гректегі “калокагатия”, И.Канттың “категориялық императив” ұғымдарымен астас. Ұждан дегеніміз - ынсап, әділет, мейірім. Шөкәрім өз халқының

жанқияр ұлы ретінде туған мәдениетіне өлшеусіз қызмет етті. Жалпы қазан төңкерісі қарсаңындағы қазақ мәдениетіне шолуды Шөкәрімнің “Керек” атты өлеңімен аяқтайық:

Керекті керек білмеген,
Керектен қашып күйреген,
Еріксіз керек сүйреген,
Біздің қазақ емес пе?
Керексізді керек деп,
Санасыз, ойсыз дедектеп,
Керекке осы кезек деп,
Адасқан азап емес пе?
Керексіз ғұмыр жайлаған,
Керекке қолын байлаған,
Еріксіз заман айдаған,
Қазаққа мазақ емес пе?
Керекті білген кенелер,
Бас үшін уайым жемендер...
Міндетің сол емес пе?
Асыраңыз, деменіз,
Түзелер деп сенбеңіз!
Тартқаны бейнет, азап қой,
Қарасаң жол емес пе?
Елді жесін деп көрме!
Елден елім артылып,
Бірдей шықсын елім де
Таразыға тартылып.
Кейін қалып елімді
Ел жемесін деп талпын!
Нысабы толық білімді
Тартады сөйтіп өз халқын.

3.8. ҚАЗАҚ КЕҢЕС МӘДЕНИЕТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Тарих аумағынан қарағанда тым қысқа уақыт аралығында (70 жыл - бір адамның ғұмыры) қазақтың ұлттық мәдениеті Кеңес өкіметі кезінде сан қырлы құбылыстарды өз басынан өткізді. 1916 жылдан басталған күрес келесі жылы мақсаттарына жеткендей болды. Өздерін “демократтар” санаған Уақытша үкімет өкілдері сөз жүзінде езілген халықтарға азаттық береміз деді. Қазақ ғұламаларының баспысы Ө.Бөкейханов революция және сала “Жаңарған Ресейдің ерікті азаматтары - қазақтарға” деген өз үндеуін жариялады. Жалпы алғанда,

қазақтың ұлттық мәдениетін XX ғасыр талаптарына сәйкес қайта құруда “Алаш” партиясының рөлі ерекше болды.

Революцияның бастапқы кезіндегі маңызды мәселенің бірі ұлттық-мәдени автономияға қатысты еді. Ресей революциялық қозғалысының кадеттік, социалистік және коммунистік бағыттарының көсемдері бұл идеяға қарсы шықты. В.И.Ленин болсын, Ф.Керенский болсын территориялық федерацияны желеу етіп, бір орталыққа бағынған Ресейдің империялық мәнін сақтап қалуға тырысты. Большевиктер оған қоса өздерінің атышулы “Барлық елдердің пролетариаттары, бірігіңдер!” ұранын басшылыққа алып, ұлттық мүддені шетке шығарып тастады.

1917 жылғы маусым айындағы басылымында “Қазақ” газеті осы мәселені тікелей қойды. Автономияның қазақтарға ауадай қажет екендігін айтып, оның үш негізі бар екендігіне оқырман назары аударылды (территория, мәдениет және ұлттық ерекшеліктер). 1917 жылдың 21-26 шілдесінде Орынбор қаласында Бірінші бүкіл қазақтық құрылтай өтті. Оның шешімдері бойынша “Алаш” партиясының бағдарламасы жарияланды. Бағдарламаның кейбір бөліктерінен үзінді келтірейік:

I. Россия демократиялық Федеративтік Республика болуы керек, оның құрамындағы әрбір мемлекет тәуелсіз әрекет етеді.

II. Қазақтар тұратын аймақтардан құралған автономия Россия Федеративтік Республикасының құрамды бөлігі болып табылады.

III. Россия Республикасында тең праволылық, тұлға, сөз, баспа, ұжымдар еріктілігі болады.

IV. Дін мемлекеттен бөлінеді. Барлық діндер тең праволы. қазақтардың өзіндік муфтийлігі болуы керек.

V. Билік пен сот әр халықтың ерекшеліктеріне сәйкес құрылуы қажетті, би мен сот жергілікті халықтың тілін білуі міндетті.

VI. Білім алу барлығының ортақ игілігі. Бүкіл оқу орындарында білім алу - тегін. Қазақтардың өз тіліндегі орта және жоғары оқу орындары, университеттері де болуы керек.

Бұл бағдарлама 5-12 желтоқсанда өткен Бүкілқазақтық екінші съезінде құпталып, осы құрылтайда ұйымдастырылған Алашорда үкіметінің негізгі заңына айналды. Сонымен 1917 жылдың аяғына таман Қазақстан прогресс жолында талай жетістіктерге жетті және ұлттық төл мәдениетті сол бір тұстағы деңгейінде “Алаш” қайраткерлері алдыңғы қатарда тұр. Кейін тоталитарлық жүйе оларға әдейі “контрреволюцияшыл-ұлтшылдар” деп жала жапқан.

Осы кезең туралы Сұлтанмахмұт Торайғыров өзінің “Таныстыру” поэмасында және “Алаш гимні” өлеңінде терең

пікірлер айтады. Сұлтанмахмұт қазақ адамының жаңғыруын бүкіл халықтың мәдени Ренессансымен байланыстырады. Ал мәдени өркендеуді жүзеге асыратындар халықтың ішінен шыққан, оның қамын ойлайтын ғұламалар:

Басында ол қарағым тұр ғой дайын,
Тек ұзақ өмір берсін бір құдайым.
Дулатов, Байтұрсынов, Бөкейханов,
Білемін бұл үш ердік айтпай жайын.
Кешегі қара күнде болмап пе еді,
Бірі - күн, бірі - шолпан, бірі - айым.
Солардан басқа кеше кім бар еді,
Қазақ үшін шам қылған жүрек майын.

Талай ғасырлық бодандықтан құтылып, болашақ таңы ата бастаған тәрізді болды. Сұлтанмахмұт осы туралы қуана жырлайды:

Ерімізді айдаған,
Елімізді лайлаған,
Жерімізді шимайлаған,
Өшті залым қарасы,
Жасасын алаш, жасасын!

Алайда, болшевиктер орнатқан тоталитарлық жүйе қазақ халқының (Ресейдің басқа халықтарының да) азаттық алу, мәдени өркендеу мүмкіндіктерін құлдыратып жіберді. XX ғасырдағы ең алапат қылмыстардың бірі Кеңес Одағында жасалды. Тоталитарлық жүйе өз халқына қырғын салып (геноцид), оның этномәдени тұтастануына орасан зиян келтірді. Адамзаттың бүкіл тарихында ешбір саяси өзгеріс нақ осындай сүргінге әкелген жоқ. XX ғасырдағы екі социалистік эксперимент(фашистік ұлттық-социализм және коммунизм) 100 миллионнан астам адамды қырды. Этно бірігу және мәдени эволюцияны бекерге шығаратын большевиктік идеялогия мен практика бұрынғы Ресей империясы топырағындағы халықтардың ғасырлар бойы жинақталған мәдени құндылықтарын талан-таражға салды. Бұл әсіресе қазақ тағдырынан анық көрінеді. Ұлттық - мәдени тұтастануға кеселін тигізген төмендегідей большевиктік эксперименттерді атап өтейік:

1. Демографиялық геноцид. Белгілі Демограф Мақаш Тәтімовтың есептеуі бойынша, тоталитарлық жүйе кезінде қазақтар шетелдерге біржолата көшіп кеткендерін қоса санағанда 4,5 миллион адамнан айырылған, яғни бүкіл халқының үштен екісін жоғалтқан. "Проценттік қатынаста"- дейді М.Тәтімов,-Қазақстан қасіреті Батыс Армения қасіретінен, Европадағы фашизмнің еврейлерді жоюынан,

Камбоджадағы зұлматтан да асып түсті.”

2.Этномәдени экспанция.Патшалық Ресей империясы бастаған миграциялық саясатты Кеңес өкіметі де дәйекті жүргізді. Геноцид нәтижесінде қаңырап бос қалған кең дала келімсектерімен толтырылды. XIX ғасырдың ортасында өз жерінде 92 пайыз құраған жергілікті ұлт өкілдері 1956 жылғы санақ бойынша 29 пайызға дейін төмендеді. Мұның өзі 1916 жылғы қырғынның, азамат соғысының,Ф.Голощекин жүргізген “Кіші Октябрь” саясатының, 30 жылдардағы аштықтың, тың және тыңайған жерлерді игеруге сырттан жүз мыңдаған бөгделердің келуінің салдары екені белгілі. Этномәдени экспанция: “феодализмнен социализмге бірден секіру” үшін аймақты индустрияландыру қажет, ал бұрынғы көшпелілер техникаға жетік емес, сондықтан орталық аудандардан кәсібилерді шақыру керек дегенді желеу еткен. Мигранттардың көптеп көшіп келуі қазақтардың дәстүрлі мәдениетін шайқалтты, оның өрісін тарылтты. Әрине, этномәдени экспанцияның жағымды жақтары да болды (білімділік деңгейінің көтерілуі, экономикалық даму, мәдени диалог т.б.) Алайда, таразының екі басы тең емес еді.

Бұл жағдайға шетел авторлары да басты назар аударуда. В Коннели өзінің “Уралдың ар жағында” атты зерттеуінде былай деп жазды: “Славяндардың кең қоныс аударуы, олармен қоса орыс жұмысшылары және чиновниктері санының тез қарқынмен өсуі республикаларда онша таңсық емес. Отан сүйгіштік көңіл күйдегі қазақтарға мұндай кең көлемдегі акциялар, атап айтқанда тың жерлерді игеруге немесе металлургиялық өндіріс орындарының көптеп құрылуына байланысты осы өндіріс орындарына қажетті жұмыс күші элементі ретінде миллиондаған кеңес эмигранттарының орын ауыстыруына шыдамдылықпен төзу керек. Себебі, олардың еңбегіне кеңес экономикасының қуаты тәуелді”. Тағы бір шетелдік ғалым А.Шамбр өзінің “Қазақстан- кеңес үшінші әлемі ме?” деген еңбегінде этномәдени экспанцияның ұтымды жағын да атап өтеді: “Даму мен экономикалық өсу Қазақстанмен тығыз байланысты. 1971 жылғы революцияның зардаптары әлеуметтік құрылысы мен дәстүрлі ойлауын сілкілеп, естен тандырды. Бұл әсіресе, Қазақстанда басым болды. Еріксіз түрде күштеп жаңа қоғам орнатты, жаңа институттар, заттарға жаңа көзқарас қалыптастырды, бұлардың бәрі біріге келе мықты экономикалық дамуды қамтамасыз етті”.

Қазақ кеңес мәдениеті туралы әңгіме еткенде оның тарихи ерекшеліктері мен өзіндік белгілеріне тоқталып өткен жөн. Егер бұрынғы қазақ мәдениетін дәстүрлік өркениет деп бағаласақ, онда тоталитарлық

жүйеде ұлттық негіздерді жойып жіберуге бағытталған большевиктік әрекетті ескеру керек. “Тағдыры ортақ жаңа қауым”, “тарихта бұрын болмаған адамдардың жоғары бірлестігі- кеңес халқы”, сондай-ақ “мазмұны пролетарлық және түрі ұлттық социалистік мәдениет” ұрандарын басшылыққа алған идеологтар мен саясатшылар рухани мәдениеттің тамырына балта шапты. Ерте заманның өзінде атақты Аристотель мазмұн мен форманың бірлігін дәлелдесе, революционер марксистер мәдениеттегі ұлттық мазмұнды бекерге шығарды.

Шын мәнінде ең алдымен мәдени туындының мазмұны ұлттық болып табылады. Өйткені мәдени қайраткерлер өз шығармашылығында нақтылы ұлттық көкейкесті мәселелерді көтереді; қандай абстарктілі шығарма болғанымен, оның тамыры этностық фольклордан, халықтық педагогика, этика, дүниетанымынан нәр алады. Жоғарыдағы социалистік мазмұнды көмкерген ұлттық форманы Сталин тек тілге әкеп тіреген. Олай болса орыс тілінде жазған Ш.Айтматов пен О.Сүлейменов өздерінің ұлттық мәдениетінен тым алыс қалады. Әдеби тілде басқа әр этностың өзіндік рәміздер, таңбалар, музыка, театр, көркемөнер тілі бар.

Кеңес қазақ мәдениетінің тағы бір белгісі онда маргиналдықтың тым көп тарауына байланысты. Аталған ұғымды ғылымға енгізген-американдық Р.Парк. Оның ілімі бойынша маргинал тұлға деп екі-үшті, өтпелі ұлттық дәстүрден алыстап, жаңа кейіпке әлі еңбегендерді айтады. Мысалы, АҚШ мулаттары көп жағдайда қара нәсіл өкілдеріне қосылғысы келмейді, ал еуропалықтар оларды онша менсінбейді. Маргиналдық мәдениетке ауылдық жерлерден қалаға жақында келгендер, иммигранттар (қоныс аударғандар) жатады. Ол — ассимиляцияландыру процесінің бір сатысы. Әлеуметтанушылар маргиналдарда эгоистік, тынышсыздық, тұрақсыздық, қаталдық т.б. сезімдерінің басым екендігіне назар аударады.

Әр этностың төлтума мәдениетіне үлкен нұқсан келтірген большевиктік “тәжірибелердің” бірі ұлтаралық некелесуді дәріптеу. Әрине табиғи-тарихи жағдайларда бұл прогрессивті процесс, дүние-жүзілік мәдени сұхбаттасу ағыының бір бұлағы. Әр түрлі этностардың, тіпті нәсілдердің араласуы нәтижесінде қазіргі әлемде көрнекті роль атқаратын американдықтар, бразилиялықтар, мексикандар, үнділер сияқты халықтар қалыптасты. Этнобиологиялық және этноинтеграциялық тұтастануды оқшаулану деп түсінудің ауылы ақиқаттан алыс.

Кеңес Одағында бұл процес өктемділікпен жүргізіліп, империядағы басқа халықтарды орыстандыру саясатында өтті. Саяси-идеологиялық

ұрандардың желеуімен 200-ден астам этностар араластырылып жіберілді. Нәтижесінде жүзге тарта ұлттар мен ұлыстар жойылып кетті. Яғни, жүзге тарта төлтума мәдениет мәңгілік жоқ болып, жұмыр жердің мәдени-рухани болмысы солғын тарты. Осынау жойқын да жойдасыз қасіреттің орнында мындаған жылдар бойы қалыптасқан төлтума мәдениетін әбен таптап, химералық күйге жеткен 300 миллион тобыр қалды; басқа ұлтпен некелескен 600 миллион дубара қалды; 60 мың тірі жетім балалар қалды (тіркеуге алынғаны ғана) абақтының тұрақты тұрғындарының саны 20 миллионға жетті.

Әр ұлттың мәдени архетиптерін шайқалту Кеңес Одағында мемлекеттік саясат дәрежесінде нысаналы түрде жүргізілді. Мысалы, 1951 жылы Орталық мұсылман халықтарының “Деде Қорқып”, “Алпамыс”, “Манас”, “Ерсайын”, “Шора батыр”, “Қобыланды” сияқты эпостарын діншіл және ақсүйектік деп жариялап, оларға тыйым салды. Халықтық мәдениетті қудалаудың сорақы бір көрінісі - домбыраны феодализмге өкеп тіркеуі.

Тоталитарлық жүйе мәдениет саласында жүргізген саясаты тек “советтік ұлттарды тазалаумен” шектелген жоқ. “Жаңа коммунистік мәдениетті қалыптастыру” дегенді баспылыққа алған партократия дүниежүзілік озық мәдениет үлгілеріне тосқауыл жасады. Белгілі “темір пердемен” қоршалып қойылған КСРО-да таза пролетарлық мәдениет дәріптелді бүкіл Батыс-буржуазиялық, ал Шығыс ескішіл феодалдық деп жарияланады. Мұның бір дәлелі - Отан соғысынан кейін сталинизмнің жүргізген шаралары. “Космополиттік мәдениет”, “империализм ықпалдарына” түскен ғылымдар қатарына кибернетика, гентика, тілтану т.б. қойылды.

Қорыта айтқанда большевиктік мәдени революция Жер шарының 1/6 бөлігінде (“кеңестік адам”) атты бұрын-соңды болмаған, адамдардың айрықша түрін қалыптастыруға бағытталды бұл туралы Шыңғыс Айтматов шеберлікпен суреттеген мөңгірт бейнесін еске алайық. Тарихи дәстүрден мүлдем айырылған, тіпті өз анасын өлтіруге дайын мөңгірттер қаптап кетті. Жас жеткіншектерге үлгі ретінде ұсынылған Павлик Морозов өз әкесін сатқан адам.

Әрине, ширек ғасырға созылған бүкіл осы кезенді тек қара бояумен суреттеуден аулақтыз. Қазақстанда кеңес өкіметі жылдарында мәдени салада едәуір жетістіктер де болды. Партия саясатын түсіну үшін елге “көзі ашық”, сауатты азаматтар керек еді. Ресей сияқты бұрын негізінен сауатсыз империяда халыққа білім беру жүйесі бірталай табыстарға жетті. Әрбір одақтық республика өз Ғылым Академияларына, мемлекеттік университеттеріне, институттарына ие болды. Жоғары

басқару жүйелері негізінен орыстарға сүйенгенімен “жергілікті ұлт өкілдеріне” мұқтаж еді. Оларды даярлау Ресейдің орталық аудандарында жүргізілді. Мұның нәтижесінде көптеген ұлт өкілдерінің еуропалық мәдениет және білімге қолдары жетті.

Баспасөз, газет-журналдар шығару, радио хабарларын тарату, теледидар, кезіне “от арба”, “сиқырлы машина” деп жүретін ауыл тұрғындарына жете бастады. Қазақстанның мәдени өмірінде ұлттық опера, балет, драма, симфониялар пайда болып, ауқымы кеңі түсті. қазақ бұлбұлы Күләш Байсейітова, шебер биші Шара, кәсіпқой сахна жұлдыздары Серке Қожамқұлов, Қалибек Қуанышбаев, Шөкен Айманов т.б. өз өнерлерімен халық дәстүрін жаңа заманға лайықты жалғастыра білді.

XIX ғасырдың ортасынан кейін қалыптаса бастаған жазба әдебиеті де кеңес үкіметі жылдарында біршама табыстарға жетті. Сөкен Сейфуллин, Мұқтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, Бейімбет Майлин, Мұқағали Мақатаев сияқты көптеген ақын-жазушылар, социалистік реализм мен тайпа күресі идеялогиясының шеңберінен шығып, өз шығармаларында халықтың көңіл-күйін, арман-тілегін, тыныс-тіршілігін шебер суреттей білді.

Осы жылдары қазақ халқының мәдени тарихын зерттеп білуге бағытталған біршама әрекеттер жасалды. Бұл ретте қазақ эпосының негізінде көрермендерге ұсынылған “Қыз-жібек пен Төлеген” “Айман-Шолпан”, “Қозы Көрпеш - Баянсұлу”, “Ер Тарғын”, “Қалқаман-Мамыр” сияқты опера, көркем фильм, балеттерді атап өтуге болады.

Тарихи ескерткіштерді қорғау, сақтау Қазақстан тарихын көрсету мақсаттарында республикада көптеген музейлер ұйымдастырылды. Республикада 80- жылдарда 47 музей, оның ішінде 29 өлке тану, 5 тарихи-мемориалдық, 4 әдеби-мемориалдық, 4 өнертану, 1 этнографиялық музей жұмыс істеді.

Алайда, тоталитарлық жүйе Қазақстан халықтарының мәдени толысуына ынталы емес еді. Мұны өсіресе мәдениеттің өзегі тіл мен дінге байланысты жүргізілген саясаттан көруге болады. “Феодализммен, алғашқы қауымдық құрылыс қалдықтарымен күресуді” желеу еткен Орталық 20-жылдардан бастап мешіт пен медресе мүлкін тәркілеп, діни өкілдерді қуғынға ұшыратты. Ондағы түрік халықтары алдымен латын, кейін славян алфавитіне көшірілді. 1927-28 жылдары билер соты жойылып дәстүрлік заңдар жарамсыз деп жарияланды. Мәдениеттің таза партиялығын жоғарыдан бақылаушы ұйымдар қатты қадағалап отырды. Баслит (цензура) мен Басрепертком баспасөз бен театралды социализм идеяларына сәйкес келмейтін шығармаларға тыйым салатын еді.

3.9. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МӨДЕНИ ДАМУ БАҒДАРЛАРЫ

1991 жылдан бастап Қазақстан тәуелсіз мемлекет. Ата заң бойынша, ол қазақ халқының өзін-өзі билейтін ел және басқа этникалық топтарға тең құқықтықты қамтамасыз етеді. Екі ғасырдан артық қилы заман бұғалығын басынан өткізген ел енді ғана өзіне төн мәдениет пен өркениетті қалыптастыруға мүмкіндік алды.

Енді қазіргі Қазақстан Республикасы мәдениетінің кейбір мәселелеріне тоқталып өтейік. Нақтылы мәдени сана тұтас ағын ретінде көрінгенімен ғылыми талдау оның жеке айқындалған бөліктеріне басты назар аударады. Мәдениеттілікпен руханилықты жаңғырту өрекетінде қоғамның интеллектуалдық мәдениет тек көп білушілікпен шектелмейді. Мәдени құндылықтарды игеруде жеке адамдардың парасаттылық дәрежесі қоғамның рухани байлығының өлшемі. Интеллектуалдық мәдениетті қалыптастыратын арна халыққа білім беру жүйесі. Бұрынғы Кеңес Одағында жүздеген миллион адамдар міндетті түрде орта білім алды, ондаған миллион адамдар жоғары оқу орындарын бітірді. Алайда, сандық көрсеткіштерге өдістенген жүйе көптеген жағдайда білім берудің формальдық өдістеріне ден қойды.

Бұл жерде АҚШ-та 60-жылдардан басталған ұлттық білім берудің “Мерит” бағдарламасының Қазақстан үшін де ескеретін нәтижелері жеткілікті. Осы бағдарлама интеллектуалдық мәдениеттің сапалық көрсеткіштері мен оқытудың индивидуалдық өдістеріне көбірек көңіл бөлді. Әр сыныптан дарынды деген төрт баладан таңдалып алынды. Сөйтіп, бүкіл ел бойынша 600 мың болашағынан үміт күттіретін жас өспірім жинақталды. Күрделі тестер арқылы олардың ішінен 35 мың оқушы айқындалып, олардың жан-жақты өсуіне толық жағдай жасалды. Әрине, дамыған өркениетті елдердің жағдайы бір басқа, ал “өтпелі дәурдің” қыспағында қалғандардың ахуалы бөлек.

Интеллектуалды мәдениетті қалыптастырудың бір жолы-білім беру жүйесі тек мемлекеттік оқу орындарымен шектелмеуге қатысты. Тіпті, бір кездегі патшалық Ресейдегі лицейлер мен гимназиялардан да қабылдауға болатын жетістік бар. Мысалы, латын және ежелгі грек тілдерін оқу жоспарларынан алып тастаудың рухани мәдениетке тигізген залалы кейін байқалады. Қазақстан үшін шығыстық оқу жүйесінің де тиімді жақтары бар. Бұл әсіресе білім берумен тәрбие-төлімнің Шығыста қабаттаса жүруімен байланысты. Батыста төлім-тәрбие мен білім беру ісі бір-бірінен алшақталып нақтылы мемлекет фирмаға керекті және

үйлесімді, сынаржақты тұлғаларды қалыптастыруға бағытталған. Адамның адам ретінде қалыптасуы олардың назарынан тыс қалған. Осының салдарынан болашақ маман белгілі бір кәсіби шеберлігі бар жұмыс күші, жылпос қызметкер ретінде даярланады.

Ал Шығыста адам тек білімділікке ғана емес сонымен бірге имандылыққа үйренеді. “Онда шәкірттер әр нақтылы тұлға бейнесіндегі, әрі жалпы адам ретіндегі ұстаздың өмірлік бейнесін қабылдайды (үйренеді, ұғынады, қайталайды және болмыста жүзеге асырады)”.

Мәдениет ошақтары ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық рухани сабақтастықтың насихаттаудың орнына кей реттерде Батыстың үлгілері мен шығармашылығына еліктеп жүр. Еуропалық- американдық мәдениеттің өзін-өзі қорғауға, насихаттауға өздерінің де дәрмені жетеді. Осы сипатта мұсылман өркениетінің де озық және ізгі мұраларын халық игілігіне айналдыру Қазақстан зиялыларының парызы.

Қазақстан Республикасында қазақтан басқа ұлт өкілдерінің мәдениеттері де өркен жаюда. Республика мектептерінде 12 ұлттық тіл ана тілі ретінде оқытылады. Телерадио хабарлары 10 тілде жүргізіледі. Мұнда жүзден аса ұлттық-мәдени орталық пен ассоциация жұмыс, істейді 5 тілде қызмет көрсететін 42 кәсіби театр, 22 ұлттың тілі мен мәдениетін дәріптейтін 740 көркемөнерпаз ұжымдары бар.

Қазақстан Республикасының халқы өз мәдениетін замана талаптарына сәйкес дамыту үшін кең өріс ашылып отыр.

Қазақ елінің көне мәдениетін зерттеу оны халыққа насихаттау жөнінде біраз жылдан бері жемісті еңбек етіп, жұртшылыққа танымал болған Ақселеу Сейдімбековтың “Мәдени бағдар рухани үрдісіміздің қазықты ойларын айқындап тұруы тиіс” деген мақаласынан үзінді келтіруді жөн деп білеміз. Ол Қазақстан Республикасының қазір дайындалып жатқан Мәдениет туралы заңның жобасы кейбір түзетулер мен толықтыруларды қажет ететінін айта келіп былай деп жазды.

Мен осыну заң жобасындағы теориялық-методологиялық ақауларды ескере отырып, мына сияқты ойдың жосығын еске алуды ұсынамын:

1. Мәдениет дегеніміз- қоғам өмірінің дара бөлігі немесе оқшау саласы емес, сол қоғам өмірінің біртұтас қалпындағы мәнді де құнды айғағы.

2. Мәдениет адам қызметінің тәсілі мен нәтижесі арқылы көрініс табады.

3. Мәдениет материалдық өндіріс пен қоғамдық сананың, білім мен тәрбиенің, ғылым мен өнердің белгілі сатыдағы даму дәрежесін бейнелейді.

4. Мәдениет арқылы этностың тарихи, мекендік, мемлекеттік, экономикалық, әлеуметтік, этнографиялық болмыс-бейнесі көрініс табады және кез-келген мәдениетті қоғам осы талаптардың мұрттықсыз жүзеге асу тетіктерін (механизмдерін) заң жүзінде қамтамасыз ету керек”.

Қазіргі қазақ мәдениетіндегі негізгі мәдени-өлеуметтік типтерге келейік. Бұл мәселенің бұрын зерттелмегенін аңғару қиын емес. Мәдени өлеуметтік типтер ғылымда қалыптасқан қағидаларды талдаудың нәтижесінен гөрі, өмір тенденцияларын жалпылаудың тәжірибесіне жақын.

Архаикалық тип. Мәдени идентификация (теңестіру) адамның, белгілі бір нақтылы мәдени ортада өзін-өзі сезіну деңгейіне байланысты. Адам туғанынан құндылықтар жүйесін, әдетте, сол күйінде дайын қабылдайды (отбасылық, топтық, этностық, мемлекеттік, өркениеттік т.б.) Еркін таңдау қабілеті тек шығармашылық типтегі адамдарға тән. Бұл ретте, әсіресе этникалық сананың тұрақтылығын, рәміздері (мифтері, аңыздары, мұраттары, қасиетті символдары, салттары т.б.) мен дүниетанымның өткен кезден сусындап тұратынын ескерген жөн.

Этномәдени сана “біз және біз — емес” деген ажыратушылық оппозицияға негізделген. Бұл сан адамнан өткен тарихқа басты назар аударып, этностың түп — тамырларын құрметтеуге шақырады. Бұл жағымды- әрі қажетті талап. Өзін сыйламаған, басқаны сыйлай алмайды.

Алайда, этномәдени ментальдықтың әсіресе бейнеленген типтері бар. Олардың бірі-архаизм. Архаизм-мәдениеттің өтіп кеткен сатыларын қайтадан қалпына келтіруге бағытталған талпыныс. Бұл типке зерттеушілер кейде “дәстүршілдік”, “ортодокстық”, “фундаменталистік”, “партикулярлық” сияқты белгілерді де қосады. Шынында да, мәдени жүйе өзін-өзі сақтап алғысы келеді, тұрақты бастауларынан алыс болмауды қалайды. Екінші жағынан алғанда, адамның шығармашылығы, жасампаздығы, жаңашылдығы белгілі. Осы екі тенденция бір-бірімен тайталаста болады. Архаистік бағдар туралы бірнеше деректер келтірейік.

Бұл мәселені А.Тойнби жан-жақты қарастырған. Оның пікір бойынша, архаистік мәдени бағдар мінез-құлық бітімдерінде, өнерде, тілде, дінде, экономика мен саясатта байқалады. Мысалы, Алмания тарихындағы тевтонизм, таза қанды арийлік идеялары мен фашистік-корпоративтік мемлекет құру тәжірибесі, Израильдегі өлі тіл ивритті тірілту өрекеті, Үндістандағы санскритті қалпына келтіру талпыныстары, Рим императоры августың христиандықты көне тайпалық діндермен алмастыруға тырысуы осы архаизмнің көріністері болып табылады.

Фундаминалистік дүниетаным тіршіліктің негізгі принциптеріне сәйкес келмейді. Дж. Холденнің эволюциялық ілімі бойынша, табиғи сұрыптаудың нәтижесінде ішкі өзгерістерге бейімделмеген жүйе дегенерацияға ұшырайды. Ал кибернетик Росс Эшби жабық және кесімді ұйымдастырылған жүйелерді энтропия артып, қолапастық қалып туады дейді. Мұның мәдениетке не қатысы бар деушілердің

де табылуы мүмкін. Алайда мәдениет бүкіл әлемдік заңдылықтардан тыс болатын мәңгі двигатель емес.

Архаистік типті заман өзгеріп, қалыптасқан өмір салты шайқалған өтпелі кезеңдерде ерекше байқалады. Ескі құндылықтар жүйесін қирату әр кезде уақыт сынынан өткен үйлесімді құндылықтарға жеткізе бермейді. Бұрынғыдан бас тарту кейде болашаққа емес, оның да алдында болған мәдени бітімдерді жаңғыртуға бағытталуы мүмкін.

Қазіргі Қазақстан Республикасын алып қарайық, отаршылдық және тоталитарлық мәдени құндылықтардың жалғандығы айқындалды және төл мәдениетті жаңғырту ниетіндегі заңды өрі түсінікті ұмтылыс қалыптаса бастады. Бірақ, азаматтық қоғамның орнына жеті аталық үрдіске, рулық-тайпалық басқару жүйесіне, исламның орнына тәңіршілдік пен шаманизмге қайтып келу, дүниежүзілік тарихты шежірешілдікпен ауыстыру т.б. осы архаизмнің көріністеріне жатады. Әрине “жеті атасын білмейтін ұл жетесіз”. Бірақ, қазіргі ақпараттық әлемде, экрандық мәдениетте, өркениеттердің тоғысуы заманында бұл мәселе тәрбиелік-жадылық мағынаға ие болып, басқа өркениеттілік құндылықтарға орнын береді.

Қазіргі кезде өркениетті елдерде мәдени тұтастанудың төмендегідей жүйесі қалыптасқан адам-отбасы —адамзат. Бұл жерде формальдық логикадағы ұғымның мазмұны мен көлемінің кері қатынасы заңы өрекет етеді. Яғни, ең мағыналы мәдени тұлға адам болып табылады. Ұғымдардың көлемі кеңейе берген сайын комплиментарлықтың (басқаға деген жылылық) деңгейі де азая түседі. Енді архаистік нұсқаны келтірейік қауым мүшесі-ата баласы-ру-тайпа-жүз-ұлт. Ары қарай байланыстың ықтималдық дәрежесі төмен. Бұл жүйенің басқа адамдарды ассимиляциялау қабілеттілігі де жеткіліксіз. Түркі халықтарының тарихынан корпорациялық (қосып алу, сіңіру) деңгейі жоғары болған этностардың тез өскенін байқаймыз (түріктер, азербайжандар, өзбектер т.б.) Бұл да ескертетін жәйт. Әсіре дәстүршілдіктің көріністеріне қазақтың және әр жүздің қанын ханын сайлау, шарият пен қазылық салтты қалпына келтіру, батыстық киім үлгілерін тежеу сияқты пікірлерді ұсыну жатады.

Мәңгүрттік тип. Бұл типке ұлттық-салт дәстүрден жүрдай, оның-рәміздік-рәсімдік мағынасын білмейтін, күнделікті өмірде ұлттық мәдени жүйенің құндылықтарын қолданбайтын адамдар жатады. Бұл туралы Ш.Айтматовтың шығармашылығында әсерлі жазылған. Мәңгүрт дегеніміз рухани тамырларынан айырылған адам.

Мәденеттанулық әдебиетте ұлттық мәдениеттен тыс қалған тіпті “евнух” (өтек) деп те атайды. Осман империясындағы әскердегі янычар,

уәзір болған христиан, гаремдегі өтек өзінің мәдени қауымын жоғалтқан “евнухтың” классикалық түріне жатады.

Мәңгүрттік тип-дәстүршілдің қарама-қарсы бейнесі. Бірақ архаист өмірлік позицияны өз қалауымен қабылдаса, мәңгүрттік сыртқы күштеудің нәтижесі. Мәдени жадыдан адам зорлық-зомбылықтың өсерінен айырылады. Әдетте, бұл отаршыл экспансияның ассимиляциялау саясатынан туады.

Мысалы, Ресей империясының мәңгүрттендіру саясатының кейбір әрекеттерін еске алайық :

1.Халықтың өзін-өзі басқару жүйесін отарлық әкімшілікпен алмастыру.

2.Салт-дәстүр мен руханилықтың тамырына балта шабу.

3.Миссионерлік әрекет, төлтума жазбаша мәдениетті шектеу, алфавитті алмастыру, орыстандыру ,орыс мектептерін ашу.

4.”Бұратана” халықтарының тілін жоғары мәдени аймақтардан аластап, күнделікті-тұрмыстық деңгеймен шектеу.Метрополиялық менталитет пен мәдениетті күшпен енгізу.

Осыдан келіп мәңгүртсің деп біреуді айыптау әділетсіздікке жатады. Мәселе, осы жағдайдан қалай құтылудың жолдарын айқындауда болып отыр. Оның басты жолы-ұлттық мәдениетті қайтадан игеру.

Мәңгүрттіктің елестері аз емес. Мысалы, этномәдени интилизмді (кемсітушілікті) алайық. Еуропатектік әдебиетті айтпағанның өзінде, біздің республикалық басылымдарда кездесетін мынадай пайымдаулардың төркініне көз салайық.

-Қазақ тілі көшпелілік үрдістен қалған релик

-көшпелілер шынайы мәдениетке жете алмаған,

“мәдениет” деген сөз арабша “қала” мағынасын білдіреді, сондықтан оны тек отырықшылардың үлесі деп жариялау.

-Түрік халықтарының мәдени мұрасының түбінде арийлік архетип жатыр, олардың мәдени жетістіктері ирандық “баулудың” нәтижесінде қалыптасқан. Кейбір зерттеушілердің түпкі атамызды ақ нәсілдік тип басым болған, сондықтан олар арийлер деп жариялауы да кездеседі. Біртүлдік топтың әр түрлі нәсілдерден құралу мүмкіндігін ескерген жөн.

-Мәңгүрттік менталитет өкілдерінің типтік белгілерін күнделікті өмірден де аңғаруға болады.Жоғарыда келтіргеніміздей мәңгүрттік типке тарихи жадыдан алыс болу жатады. Тарихи жады мен руханилықтың маңызды бір тармағы - әрбір ұлттың адамгершілік туралы түсініктері мен өлеп жүйесі. Батыстық мәдени ауысушылықтың белгілі бір жақтары қазақтың ұлттық тәлім-тәрбие жүйесіне принципиалды сәйкес келмейді. Кейбір басылымдар ақша үшін құныға тарататын жезөкшелік,

нашақорлық, маскүнемдік, рәкет, отбасылық құндылықтарды сыйламау және т.б. осы сияқты құбылыстар мәнгүрттікке апаратын тура жолға жатады. Әрине, тек Батысты кінәләй беруге де болмайды. Көп жағдайда батыстық өркениет ізгілікке жатпайтын теріс қылықтарды тежеп, мәдениетті нарықтық гуманистік әдеп жүйесімен үйлесімді қоса білген. Бұл жерде әңгіме транзиттік (өтпелі) қоғамдағы мәдени қайшылықтар туралы болып отыр. Сосын ұлттық тілді жақсы меңгеру әр уақытта мәнгүрттік менталитеттен құтқара алмайды.

Кейде мәнгүрттік мәдени типпен (оны мәдениет деп айту шартты нәрсе) маргиналдықты тұтас қарастыру кездеседі. Оның үстіне маргиналдар қатарына ана тілін білмейтіндерді де қосады. Сонымен маргиналдық мәдени тип дегенміз не?

Бұл ұғымды американ әлеуметтанушысы Р.Парк енгізген және латын тілінен – “шетте болушы” деп аударылады. Р.Парк маргиналдар деп мінез-құлқында тынымсыздық, агрессиялық, өзімшілдік, сенімсіздік, депрессиялық белгілері бар американ мулаттарын атаған. Мәдениеттану мен әлеуметтануда бұл ұғым рухани өзіндік санасы тұрақсыздандырылған, “өліара” мәдениеттің өкілдерін бейнелеу мақсатында қолданылады.

Әдетте, маргиналдық ұғыммен қалыпты мәдени сәйкестікке оппозициялық қатынастағы адамдарды сипаттайды. Қысқаша айтқанда, маргиналдар – не қоғамнан өздері аулақ кеткендер, не қоғамның өзі оларды шеттеткендер.

Ескі құндылықтар жүйесі дағдарысқа ұшырап, бұрынғы нысаналар мен мұрағаттар көмескіленгенде маргиналдардың саны артады. Мысалы, ауылдан қалаға қоныс аударғандарды алып қарайық. Кеңес Одағы кезінде бұл жайтқанша дегенімен мемлекет бақылауында болды. Транзиттік қоғамда нарықтық қатынастардың енуіне байланысты ауылдық жердің көптеген тұрғындары үйреншікті мәдени ортаны тастап, қалаларға келді. Ал қалалық мәдениет пен өмір салтына олар онша икемделе алмай, маргиналдардың санын көбейтті.

Француз ғалымы А.Фарждың пікірі бойынша, маргиналдардың алдында екі жол тұр.

- барлық дәстүрлі қарым-қатынастарды бұзып, өзінше жаңа бір субмәдениетті қалыптастыру

- біртіндеп заңдылық аймағынан шеттелу.

Әрбір өзін-өзі өркениетті деп есептейтін қоғам тас джунглилердегі адасып жүргендердің санын көбейтпеуге ұмтылуы қажет. Бұл жерде мәдени адаптациялық жүйелер қызметінің маңызы зор. Өйткені басқа мәдени ортаға жаңадан келгендер өздерінің ғасырлар бойы қалыптасқан

басқа мәдениеттермен қарым-қатынасқа түсу тетіктерінен айырылып қалады. Мәдени адаптацияны аккультурациялық процестермен теңестіру дұрыс емес. Резервациялар мен фильтрациялық ұжымдарда, күшпен орнатылған басым мәдениеттің тар шеңберінде адамдық абырой мен намыс аяққа тапталып, рухани азғындау өріс жаяды.

Қазіргі кезде өркениетті елдерде бұрынғы жоғары мәдениетке күшпен енгізу (аккультурация) бағдарламасының орнына мәдениеттер сұхбаты идеясы ұсынылып отыр. Бір ескере кететін жәйт мәдениеттанушылар “жоғары және төменгі” деген бөлуден мәдениеттердің теңқалыпты принципін қолдауға көшті.

Еуразиялық мәдени типті негіздеуден бұрын, қазіргі кезде өтімді бір теория – С.Хантингтонның “Өркениеттер жанжалы” ілімінің бір қорын қарастырып өтейік. Бұл ілім бойынша әр түрлі суперөркениеттердің шекаралық аймағы тұрақсыздық пен жанжалдардың (конфликтердің) ықтимал ошақтары болып табылады. Ал Қазақстан өзінің геомәдени кеңістігі бойыншы конфуцийлік және православиялық өркениеттердің ортасында орналасқан. Алайда, ТМД-ның кейбір мемлекеттерімен салыстырғанда Қазақстанда қоғамдық-саяси тұрақтылық пен келісушіліктің мығым екендігі белгілі

Мұны көптеген факторлармен түсіндіруге болады. Олардың арасында мәдени фактордың да алатын орны ерекше. Біздің пікірімізше, қазіргі Қазақстан Республикасының ішкі жағдайын анықтайтын маңызды және аумақты мәдени топқа еуразиялық менталитет өкілдері жатады.

Қазақстандағы Ресей ықпалы тек Республикадағы үлкен славяндық топтың барлығымен ғана емес, қазақ халқының ұзақ жылдар бойы Ресейдің қоластында болуына қатысты. Отаршылықтың қазақ мәдениетіне тигізген теріс әсерлері жөнінде осыған дейін жеткілікті айттық. Ғасырлар бойы бірге өмір сүрудің нәтижесінде қазақ халқының мәдени құрылымында біраз өзгерістер болды. Бұл кезең ең алдымен тілді қамтыды және орыс тілді қазақтар (ұйғырлар, өзбектер, татарлар т.б.) мәселесін тудырды.

Демографиялық және тілдік факторлардың этномәдениетке тигізетін әсері мол. Алайда, тілден айырылдың деп бұл үлкен топты ұлттық мәдениет аймағынан шығарып тастаған дұрыс емес. Мысалы, Шотландтар мен Ирландар ағылшын тілінде сөйлегенімен ұлттық менталитетінен айрылған жоқ. Осы сияқты республикадағы орыс тілді қазақтардың және басқа да мұсылман халықтарының бірталай ұлттық салт - дәстүр мен діни-мәдениет өрісінен алыстап кеткен жоқ және мәселе сан-мөлшер мен үлес туралы болып отырған жоқ.

Қазақ халқының ХХ ғасырдың басындағы мәдени жүйесінде үш

бөліктің бар екендігіне көз жеткізуге болады. Оларға төлтума дәстүрлі мәдениет, отаршыл және батыстық өсер жатады. Еуразиялық мәдени тип дәстүрлі мәдениетті батыстық өркениет жетістіктерімен ұштастыра білген. Арнаулы зерттеулер қазақтардың мәдени диалогқа икемді екендігін көрсетеді. Бұл туралы Абай да жеткілікті айтқан. Тек “дәстүрлі адам” прогрестің антиподы, ал “модернделген тұлғаны” антиподтың антиподы деп қарастырған жасандылық. Осы мәселе төңірегінде. Елбасының мына бір орынды ойын келтірейік. “Біз өзіміздің мәдени тамырларымыздан едәуір ажырап қалдық. Оның есесіне өзге өркениеттер өсеріне көбірек ұшырадық. Бұл жақса ма, жаман ба-өз алдына мәселе”.

Еуразиялық мәдени тип, Гегельдің тілімен айтқанда “айырылған санаға” жатады, ол Батыс пен Шығыстың арасында ауытқып жүреді. Бұл дәстүрдің ескі үлгісін Ұлы жібек жолы мәдениетінен де көруге болады. Бірақ, еуразиялық мәдениетті тек Батыс пен шығыстың ортасындағы буферлік аймақ ретінде қарастыру да сыңаржақтылықтың бір түрі. Өйткені бұл жерде біз адамзат тарихындағы екі суперөркениеттің жай қарым-қатынасын емес, олардың тұтастану үлгісі (моделінің) қалыптасуының куәсі болып отырмыз. Азияның кіндігінде адамзат мәдениеті үшін өте маңызды оқиға жүзеге асты.

Ортағасырларда эллинистік, арабтық, пармылық, түріктік мәдениеттердің тоғысуынан бір Ренессанстың өріс алуын байқасақ, ХХІ ғасырда Орталық Азияда жаңа өрлеудің басталатыны күмәнсіз. Тек бұл үшін халықтың қажымас қайраты, елдің бірлігі, дәстүр мен заман тұтастығы қажет.

Еуразиялық мәдени типтің менталитетін айқындау үшін шығыстық, батыстық және қазақы дүниетанымдар мен дүниелік қатынастардың ерекшеліктерін кестелік тәсілмен келтіріп көрейік.

Шығыстық тип	Батыстық тип	Қазақы тип
Микрокосм	Макрокосм	Жарық Дүние
Виртуалдық	Рационалдық	Адамгершілік
Интросубъект	Субъект-объект	Субъект-объект
Біртұтас дүние	Өзгермелік	Адамдандырылатын дүние
Психология	Дүние	Экология
Мистика	Техноогия	Этика
Тұйық қоғам	Ғылым	Сұхбаттастық қоғам
Өзін тану	Ашық қоғам	Адам болу
Дін	Табиғатты тану философия	Дәстүр
Тағдыр	Белсенділік	Қарым-қатынас
Идеализм	Материализм	Синкретизм
Поэзия	Проза	Эпос
Егіншілік	Урбанистік	Қауымдық

Әрине, бұл типтік белгілерді сол күйінде тікелей эмпирикадан іздеу қателік болар. Идеалды тип белгілі бір нәрселік саланың эмпириялық көрінісін жалпылау жолында емес, ал осы саладағы мәндіні ой тұрғысынан мұрат дәрежесіне көтеру арқылы қалыптастырылады. Тағы бір ескертетін нәрсе: бұл кестені еуразиялық мәдени типтің болашақ мүмкіндігін көрсету мақсатында келтірдік. Ал мүмкіндіктің шындыққа айналуы диалектикалық процесс.

Қазақстан жағдайында еуразиялық-қазақы мәдени тип пен орыс тілді мәдениет өкілдерінің арасында көптеген ұқсастық бар. Әрине, соңғылардың менталитеті әр уақытта православиялық дінге және Ресейдің қамқоршылығына бағытталған. Кеңес Одағына қаншама әділ теріс баға бергенмен, бір нәрсені мойындау керек. Халықтар достығы тек жалған ұран емес, қарапайым адамдардың ментальдық қасиетіне айналды. Қазақстан халқының көпшілігі 1991 жылдың наурызында Кеңес Одағын сақтап қалуға жақтап дауыс берді. Бұдан олар Қазақстанның тәуелсіздігіне қарсы деген тұжырым тумау керек. Қысқаша айтқанда, өздерін Қазақстан Республикасының азаматтары деп сезінетін еуропатектестер еуразиялық менталитетке ие болып, республиканың өркениетті елдер қатарына қосылу жолында жемісті қызмет атқара алады.

Сонымен, еуразиялық мәдени типтің кейбір мәселелеріне тоқталып өттік. Еуразиялық мәдени тип өз мүмкіндіктерін жүзеге асыру үшін қазақтың дәстүрлі мәдениетімен тұтасуы қажет. Керісінше болса, онда еуразиялық қазақ мәдениетінің маргеноалдық белгілері басым болып, рухани шығармашылық бір-біріне қолайлы емес.

Енді жаңа жағдайлардағы қазақтың төлтума мәдени типінің кейбір тенденцияларына, даму бағыттарына қысқаша тоқталып өтейік. Қазақтың төлтума мәдени типінің жүйелік, құрылымдық және функционалдық ерекшеліктері мен олардың әлемдік тарихпен үндестігін алдыңғы тарауларда қарап өттік. Қазақстан тәуелсіздік ала сала жаңа мәдениет қалыптасты деу асығыстық болар.

Қазіргі дүнижүзілік мәдениетте XX ғасыр қарсаңында кейбір адамдық өмбебаптық болмыстың (мәдениеттің) басты бағыттары айқындала бастағандықтан, оларды қазақ мәдениетінің мүмкіндіктері, парадигмалары және бағдарламаларымен салыстыра қарастырайық.

Ішкі жікшілдіктен (рулық-тайпалық, шала қазақтық, номенклатуралық және т.б.) арылу әлемдігі өркениеті елдермен жақындасу, халықаралық қатынастардың тұлғасына айналу қазақ мәдениетіне жоғары талаптарды қояды. Тәуелсіз Қазақстанда бұл мәдениет шешуші қызмет атқарады өрі басқа этникалық топтардың

және субмәдениеттердің дамуына және бір-бірімен келісімді болуына жауапты. Қазақ ұлтының жаңа мемлекеттік деңгейі және оның мақсаттары туралы Президент былай дейді: “Ұлт мемлекетсіз өмір сүре алмайды, құрып кетеді. Өз кезегінде ұлттың жойылуы, оның мемлекетінің өмір сүруін мәнсіз етеді. Мәселенің қатаң диалектикасы осындай. Сондықтан, қай ұлтқа жататынына қарамастан барлығы үшін мүмкіндіктер теңдігі мен барлығының заң алдында тең принципін жүзеге асырушы біздің мемлекетте тұрғылықты ұлт-қазақтардың мүддесі жекелеген жағдайда бірқатар мемлекеттерде орын алып отырғанындай ерекше бөліп айтылатыны да әбден орынды” ХХІ ғасырға бет бұрған көшке берекесі кеткен мәдениет қосыла алмайды.

Қазақ мәдениетін тағдыр қысымынан сақтар қалған құдіретті күштің бірі-ана тілі екендігі белгілі. Қазақ болашағы оның тілінің тұрмыстық-отбасылық деңгейден халықаралық қарым-қатынас, өнер мен ғылымның жоғары бітімдерінің құралы дәрежесіне көтеріле алуымен қатысты екендігі жөнінде аз жазылып жүрген жоқ. Бұл сипатты тілдік Ренессанс қажет және оның бағдары барлық еуропалық терминдерді шығыс сөздерімен ауыстыруда да емес. Мысалы, моральды ақылақпен, класты “сыныппенен”, “философияны” “пәлсафамен” алмастырғандағы ұтыстар шамалы болар. Әрине, тілдің қолдану тәжірибесінде соңғы кезде енген ұтымды терминдер де жеткілікті. Тіл мәдениетін маңызды бір мәселесі-кириллицаны латын алфавитімен ауыстыру. Бұл туысқан халықтардағы және әлемдегі тенденциямен үндес.

ХХ ғасырдың тағы бір сабағы тоталитарлық жүйелердің дәрменсіздік көрсетіп, “демократия”, “азаматтық қоғам”, “құқықтық мемлекет”, “адамның бостандығы”, ұтымдары мен принциптеріне негізделген өркениеттердің жаңа мыңжылдыққа қарай нық қадам басуында. Мұны кейде батыстық либерализмнің жеңісі деп те бағалайды (Френсис Факуяма “Тарихтың ақыры”). Осындай топшылаудан жасандылық пен сыңаржақтылық көрініп тұр. Әлемнің мозаикалық құрылымы этностардың, мәдениеттердің, дәстүрлердің, құндылықтардың саналуандығы батыстық модель-үлгі жеңіп шықты деген тұжырымның негізсіздігін көрсетеді.

Жоғарыда аталған әлеуметтік-мәдени құндылықтарды біз сол “таза” күйінде емес, ұлттық менталитет пен мәдени дәстүрлерге үйлестіре қабылдауымыз керек.

ХХ ғасырдың аяғында әлемдік мәдениетте қалыптасқан тағы бір ахуал-озық технологияны гуманистік этикамен үйлесімді қосу талпынысы. Біздің заманымыздың ұлы ойшылдары А. Швейцер, М. Ганди, Л. Толстой, Тейяр де Шарден, Э. Формм т.б.

адамгершілікті негізгі құндылық деп жариялап, Шөкөрім “ар ілімі” деп атаған этиканы ғалымдардың ішінде бірінші орынға қойды. Бұл туралы әлемде көп айтылып-жазылып жүрумен шектелмей, нақтылы істер де жүзеге асуда. Мысалы, бұрын әр түрлі елдердің экономикалық даму деңгейіне, тауар өндіруге байланысты салыстырулар қазір адамдық даму индексі бойынша сарапталады.

Республикада адамгершілік мәдениетін дамыту бағытында аз істер істеліп жатқан жоқ. Бұл туралы есеп те берейік деп тұрғанымыз жоқ. Бұл ретте жас қауымды халықты дәстүрлі адамгершілік нормаларына, принциптеріне, ережелеріне үйлесімді тәрбиелеумен қатар, қазіргі заман талаптарына сәйкес өркениетті елдерде басты назар аударылатын этикет (өдептілік) ережелерін де білуге және күнделікті өмірде орындауға құмарту қажет.

Адамгершілік мәдениетін қалыптастырғанда өдептің құқықпен жақын екендігін, қоғамда тәртіп пен заңдылықты реттейтіндігін естен шығармаған жөн. Келеңсіз көрініс рушылдыққа қайтып келсек, оның коррупция, таныстық, енжарлық, өктемдікпен байланысты екендігін байқауға болады. Қазақстандағы бұрынғы қоғамнан қалған адамгершілікке жатпайтын өлеуметтік типтерге “пысықтар” мен “шолақ белсенділер” жатады.

Қазақ мәдениетін қарастыруды “нарықтық адам типі төңірегіндегі мәселелермен аяқтайық. Ғасырлар бойы адамзат ізгілік-пайдакүнәмділікке қарсы құбылыс дегенге сеніп келді. Бұл әсіресе, көне қоғамдағы биологиялық тылсым күштер мен пендешілікті тежеу мақсатындағы мәдениеттіліктің баласы ретінде ұсынылды. Адамгершілік пен руханиятты сақтап қалатын құрал ретіндегі мұрат беру принциптерін ғұламалар мен саясатшылар қарама-қарсы тұрғыдан түсіндіріп келді. Ең көп тараған қағиданы былай тұжырымдауға болады.

Әділеттілік пен теңдік-бір нәрсе. Қоғамдағы қайшылықтарды шешу үшін бір орталыққа негізделген құндылықтарды тепе-тең үлестіру жүйесін құру қажет. Оның тетігін ұстап тұратын адам немесе өлеуметтік топ “ортақ мүдде” дегенді басшылыққа алу керек. Сонда ғана үйлесімді қоғамдық құрылым қалыптасады.

Осы принципті жүзеге асыру мақсатында талай төңкерістер, соғыстар, қантөгістер, “тап күресі” болғандығы, талай трактаттар мен ғылыми еңбектердің жазылғандығы, өзін әділетті деп жариялаған патшалардың, диктаторлардың, көсемдердің болғаны тарихтан белгілі.

XX ғасырдың аяғына таман адамды бағалау мен әрекетінің жемісін тұтынудың нарықтан басқа әділетті тетігін адамзат әлі ойлап тапқан жоқ деген қорытындыға келдік. Нарықтың негізгі принципі-жеке адамның

өзі үшін белсенді әрекетін қоғамдық байлықты арттыруға бағыттауы. “Егер мен өзім үшін болмасам, кім онда мен үшін?” – дейді нарық адамы. Нарықтың төрешісі - ұсыныс пен сұраныстың арасалмағы. Нарықтық адам өзін тауар, ал өзінің құндылығын айырбас өлшемі деп бағалайды. Тұлғалар базарында табысқа жету үшін адам өтімді, модаға сәйкес, құны жоғары болу керек. Қанша-бағалансам, соншама-бақыттымын-дейді нарық адамы. Нарықтың тағы бір негізі- меншік. Ал меншіксіз адам өлеуметтік жағдайлардан тым тәуелді екен. Көріп отырғанымыздай, нарықты дінге айналдырып, оған табынуға болмайды. Ол-қажеттілік. Қажеттілікті менгеру үшін, оны танып-біліп, адам ырқына пайдаланған жөн. Нарықтық адамның жағымды құндылықтарына белсенділік, жауапкершілік, іскерлік, жасампаздық, нақтылық, мақсаткерлік және т.б. жатады. Оның теріс жақтарында қатыгездік, өзімшілдік, тікмінезділік, әсіре рационалды, есепшілдік, тұрақсыздық, дәйексіздік, принципсіздік, құрғал тандамау, дәстүр сыйламау сияқты қылықтарды көреміз.

Нарықтың теріс жақтарын жақсы түсінген өркениетті елдер кәсіпкерлікті технологиялық әрекетпен шектемей, оны өдеп жүйесімен толықтырады. Сондықтан “бизнес этикасы” қазіргі жоғары дамыған елдердегі алдыңғы қатардағы пәндерге жатады. Бұл сипатта, өркениетті нарық деген ұғым қалыптасқан.

Нарық рухани мәдениетке әзірше онша қолайлы болмай тұр. Өркениетті елдерде мәдениет әр уақытта қоғам мен мемлекет тарапынан көмекке сүйенеді. Мәдениетке қаржы мынадай көздерден түседі:

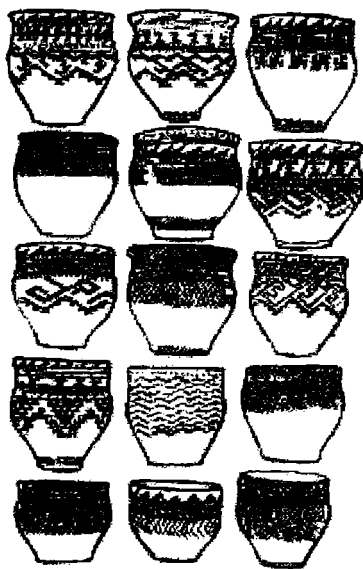
- 1.) мемлекет бюджеті;
- 2) халыққа көрсетілетін ақылы қызметтер;
- 3) ұжымдар мен жеке азаматтардың жәрдемдері;

Міне, осы іс бізде жетіспейді. Қаржы тапшылығына қарамай мемлекет пен азаматтық қоғам мәдениетке қарай бет бұрыс жасауы өте қажет. Бұған қосымша мынадай шаралар ұсынамыз:

а) халықтың, оның әр түрлі өлеуметтік және демографиялық нақтылы, әрі шынайы мәдени талап мұқтаждарын зерттеу және анықтау керек. Мұны тек ғылыми зерттеу Мәдениет институты (министрлігі емес) жүзеге асыра алады; ә) мәдениет саласы қызметкерлерінің материалдық және рухани ахуалын түбегейлі жақсарту; б) балалар мен жасөспірімдердің мәдени қалыптасуын арзанқолды бұқаралық мәдениеттің зиянды үлгілерінен аршалап, оларды дүниежүзілік өркениеттің, соның ішінде, ғасырлар бойы қалыптасқан өзіміздің төл ұлттық мәдениетіміздің асыл қазынасымен таныстыра отырып өнерге баулу.

3.10. ҚАЗАҚ БЕЙНЕЛЕУ ОНЕРІНІҢ ДАМУ ТАРИХЫ

Қазақ бейнелеу өнерінің өзіне тән даму жолы мен тарихы бар. Ол тарих сонау көне замандардан, сақ, андронов мәдениетінен басталады. Андронов мәдениеті — б.з.б. екі мыңжылдықтың соңғы жартысы мен бір мыңжылдықтың басында Батыс Сібір мен Қазақстанды мекендеген тайпалар мәдениеті. Ал б.з.б. VIII—III ғасырларда сақтар негізінен Оңтүстік Шығыс және Орталық Қазақстан жерлерін мекен еткен. Сақ тайпалары (массагет, яксарт, дай немесе доха, фарат, көмар, асқатағ, исседон, асси немесе аримасап, сармат, каспий және т.б.) туралы құнды тарихи деректер ежелгі заманғы грек және парсы тарихшыларының қолжазбаларында кездеседі. Ол жазбаларда грек тарихшылары сақтарды “азиялық скифтер” деп, ал парсы тарихшылары “сақ” деп атаған. Бұған елімізде ұзақ жылдар жүргізілген археологиялық зерттеулердің нәтижесінде анықталған ежелгі мәдениеттің үлгілері дәлел бола алады.

Андронов мәдениетінде
сақбалшықтан және өрнек-
теліп жасалған құмыралар.

Тарихи-ғылыми деректерге жүгінсек, қазақ халқының ою-өрнек өнері ежелгі замандардан бастау алып, қазақ жерін мекен еткен көшпелі тайпалар өнерінің ықпал-әсерімен сан ғасырлар бойы қалыптасып, өзіне тән белгілі бір жүйеге келгенін қапысыз таныр едік. Бұған дәлел — қазақтың алғашқы ою-өрнек үлгілерінен андронов, сақ, ғұн, үйсін мәдени мұраларынан ұшыратқанымызды айтсақ та жеткілікті.

Археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған құмыралардың біразы геометриялық ою-өрнекпен, яғни ирек қалыппен өрнектелген. Қиқымнан және “лотос қауызы” тәріздес етіп жасалған өрнектер (б.з.б. III—II ғ.ғ.) Теңлік қорғанынан табылған (Алматы облысы). Әдетте, өрнек ыдыстың мойнына, иініне немесе түбіне жақын жерге салынған.

Құмыраға тең бүйірлі шимақталған үшбұрыш, сынық сызықтар, меандр, ойық үшбұрыштар немесе ыдыстың мойнынан бүйіріне қарай кеннелор түріндегі ою-өрнек салу қола дәуірінде кең тараған. Неолит және қола дәуірінен бізге белгілі “ұлу” өрнегі қоғам таптық құрылысқа бөліне бастаған кезде пайда болған деген болжам бар. Талдықорғаннан 1960 жылдары Х. Арғынбаев тапқан қазанда “ұлу” ою-өрнегі бейнеленген. Бұл өрнектің элементі көптеген тайпалардың нышан таңбасы ретінде бейнеленіп келген. Ал ортағасырларда сәулет өнерінде кең қолдана бастады. Қожа Ахмет Иасауи кесенесінде, Батыс Қазақстандағы (XVIII-XIX ғ.ғ.) құлпытастарда көп бейнеленеді. Қола дәуірінде шеберлер көбінесе тұрмыс-тіршілікте қолданатын заттарға космогониялы, геометриялық және жан-жануарлар мен аңдардың, құстардың реалдық және мифтік суретін бейнеленген. Ал саз балшықтан жасаған құмыраларды геометриялық ою-өрнектермен әрлеген.

Ою-өрнек өнерінің белгілі бір халыққа ғана тән тума ерекшеліктері сол халықтың бейнелеу, әсемдікті қабылдау мәдениетінің басты белгілерімен, ұлттық қолтаңбамен тікелей сабақтасып жатады. Қазақ қолөнерінің ертеректе пайда болғанын Досбай тауларында бейнеленген суреттер, Ұлытаудан табылған керамика ыдыстары дәлел бола алады. Көне дәуірде өмір сүрген адамдардың тұрмыстық кәсіптерінің бірі — саятшылық болғаны мәлім, оның сан түрлі көріністерін Қаратау жақпарларына салынған суреттерден көруге болады. Ол жартаста арқар, барыс және т.б. хайуанаттарды қолға үйрету көріністері, сондай-ақ түйенің, ешкінің бейнелері, жаяу адамдар мен қолына садақ ұстаған аңшылардың суреттері салынған.

Қола дәуірінде өмір сүрген өнер адамдарының әсемдікке деген құштарлығы және олардың танымдық дүниесі осы жартаста бейнеленген суреттерден сезіледі. Тасқа салынған суреттердің көпшілігі нүктелі техникамен, яғни тас құралмен жартас бетіне ұра отырып, нүкте ретінде бейнеленген, арасында аралас техникамен салынған суреттер де ұшырасады. Мұның өзі жартас бетіндегі суреттердің түрлі кезеңдерде салынғанын аңғартады. Тас бетіне нүкте түсіру жолы мен сурет салу сақ заманынан жалғасып келеді.

Археолог Т.Н. Сенигова өзінің “Ақтөбе мекеніндегі жартасқа салынған суреттер” деген еңбегінде суреттерді сипатына, ерекшеліктеріне, салыну кезеңіне қарай сегіз топқа бөледі. Жартас бетіндегі суреттердің негізгі бөлігі б.з.б. VI—V ғасырларда, қалғандары б.з. I—III ғасырларында, ал енді бір топ сурет (V топ) VI—VIII ғасырларға дейінгі кезеңде жартас бетіне түсірілген, сондай-ақ бұл суреттер (үйір-үйір жылқылардың бейнесі, арғын руының таңбасы және

т.б.) хронологиялық жағынан бір-бірінен үзілмей, Ақтөбе мекенінде өмір сүрген адамдардың тұрмыс- тіршілігінен мағлұмат береді. Ою-өрнек үлгілерін жасаған рудың таңбалары оюларға оның ең негізгі құрамдас бөлігі ретінде еніп отырған. Өнер зерттеушісі Сейсен Мұхтарұлы “Оюды оқуға бола ма?” атты мақаласында: “Ру таңбалары ою-өрнектің көптеген айшықты үлгілерінде Дулаттың “бүтін ай” таңбасы, Жалайырдың “тарақ таңбасы”, Қоныраттың “босаға” таңбасы, Қыпшақтың “қос әліп” таңбасы, Найман руының бір шақасы Бағаналының “үш айрық алау” таңбасы ретінде суреттеледі” –дейді.

Ежелгі ғалымдар Геродот, Ктесий, Страбондардың айтуынша, сақтар мен массагеттер киімдерінің өзіндік бір ерекшеліктері болған. Тақияның немесе бөріктің төбесі үшкір болып келеді, сонау ерте заманның өзінде етікті былғарыдан тіктірген, ал сырт киімдеріне ою-өрнектің орнына аңның, құстың шынайы бейнелерін салдырған, жылтырауық бастырмалар таққан.

Геродоттың жазуы бойынша, сақтар найзаларының, садақтарының ұшын, қылыштарын, бас киімдері мен жалпақ белбеулерін алтын мен мыстан жасаған .

Қазба жұмыстары кезінде сақ қорғандарынан алтыннан, қоладан, ағаштан, теріден жасалған қолөнер туындылары мен зергерлік бұйымдарда, яғни ежелгі қолөнер

Сақтар

ескерткіштерінің барлығында дерлік ою-өрнек бейнеленген. Көне дәуірдегі шеберлер аңның қиялдағы немесе шынайы бейнелерінен сан түрлі мүсін жасаған. Жан-жануарлар мен аңдар, құстар бейнеленген мүсіндерді не қолөнер туындыларын скифтердің “аң стиліне” жатқызуға болады. Кеңес дәуірінің ғалымы С.И. Руденконың пайымдауынша, шебердің зооморфтық стильде жасаған қолөнер туындысында, яғни мүсінінде аңның, жануардың кішірейтілген басын бейнелеу көп кездеседі дей келіп, қола дәуірінің шеберлері: “Бейнесі салынып отырған нәрсеге немесе жануарға тән белгілерді мейлінше дәл беруге тырысты”, – деп көрсетті. Сақ қолөнершісі көбінесе аңның, құстың, жан-жануарлардың мүйізін спираль тәрізді дөңгелетіп, ою-өрнекке айналдырып отырған. Ал мысық тобына жататын жолбарыс, барыс, т.б. аңдардың тек бас мүсіндерін жасаған, олардың ауыздарын арандай аштырып, тістерін ақситып көрсеткен.

Бүркіт тәріздес мифтік ұғымдағы грифон құсының тұмсық ұшы

Гриффон (мифтік ұғымдағы құстар)

сол кездегі бастырмаларда, мүсіндерде оның төменгі жағына окуланып көрсетілді. Олар: құстың алтыннан, қоладан жасалған жартылай аң не жартылай құс бейнесіндегі мүсіні, сондай-ақ аңдармен және жануарлармен айқас үстіндегі жануарлар мүсіндері. Аң мен жан-жануарлардың көздері көбінесе шеңбер тәрізді дөңгелек етіп бейнеленді, ал құлақтарының ұшы оюланып кетеді. Сол құлақ астыңғы жақпен тұтасып келіп, S таңбасы тәріздес ою-өрнек нұсқасын жасайды. Қола дәуірінде аң аулаумен шұғылданған көшпелілер аң, жан-жануарларды қасиетті санап, сиынған. Ал көшпелілердің басты құдайы қошқар (арқар) болды. Қошқарға (арқарға) байланысты эпостар жазылып, тұрмыс-тіршілікте қолданылатын барлық заттарда қошқардың шынайы немесе пішінделген түрі бейнеленді. “Қошқармүйіз” ою-өрнегі - байлық пен молшылықтың нышаны. Кейіннен “Қошқар ата” қойдың иесі, қорғаушысы деп санады. Көшпенділер дүниетанымында қой мен тауешкі рулық тотем ретінде қабылданған. Олардың сүйегі кішкентай балалар мен әйелдердің бас киіміне тағылатын. Сондықтан стильденген “қошқармүйіз” бен “арқармүйіз” оюларының қазақ қолөнерінде қолданбайтын жері жоқ деуге болады. Шымкенттегі тайказанның бір тұсына қошқар бейнеленген бөлшегі табылған. Бұл б.з.б. V–III ғасырларға дейінгі сақ мәдениетіндегі “аң стилінің” ең биік деңгейде жасалған туындысы деп бағаланады. Телес, тағар, ухань тайпаларының мәдениеті сақ, үйсін мәдениетімен тамырлас. Сақ, үйсін, ғұн мәдениеттері көршілес орналасқан тайпа мәдениетіне үлкен ықпал етті.

Ал алғашқы қауымдық дәуірде өмір сүрген сақтар қолөнер туындылары ретінде әйелдердің зергерлік бұйымдарын жасай бастады. Олар: білезік, жүзік, сақина, алтыннан жасалған моншақтар. Зергерлік бұйымдар негізінен ғарыштық, геометриялық ою-өрнектердің қарапайым элементтерімен бедерленген Алматы облысы, Шелек

ауданынан табылған тарақ ежелгі сақ мәдениетіне жатады. Тарақтың тістері сирек, ал ұзындығы 3-4 см және үстіңгі тұсына “қошқармүйіз” өрнегі ойылып салынған. Бұл өрнек ғасырдан ғасырға өзінің бастапқы нұсқасын сақтап, бізге жеткен. Сақ мәдениетінің заңды жалғасы ретінде үйсін мен қаңлы (б.з.б. III—I ғғ.) мәдениетін айтуға болады. Үйсін мен қаңлы мемлекеттерінің тұсында мыстан, қоладан, темірден, алтыннан және ағаштан бұйымдар көптеп жасала бастады. Олар зергерлік бұйымдарды, ағаштан, былғары мен алтыннан жасалған заттарды бұғының, жолбарыстың, қойдың, арқардың, бүркіттің бейнесімен өрнектеді. Аң мен жан-жануарлар нақты бейнеленген ескерткіштер сақ тайпалары тұсында ғана жасалған. Сақ дәуірінде пайда болған ою-өрнектің алғашқы элементтері мен үлгілерін еліміздің барлық аймақтарындағы қолөнер шеберлері жасаған бұйымдардан күні бүгінге дейін көруге болады. Сақ мәдениеті Поволжье, Сібір мен Қара теңіз жағалауын мекендеген тайпалар мәдениетімен тығыз араласып, бірге дамыды. Бұл тайпалардың бейнелеу өнерінің бөлінді дерлік скифтік стиль кең тараған. Скиф мәдениеті Венгриядан Қытайға дейін, Сібірден бастап Парсы және Үнді елдері мәдениетіне ықпал етті. Скифтік “аң стилін” үш кезеңге бөлуге болады: архаикалық кезең, өрлеу кезеңі мен көне скиф “аң стилі”. Скифтердің архаикалық “аң стилінде” аңдар мен жан-жануарлар қарапайым шынайы бейнеленсе, өрлеу кезеңінде арыстанның, жан-жануарлардың мүсіндерін жасады. Ежелгі суретшілер (б.з.б. I ғ.) өнер туындысының тамаша үлгісін Тамғалы жартасына салынған суреттерден көре аламыз. Бұл суреттерде жалпы саны 1000 жабайы жылқының, таутекенің, биенің, құланның, арқардың нобай пішіні бейнеленген, сонымен қатар аңшылардың елікті, таутекені аулап жүрген сәті көрсетілген. Тамғалы жартасына құланның және жылқы бейнесіндегі өгіздің суреті анық салынған. Ал жан-жануардың терісінен киім киген үш адам музыка аспабы өуеніне билеп жүр, шамасы бұл шамандар дәстүрлеріне байланысты көрініс болса керек.

Сақтар негізінен киіз үйде тұрған, әдетте қоныс тепкен жерлерін айналдыра қоршап, саз балшықтан дуалдар тұрғызған. Олар жерлеу рәсіміне байланысты киіз үйге ұқсастырып қорғандар тұрғызған. Қорғанның биіктігі 10 метрге жуық, ал ені 150 шаршы метрдей жерді алып жатыр. Сақтардың киізден жасалған үйлері мен биік қорғандарын көшпелілерге тән өзіндік үлгідегі сәулет өнері деп айтуға болады.

Қазақстан аумағын мекендеген тайпалардың өздеріне тән керамикасы мен қолөнері болған. Олардың ою-өрнекпен өшекейленген құмыра ыдыстары ерекше көз тартады. Құмыраны отқа күйдіргенге дейін оған

Шоқпар және садақпен қаруланған аңшылар, жабайы түйелер мен ешкілер тасқа бейнеленген (Орталық Қазақстан. Қалмақ қырған).

үшкір ағашпен не сүйекпен жай, түзу немесе сынық сызықтар сызып, геометриялық фигуралар салған немесе саз бұйымдарға өрнектің қалып-үлгілерін (штамп) басып, оюлар түсірген. Сақтардың саздан құмыра жасауда өзіндік тәсілі болған, біріншіден, құмыра тез жарылып кетпеу үшін саз құрамына қабыршақтар қосқан, құмыраны отқа күйдіргеннен кейін ғана оған өрнектер салған.

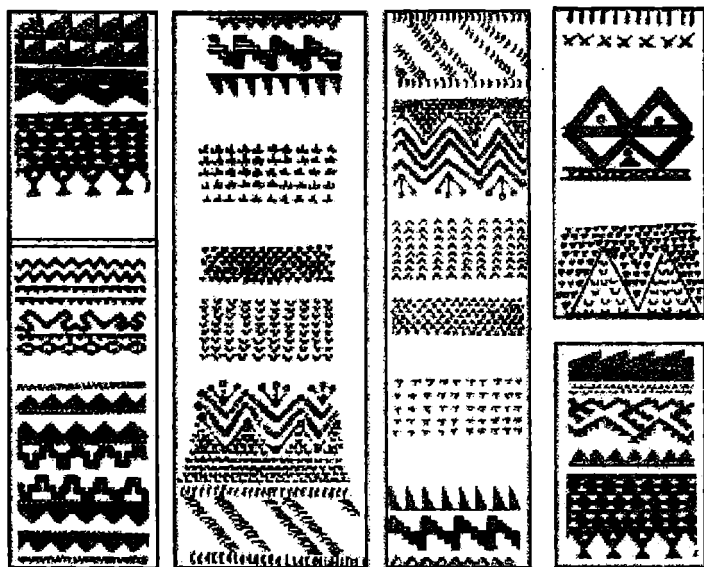
Андронов, сақ мәдениеті дәуіріндегі бұйымдарда бейнеленген жуан, жіңішке

жолақтар мидай жазық даладағы шексіздікке ұласқан жолдардың символы. Мұндай сызықтарды түнде аспаннан жұлдыздар ағып түскенде байқауға болады, аққан құйрықты жұлдыз соңында жарық сәуле аспанда жіңішке сызық қалдырады. Ал найзағай ойнағанда пайда болатын толқынды сызық бейнесімен көшпелілер киіз бұйымдарының шетін өрнектеді. Алғашқы оюлардың бөлшектері көшпенділердің ғарыш әлемі жөніндегі түсініктерінен туды. Осындай табиғи құбылыстар ежелгі адамдардың бейнелеу өнеріндегі дүниетанымын қалыптастырды. Сондай ізденістің нәтижесінде ою-өрнектердегі алғашқы нұсқаларда сынық, жолақ, жіңішке, жуан сызықтар және нүктелер мен үшбұрыштар пайда бола бастады. Ал жауыннан кейінгі кемпірқосақ түстерін қазақтар түтелдей пайдаланған және бұл түстердің символдық мәні бар. Көшпелілердің қолөнер бұйымдарын бейнелегенде негізгі элемент ретінде “күн” өрнегі алынды және бұл өрнек заттын дәл ортасына орналастырылды. Күннен кейін алтын түсті бояу, ал содан соң сары, жасыл, қызыл, қара түстер орналасады. Түстердің мұндай ретпен бейнеленуі тұрмыс-тіршіліктегі өрекеттердің тұрақтылығын білдіреді.

Жартылай шеңбер

Дандыбай бейітінен табылған (кола дәуірі) керамикаға сызықты қалыппен түсірілген ою-өрнектер (Орталық Қазақстан.)

Қола дәуіріндегі сазбалшықтан жасалған ыдысқа түсірілген ою-өрнек.

жасап, бір-біріне жалғасқан “шетоялардың” символдық мәні күннің шығысы мен батысы дегенді білдіреді. Күн секілді шеңбердің ортасына крест немесе жұлдыз бейнеленсе, бұл Күн оңтүстіктен батысқа, солтүстіктен шығысқа қарай орам жасап, жылжып отырады деген түсініктің көрінісі. Көшпелілер өміріндегі ең жақсы жыл маусымы – күз, көктем, жаз. Сол себепті, ою-өрнекті қолөнер бұйымдарына бейнелегенде, әдетте алты, тоғыз жапырақты оюлар салынады. Дөңгелек шеңбердің ортасында крест салынған оюдың композициясы бейнелеу өнерінде өте көп кездеседі. Бұл оюлар былғарыдан, ағаштан, киізден жасалған заттардың дәл ортасына салынады. Қолөнерде күн, крест элементтері космогониялық, зооморфтық, өсімдік типтес ою-өрнектермен тұтас композиция жасап қолданылады.

Қазақтар торсықтың көптеген түрлері бар, торсық-жолаушының өзімен бірге алып жүретін ең қажетті бұйымның бірі. Торсық бетіне бедерленген ою-өрнектер жолаушыға қатысты күн ашық болсын, от сөнбесін, торсық әр қашан суға толсын деген тілек ұғымын білдіреді.

Алғашқы рет кресттің төрт ұшында мүйіз ою-өрнегі орнатылған – “төртқұлақ” оюы бесінші Пазырық қорғанынан табылған. Бұл сырмақ тәрізді етіп жасалған киіз бұйымында бейнеленген. “Төртқұлақ” ою-

өрнегі қазақ қолөнерінің барлық салаларында пайдаланылады, бұл өрнекті жалпы бұйымның дәл ортасына орналастырады. Сыртқы пішіні пирамидаға ұқсап жасалған “үшбұрыш” өрнегі адамдардың шоғырын білдіреді. Әдетте, бұл үшбұрыштардың ортасына көптеген нүктелер салынады. “Үшбұрыш” өрнегі ғұн мәдениетінің жөдігері саналатын әйелдердің алқасында бейнеленген (Пазырық қорғаны).

Батыс Қазақстанның зергерлік бұйымдарында “үшбұрыш” ою-өрнегінің іші нүктелермен толтырылған, бұл үлгі сол жердегі бейнелеу өнерінде ғана қолданылатын әдіс. Космогониялық ою-өрнектердің элементтеріне күннен басқа төртбұрышты да кіргізуге болады. “Төртбұрыш” өрнегі адамдардың бір күндік, бір айлық немесе жарты жылдық өмірін білдіреді. Егер кесте тоқушы төртбұрыштың ортасына күнді орналастырып, оның жартысын бояп қойса, бұл өрнектің символдық мәні күн мен түнді білдіреді.

Ежелгі адамдар геометриялық ою-өрнектердің магиялық және символдық мәні бар деп сенген. “Магия – кезінде әлемге кең тараған наным. Ол мәдениет пен рухани дамудың төменгі сатыларында қалыптасқан кез-келген діннің анимизм, тотемизм, шаманизм, фетишизм түріндегі қарапайым сенімдерінен бастап, бүгінгі әлемге кең тарған буддизм, христиан, ислам, индуизм сияқты ірі діни ағымдардың да құрамдас бөлігі. Магиялық наным бойынша, киелілік өлі табиғатқа да, тірі табиғатқа да тән. Сондықтан тыйым заттарға да, өсімдіктерге де, жан-жануарларға да, адамдарға да, сөз бен тілге де салынады. Сондықтан ою-өрнектердің магиялық күші бар деп сенген ежелгі адамдар тұрмыс-тіршілікте қолданатын барлық заттарға зооморфты, өсімдік түріндегі және геометриялық өрнектердің түрлі нұсқаларын бейнелеген. Геометриялық “меандр” ою-өрнегін дүние жүзі халықтарының бейнелеу өнерінен кездестіруге болады. “Меандр” оюының символдық мәні – “бақыт жібі”. “Меандрдың” түп нұсқасы немесе өзгеріп жеткен түрі көшпелілерді ең қымбат бұйымдарында және киімдерінде кездеседі. “Меандр” ою-өрнегінің екінші бір символдық мәні – көшпелілердің жүріп өткен жолы мен өткен тарихын білдіреді, сол сияқты Т – пішіндегі “меандр” өрнегі мәңгілік тоқтаусыз қозғалысты түспалдайды.

Қазақ оюларының ішіндегі ең көнесі, қола дәуірінен келе жатқан меандрға ұқсайтын ою-өрнек – “сірегіл”. Қола дәуіріндегі қолөнер шеберлері металл өңдеуді жақсы меңгерген, оны қазба жұмыстары кезінде табылған зергерлік бұйымдардан байқауға болады, табылған заттар негізінен космогониялық, геометриялық, зооморфтық өрнекпен бейнеленген. Алматыдағы Қарғалы шатқалынан 1939 жылы алтыннан жасалған Қарғалы тәжі және басқа құнды заттар табылды. Қарғалы

туындысы “Қарғалы диадемасы” асқан адамның тәждің дөңгелек екі пластинасында түйе, таутеке, арқар бейнесі салынған. Ал қос сырғасында ұмтылған мүсіні көрініс тапқан. Бұл диадеmanın екі пластинасы (ұзындығы 35 см, биіктігі 4,4 см) мен қалған бейнелері өсімдік тәрізді өрнекпен аңдар, құстар, аңыздағы қанатты адам бейнелері өрнектелген. Ежелгі қолөнер туындысының аса талғаммен жасалғаны ерекше көзге түседі. Диадемадағы қанатты адам бейнесі өрнек ретінде ұтымды пайдаланылған, бұл ежелгі адамдардың мифтік дүниетанымын байқатады. Қарғалы диадемасында бейнеленген аңдар мен жан-жануарлар Қазақстан жерін мекен еткен аңдар, ал мифтік бейнелер де сақтардың “аң стиліне” жатады. Қанатты ат пен айдаһар образдары қытай бейнелеу өнерімен ұштасады.

Орта Азия шеберлері (б.з.б. III–II ғ.ғ.) зергерлік бұйымдарға асыл тастарды пайдалануды және көзтана, ширатпа тәсілін қола дәуірдің өзінде жақсы меңгерген. Ою-өрнек мәдениеті жөнінде жазбаша деректер қалмағандықтан, бұл өнердің даму тарихын археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде табылған өнер туындыларын – зергерлік бұйымдарды, темірден, былғарыдан және ағаштан жасалған заттарды саралап, бір жүйеге келтіру арқылы ғана қорытынды жасауға болады. Қола, темір дәуірінен қалған қолөнер ескерткіштерінің көпшілігі зираттар мен қорғандарда жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған жөдігерлер.

Ежелгі адамдар адам өлгеннен кейін де басқа дүниеде өмірін жалғастырады деп сенген. Сондықтан өлген адамды жерлеген кезде тірі кезінде қолданған ыдыс-аяқ, құмыра т.б. заттарды мөйітпен бірге қабырға салған. Қазба жұмыстары кезінде бейіттерден құмыра, зергерлік бұйымдар көптеп кездесетіні содан. Орталық Қазақстандағы Беғазы зиратынан табылған керамикада үш бұрыш, ромб, сынық бұрыштар және үш бұрыштардан тізбектеліп “шетоюлар” бейнеленсе, ал Орталық Қазақстаннан табылған Дандыбай керамикасында да геометриялық өрнектердің көптеген үлгілерін байқауға болады. Ол – “төртқұлақ” өрнегіне ұқсас крест. “Крест” көне оюлардың бірі болып саналады. Ғылыми болжам бойынша, ежелгі адамдар екі таяқты бірінің үстіне бірін крест сияқты етіп қойып, оларды үйкеген, содан от жаққан. Ал Үнді мен Тибетте крест қасиетті таңба болып саналады, бұл таңба дүниенің төрт бөлігін түспалдайды. “Крест” таңбасының қазақ ою-өрнегіндегі баламасы – “төртқұлақ” өрнегі. “Төртқұлақ” өрнегінде оның төрт ұшы түрлі зооморфтық, өсімдік тәріздес элементтермен бейнеленеді. Крест өрнегінің төрт ұшында шеңбер жасап орналасқан “төртқұлақ”

өрнегін б.з.б. VII—V ғ.ғ. сақтар аумағының негізгі бөлігін мекендеген үйсін, қаңлы тайпаларының қолөнерінде кездестіреміз.

Сақтар мен үйсіндердің құмыра жасау өнерінде біраз өзгешеліктер кездеседі. Үйсіндер құмыраны шағын шеңберге ұқсатып, тепе-теңдігін берік сақтай отырып, ыдыстың сыртын қоңыр немесе өңсіз қызыл бояумен бояп жасаса, ал сақтар керісінше құмыраны ірілеу етіп жасаған және ыдыстың сыртына бояусыз жай геометриялық ою-өрнектер салған.

Б.з.б. VII ғасырдан бастап Сібірді, Қазақстанды, Поволжье, Оңтүстік Еуропаны мекендеген халықтар қолөнерге аңыз-өңгімелердегі жан-жануарлар бейнесін ұтымды пайдалана білген. Аса қорқынышты өмірде жоқ қанатты жолбарыстың, жартылай адамның, аңның, екі басты алып құстың бейнесі жасалды. Бұл — адамның мифтік дүниетанымынан туған фантастикалық бейнелер. Мұндай стильденген зооморфтық бейнелерді көне дәуірде салынған ғимараттардан, ежелгі сақ, Алтай қорғандарынан табылған бұйымдардан, қоладан жасалған мүсіндерден, қыштан жасалған құмыралардан, зергерлік бұйымдар мен ат-әбзелдерінен кездестіруге болады.

Қазақтарда бүркіт, қаршыға, үкі құстары киелі саналған. Олардың тырнағын күміске отырғызып, тұмар ретінде тағып жүрген. Ал үкінің қауырсынын кішкентай балалар мен жас қыздардың киімдеріне қадаған немесе домбыраның құлағына таққан. Алтай қорғанынан табылған ағаштан ойылып жасалған бүркіт бейнесіндегі грифондардың тұмсығы аңға, мүйізі ешкіге, жалпы пішіні бүркітке ұқсайды, ол мифтік ұғымнан пайда болған, өмірде жоқ құс. Осы құбыжық құстың көздері дөңгеленген шеңбер тәріздес. Оның образы адамға үрей туғызғанымен, бейнесін ата-бабаларымыз қоладан, алтыннан мүсін жасағанда жиі қолданған. Пазырық қорғанынан табылған ерекше тағы бір коллекция — киіз бұйымына салынған аң-адамның құспен шайқасу сәті. Құстың қауырсыны жан-жаққа шашырап, тек ұзын аяғы мен құйырығы

бейнеленген. Бұл көріністі аппликация түрінде киізге түсірген, яғни бір киізді ойып, екінші киізге сырмақ үлгісімен жиектеп тіккен, бұл киіз — қазір дүние жүзіндегі ең көне ескерткіштердің бірі.

Сақ, ғұн, үйсін, қаңлы тайпаларымен көршілес тайпаларда скифтердің “аң стилі” өте кең тараған. Олар өз

Грифон (сақ коллекциясы).

өнерлерін киізге, былғарыға, тастарға салды. Ежелден қалған өнер туындыларында бейнеленген суреттер арқылы ата-бабаларымыздың тіршілігінен көптеген мағлұмат алуға болады. Бүгінгі күні қола дәуірінен қалған құнды жөдігерлер жетерлік, сол кезеңдегі бұйымдар мен қазіргі бұйымдар арасында айырмашылық та жоқ, тек бейнелеу өнерінде үлкен өзгешеліктер кездеседі. Сақ білезігінің екі ұшына бүркіт грифонның ұшуға қомданған мүсіні қондырылған. Бұл құстың тұмсығы, басы бүркітке ұқсағанымен, мүйізі ешкінікі және оюланған S тәрізді қанаты мүлдем өмірде жоқ құстың бейнесін береді. Бұл зергерлік бұйымда көне заманнан қолөнерде қолданып келе жатқан “аңдар стилі”, яғни “зооморфтық стиль” тәсілі қолданылған.

Құс пен адамның
шайқасы (Пазырық қорғаны).

Б.з.б. III–II ғасырлардан бастау алған зооморфтық өнер әдісі ғасырлар өте шартты түрде ою-өрнек сұлбасына айналып, аң мен жануарлар бейнесін тұспалдайтын абстрактілі өрнекке айналды. Қарғалы алтын диадемасынан хайуанаттар бейнесінің бірте-бірте стилденіп, өсімдік тәрізді ою-өрнекке айналғанын көруге болады. Үйсін, қаңлы мәдениеті сақтар мәдениетінің негіздерін қамтып, оны өрі қарай дамытты. Үйсіндер мен қаңлылар тайпалық одаққа біріккен кезде – темірден жасалған бұйымдар көптеп жасала бастаған еді, осы кезде қарапайым өрнек тоқитын құрал пайда болды.

Қоладан, мыстан, алтыннан жасалған бұйымдарға аң мен жануарлардың суретін салу осы ғасырда кең тараған. Бесшатыр қорымынан табылған құнды заттардан (б.з.б. III–I ғ.ғ.) үйсін тайпасының әйелдері мойнына тағатын “алқа” көзге түседі, бұйымда бейнеленген ою-өрнектер геометриялық элементтерден жасалып, қосымша асыл тастармен безендірілген. Қола дәуірінде жасалған үйсіндердің керамикасы мен зергерлік бұйымдарында геометриялық элементтерді басым қолданған.

Қола, темір дәуірлері өтіп, феодалдық дәуір қалыптаса бастаған VI–VIII ғасырларда Алтай мен Моңғол жерінде пайда болған Түрік қағанаты Қазақстанда Батыс түрік қағанаты мемлекетін құрды. VI–VIII және IX–XIII ғасырларда моңғол жерінен Батыс Қазақстанға дейін бетін шығысқа қаратып, кесек тастан ғана ойылған, ешнәрсе

бейнеленбеген балбал тас-мүсіндер көптеп жасалды.

Балбал тастар кесек тастан ғана ойылып, оларға ешнәрсе бейнеленбейтін. Ал керісінше, тастан жасалған Рун ескерткіштерінде –Күлтегіннің бас киімінде ұшуға қомданған құстың бейнесі бейнеленген. Түркілердің дүниетанмында адамның жаны құс сияқты ұшып кетеді деп түсінген. Балбал тастардан басқа Маңғыстау өңірінде құлпытастар, қойтастар, сағына тамдар, күмбездер (XVIII–XIX ғасыр) көп қойылды. Бұл құлпытастар бейнелеу өнерінің нағыз шарықтау кезеңі деп айтуға болады. Шеберлер геометриялық, түрлі өсімдік үлгісіндегі ою-өрнектерді тасқа ойып салды.

Түрік қағанаты өмір сүрген кезеңдердің археологиялық жәдігерлеріне сүйенсек, VIII–X ғасырларда қолөнер шеберлері үстем тап өкілдеріне арнап алғашқы рет үй жиһаздарын, киім-кешек, ер-тұрман, ыдыс-аяқ, зергерлік бұйымдарды жасай бастаған. Бұл қолөнер атауларын сол ғасырда өмір сүрген ғалым Махмуд Қашғаридың қолжазбасынан кездестіруге болады. “Диуани лұғат ат-түрк” тіл мәселесіне үлкен маңыз берді. Түркілердің ортақ тілде сөйлеуін, тілдердің жақындасуын армандады. Түркі тайпаларының тарихы, саяси жағдайы, рулары мен салт-дәстүрлері туралы жазған осы еңбек қазір де маңызын жоғалтқан жоқ.

Қарлұқтар мен қараханидтер кезеңдерінде (X–XII ғ.ғ.) бейнелеу өнерінен басқа ғылымның түрлері де жақсы дамыды. Қазақ ою-өрнегінің алғашқы стильденген элементі Отырар қаласы маңындағы сарайлардан табылған. Мұражайда Құйрықтөбеден күйген ағаштың бетіне геометриялық және өсімдік тәрізді ою-өрнек ойып салынған.

Бұл ою-өрнектер үлгісін Шаһристан мен Пенджикент сарайларын бейнелеуге қолданған ою элементтерінен кездестіреміз. Сол сияқты, (VI–VIII ғ.ғ.) Шаһристан қаласында табылған қыш көзе, ежелгі көшпелілердің бал ашуға немесе ойын ойнауға арналған заты. Жоғарыда айтылған қалалардың бейнелеу әдісінде генетикалық сабақтастық бар. Бұл қолөнер туындылары оңтүстік аймақта ежелден мекен еткен тайпалардың мәдениеті екеніне көз жеткізуге болады.

Ал X–XII ғасырларда Қараханид мемлекетінің басқа мемлекеттермен мәдени байланысының жақсы дамуына байланысты керамика, ыдыс-аяқ, зергерлік бұйымдарды өрлеуде ою-өрнек элементтері кеңінен қолданылды. Осы кезеңдерде түрлі кескінді сан түрлі оюларды қолданудың жаңа кезеңі басталды деуге болады. Ою-өрнек салынған жазықтықта қосымша фон беріліп отырды, оюдың көркемдік деңгейі өсті. Сақ-массагеттердің ыдыс-аяққа салынған жай геометриялық өрнектері мен қанлы-үйсіндердің хайуанаттардың, құстардың,

Ағашқа бейнеленген геометриялық және өсімдік типтес ою-өрнектер. Ағаштың ортасына акантаның жапырағы орналасқан. (VII–IX ғ.).

ғасырда салынған Тараз моншасын (XI–XI₁ ғ.ғ.) безендірген “үшжапырақты” ою-өрнек Орта Азия, Византия, Батыс Еуропа, Кавказ және көшпелі түркі тобына жататын қазақ, қырғыз, қарақалпақ, ноғай

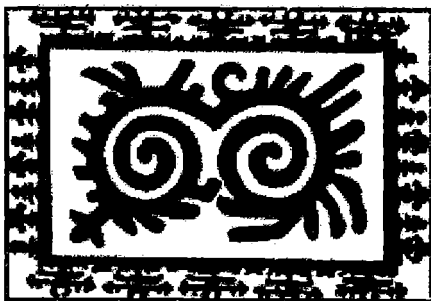
Табыну тұғырына мүсінденген пұт төңірінің пішіні. Ағаштан ойылған оюлардың композициясының ортасына Анахита құдайы бейнеленген (Құйрықтөбе. VII–IX ғ.ғ.).

халықтарының бәрі кеңінен қолданды, бұл ою-өрнек өсімдік бейнелес оюлардың негізін құрайды. Сол сияқты, кейіннен пайда болған өсімдік тектес барлық ою-өрнек түрінің негізі “үшжапырақты” өрнектен бастау алады.

Көшпелілерді қоршаған табиғи орта, мал өсіру, диқаншылық кәсібі, сондай-ақ көктемнің алғашқы күндерінен бастап гүлдейтін бәйше-шектер, қызғалдақтар мен қазақтың кең даласында өсетін мыңдаған өсімдік түрлері бейнелеу өнерінде шеберлердің дүниетанымын байытты. Ғасырлар бойы табиғат қас шеберлерге небір тамаша туындылар сыйлады. Көктемнің алғашқы күндерінде жерден жаңадан бүршік атып шыққан өсімдік – жаңа өмірдің басталуын білдіреді. Көктемде түркі халықтарының бәрі тойлайтын Наурыз мейрамында жаңа шыққан бидайдан тағам пісіріліп, дастарханға қою дәстүрге айналған, сол сияқты

бидайдың пішіні бейнелеу өнерінде көрініс тапты.

Ортағасырдың ең құнды туындысы – XI–XII ғасырда Тараз қаласының маңында тұрғызылған Айша - бибі кесенесі. Бұл сол дәуірдің сәулет өнеріндегі ең үздік өнер туындысы. Басқа күмбездерге қарағанда Айша - бибі ескерткішінің бейнелеу ерекшелігі барлық қабырғалары мен мұнаралары геометриялық, өсімдік және аралас өрнекті кірпіштермен қаланған. Қабырға кірпіштерінде кездесетін ою элементтерінің құрамында “тоғызтөбе”, “гүл”, “жапырақ”, “қошқармүйіз”, “төртқұлақ” ою-өрнектерінің нұсқалары көрініс тапқан. Қазақ ою-өрнегінің алпыс екі нұсқасы бірін-бірі қайталамайды және ол өрнектердің арасында тепе-теңдік пен шамаластық заңы берік сақталған. Қабырғаға қаланған кірпіштердегі ою-өрнектің кейбір бөлшектері сақ-массaget тайпаларының геометриялық, зооморфтық ою-өрнектерінен бастау алған.

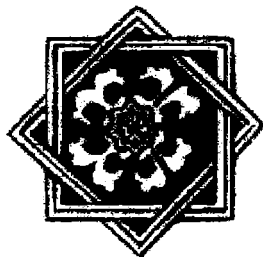

Күн мен түннің теңелген көрінісін бейнелеген “Наурыз” өрнегі.

Ою-өрнектердің эволюциясын тұңғыш зерттеген ғалым Төлеутай Бәсенов: “Айша - бибі кесенесін құрайтын алпыс түрлі ою-өрнек біздің тарихымызда ерекше орын алады”, – дей келе, сол алпыс түрлі ою элементтері Айша - бибі кесенесінде ғана толық кездеседі”, – дейді.

Сан ғасыр бойы халық арасында аталған өрнектің элементтері өзгертіліп немесе түпнұсқасы пайдаланылып келеді. Кейде ою-өрнектердің бай мазмұнға ие болып шарықтау шегін байқасақ, енді бірде тоқырау кезеңдерін көруге болады. Қалай болғанда да, ою-өрнек халық өмірінен мүлдем жоғалып кетпеген, ғасырдан-ғасырға жалғасып отырған.

Сақ-массagetтер мен үйсін-қаңлы дәуірінде зергерлік бұйымдар мен тұрмыстық заттарда аңдар мен жануарлардың стильденген түрлері салынса, IX–XII ғасырлардан бастап, ислам ұстанымы кең тарай бастаған дәуірлерде қолөнерде аңдардың, жануарлардың, құстардың, адамдардың бейнесін салуға тыйым салынды. Ғасырлар өте ою-өрнектің қолөнер туындыларында

Айша-бибі күмбесінің “тоғызтөбе” өрнегі.

Мұсылмандарда екі түрлі ою-өрнектің геометриялық түрі “ислимий”. Қазіргі кезде түркі, ұйғыр, өзбек халықтарының қолөнер туындыларында да кездеседі. Күмбездер мен мазарлардың сыртына арабтар мен парсылар “ислимий”, “тирих” ою-өрнегімен әрлейді. “Тирих” пен “ислимий” оюлары жазықтықта геометриялық бұрыштар жасап, бір-бірімен қиылыспайды. Мұндай стильде Ахмет Иасауи кесенесі өрнектелген.

“Тирих” оюының үлгісі мен ырғағы белгілі бір жазықтықта шексіздікке ұласып жатады, бұл оның басқа геометриялық оюлардан ерекшелігі. “Тирих” бөлшектері тік төрт бұрыш, ромб, үш бұрыш, крест, көп бұрыштардан құралады. Күмбездерді, мешіттерді “тирихпен” безендіргенде доға немесе дөңгелек ою-өрнектердің нұсқасы мүлдем кездеспейді. Мұсылман оюы болып саналатын “тирих” қиялдан пайда болған элемент емес, бейнеленген жазықтығын шексіз алып жатса да, математикалық дәлме-дәлдікті сақтайды. “Тирих” және “ислимий” өрнектерінің басқа оюлардан ерекшелік тұсы осында. Мұсылман әлемінде күмбездер мен, мазарлардың ішкі бетін тек геометриялық, өсімдік типтес ою-өрнектермен бейнелеп қана қоймай, Құран көрімінің сүрелері оюлардың арасында арабша жазулармен жазылды. Егер гректердің антика дәуірінде пайда болған архитектуралық ескерткіштері биік мұнаралар болса, римдіктерде биік мұнаралардың үстіңгі тұсы арка жасап, түрлі мөнерлі оюлармен өрнектеледі. Ал қазақ халқының негізгі сәулет туындысы — ол киіз үй. Киіз үйдің сырт нобайы күмбездерді және қола дәуірінде салынған қорғандарды түспалдайды.

Ахмет Иасауи кесенесінің қабырғаларына салынған ою-өрнектер (Түркістан. XIV ғасыр).

Феодалдық дәуірден бастап пайда болған күмбездер, сағана тамдар, құлпытастар негізінен стильденген зооморфтық, геометриялық және өсімдік іспетті ою-өрнектермен бейнеленген. Олар сак, Алтай қорғанынан табылған көне ескерткіштер қоладан, алтыннан немесе киізден, былғарыдан жасалған заттар. Ал ғалым Б.Н.Засыпкиннің пікірінше, түрік елдерінде ою-өрнек өнері басқа шығыс елдеріне қарағанда ерте пайда болған және алғашқы оюдың элементі тасқа емес, ағашқа салынған, сол сияқты А.Н. Бернштам мен Б.Н. Засыпкиннің тұжырымы бойынша, киіз үйдің

үлгісіне ұқсайтын сәулет өнеріне тән күмбездер жасау Жетісу өңірінде пайда болып, қараханидтер кезінде Мавреннахр, Орта, Таяу Шығыс елдеріне таратты.

Сак, үйсін тайпалары оюларының элементі кеңінен қолданса да, уақыт өте зергерлік бұйымдарға немесе киім-кешектерге өдемілік үшін салынатын жануарлардың, аңдардың, құстардың реалистік бейнесі емес, тұспалдап тұратын ою-өрнектің түрі ғана пайдаланыла бастады.

Оюлардың даму тарихына көз жүгіртсек, геометриялық сынық сызықтар мен қияли бейнелерден бастау алған қазақ оюларының барлығы уақыт өте келе стильденген абстрактілік ою-өрнекке айналды.

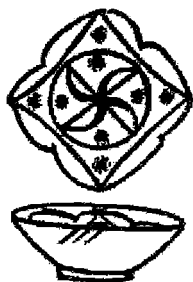
Ортағасырлардағы түркі қағанатының оюлары, сақ-массагеттер ою-өрнегіне етене жақын екенін байқауға болады. Түркі қағанаты кезіндегі ою-өрнектердің геометриялық символдары сақ дәстүрін өзгертпей, сол қалпында сақтап қалған. Ислам ұстанымдары әсерімен қолөнерде де ою-өрнектің жаңа нұсқалары пайда бола бастады. Сол кезеңде жасалған бұйымдарда “құсқанаты” өрнегі көптеп кездеседі. Тараз қаласында археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған (VII–IX ғ.ғ.) құмырада “құсқанаты” өрнегі қанаты қайырылған құсты тұспалдап, сызба түрінде бейнеленген.

Ал Тараздан табылған саз балшықтан жасалған қалыптағы оюлардың темір, қола дәуіріндегі өрнекке ұқсамайтын жақтары бар. Бұл қалыптарға көп бұрыштар, көп жапырақты гүлдер, ал Таразда табылған пиаланың түбінде мүйіз өрнегі де кездеседі (X–XII ғ.ғ.). Табылған ыдыс-аяқтар мен зергерлік бұйымдарға оюлар эстетикалық жағынан көркем және жоғары талғаммен орындалған нағыз өнер туындысы деп бағалауға болады. Тараз қаласында табылған (X–XII ғ.ғ.) дөңтелек табақтағы оюлар көркемдік жағынан сақ-массагеттердің бейнелеу өнерінен біршама жоғары көрінеді. Табаққа көркем безендірілген өсімдік ою-өрнектері тепе-теңдік ұстанымымен орналасқан және гүлдің жапырақтарын, судың не жыланның нақты бейнесін тұспалдайтын “ирек” сызықтар бейнеленген. Сол сияқты гүлдің, жапырақтың, бұтақтың бейнелері ыдыс-аяққа эстетикалық талғаммен ұтымды салынған.

Оюлар анық көріну үшін жапырақтың, гүлдің ішкі нобайына түс беріп, сақтардың “нүктелі техникасын” пайдаланған.

Көне мәнерлі ою-өрнектер салынған ескерткіштер еліміздің оңтүстік аймағынан, Шеңгелді маңындағы қабірден (XIII–XIV ғ.ғ.) “ұзақ ғұмыр” қисынымен жасалған белдік және “қараөрік” өрнегі салынған тостаған табылған.

Еліміздің оңтүстік өңіріндегі Созақ қаласынан табылған (XVII–XVIII ғ.ғ.) пиаланың қақ ортасына барлық жағы тепе-тең “өмір ағашы”

Керамикадан жасалған ыдыстар
(Оңтүстік Қазақстан, Ақтөбе. IX–XII ғ.ғ.).

бейнеленген, бұл сақ мәдениетімен сабақтастықты байқатады. Себебі, “өмір ағашы” нышан ретінде сақ мәдениетінде әр түрлі жанрда көп қолданған. Пазырық қорғанынан табылған текеметке салынған “өмір ағашының” бұтақтары тармақталып, жан-жаққа бағыттталып, тармақтарының ұшына “үшжапырақты” ою-өрнегі басылған. “Үшжапырақ” өрнегі ғасырлар бойы сан түрлі өзгергенімен, бастапқы нұсқасын бүтінге дейін сақтап қалды. Бесінші Пазырық қорғанынан табылған жүннен жасалған дүние жүзіне белгілі екі киіз бұйымы ғасырлар бойы көшпелілердің төсеніші болған- сырмақ. Біріншісі – сырмақ сияқты тұтас киіздің бетіне аппликация түсіріліп, жиектеліп тігілген, ал екінші киіздің нұсқасы түкті кілемге ұқсас. Көлемі отыз шаршы метр ақ киізде түрлі түсті оюлар және сол ғасырдың тұрмыс-тіршілігін, ауқатты адамдарын бейнелеген. Қорғаннан қосымша шатыр ретінде пайдаланған, киізді төрт жағынан керіп ұстайтын ағаш дінгек және басына кигізілетін ақ киізден тігілген аққу табылған. Кілемде бейнеленген құдай әйелдің және билеушінің бейнесі ою жолақтары арқылы бөлініп, тепе-теңдікті берік сақтаған.

“Төртқұлақ” ою-өрнегінің кілемге түсірілген нұсқасы бүгінгі күнге дейін барлық киіз бұйымдарында пайдаланылып келеді. Киізде бейнеленген “құдай әйелдің” киімі, өрнегі, бас киімі қазақтың ұлттық киіміне келеді, ал басындағы шаштың алынып тасталуы сол дәуірдің салты бойынша жерленетін әйелдің шашы тықырлап алынатын дәстүрден қалса керек. Киізде бейнеленген “құдай әйел” тақ үстінде тіп-тік отырған қалпында бейнеленген, тақтың арқа тұсы мен тіреп тұрған төрт аяғы оюланған. “Құдай әйел” қолына жан-жаққа оюланып тармақталған өмір ағашын ұстап отыр. Бұл әйелдің маңдайы биік, қыр мұрынды, көзі қысық, қасы тік сызық, құлағы оюланған, ал желке тұсы тік біткен.

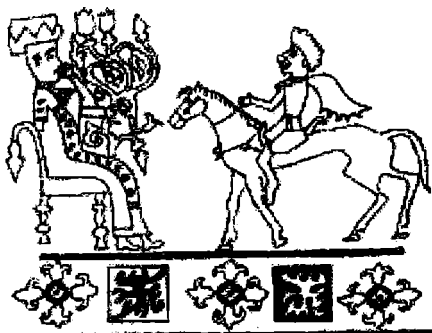
Кілемдегі әйел бейнесі ертегі аңыздардан алынған. Үстіне жиегі өрнектеліп, шалғайы сол жаққа қайырылған шапан киген, ал басында ежелгі бас киімнің бір түрі — қасаба сұлбасы дөңгеленіп, желкесінде тік төрт бұрышты құлама жасап тұр. Бас киімге үш бұрышты пирамида іспетті ою-өрнектер тізбектеле салынған. “Құдай әйелге” қарама-қарсы, атқа мінген, қыр мұрынды, бұйра кара шамты, ер адам бейнеленген, оның шапаны желбіреп, атпен шауып келеді.

Ақ киіздегі “құдай әйел” мен атқа мінген адам екі бөлек образды құрап тұр. “Құдай әйел” — діни сенімнен туған бейне.

Түркілердің дүниетанымында өлген адамның жаны ғарыш биігінің үш қатынан өтуі керек деп түсінген. Осы үш ғарыш деңгейін

“өмір ағашы” байланыстырады - мыс. Бірінші деңгейі — тау, екіншісі — дүние діндегі, үшіншісі — шатыр. Кейіннен бұл рәсім өзгеріп, Орта және Орталық Азияда адам өлгенде жерлеу рәсімі кезінде киіз үйдің шаңырағына найза ілініп қойылды. Мұнда өлген адамның жаны найзаның ұшы арқылы көкке көтерілсін дегенді түспалдайды. Бұл дәстүрді “орталық” символ деп атауға болады. Мұндай ғарыштық ұстаным Азия, Сібір елдеріне ғана емес, ежелгі адамдар дүниетанымына тән дәстүр деп жазды зерттеушілер. Алып бейнелердің жұмбақ түрде көкке көтерілуі еркіндіктің және өлімді жеңудің белгісі — құс бейнесі — ежелгі адамдардың түсінігінде өлген адамның жанын о дүниеге жеткізуші, адам жанының қияли бейнесі. Бұл ұғым әріден келе жатыр. Оған археологиялық қазба жұмыстары кезінде Есік қорғанынан табылған киімге тағатын алтын бастырмаларда бейнеленген, биік ағаштың басына қонып отырған құстар дәлел бола алады.

Осы Пазырық қорғанынан табылған жәдігерлер “құдай әйел”, “өмір ағашы” бейнеленген ақ киізден жасалған шатыр, киіздің төрт жағын тіреп тұрған дінгек, ал дінгек төбесіне ұшуға қомданған ақ киізден тігілген аққу, шамандарың белгілі бір рәсімді орындау кезінде қолданатын дәстүрлі бұйымдары. Құстың ұшуға қомданған сәті ата-бабларымыз рухының белгісі. Бұл бұйымдар ежелден ата-бабамыздан қалған мәдени ескерткіш және өткен ғасырдың тұрмыс-тіршілігінен көп мағлұмат береді.

Бесінші Пазырық
қорғанынан табылған үлкен
кілем (V–IV ғ.ғ.)

Алтай мен сақ қорғанынан табылған алтыннан, қоладан, мыстан жасалған аң мен жануарлардың мүсіндерінде, зергерлік бұйымдарында ұқсастық бар.

Сақ-массагет және үйсін-қаңлы тайпаларының зергерлік бұйымдарына салынған ою-өрнек түрлерін нағыз жетілген өнер туындысы деуге келмейді, бұл ою-өрнек өнерінің алғашқы даму алғашқы сатысы ғана. Өткен ғасырларда адамдар үй тұрмысына қажетті заттар жасағанда аталған заттарды өрлеп, безендірген. Феодалдық кезеңде үстем тап өкілдерінің өміріне сән беру үшін жасалған колөнер бұйымдарында ою-өрнектің мәні өте зор болды, тіпті осы дәуірде ою-өрнектің мәнерлі, абстрактілі түрі жақсы дамыды. Себебі, тіршілік иесінің бейнесін жасауға тыйым салған ислам дінінің әсерінен ою-өрнекте жаңа сипат, жаңа түр пайда болды, яғни ол Орта Азиядағы бейнелеу өнеріне бірқатар өзгерістер әкелді. Адамның, құстардың, жан-жануардың бейнесі колөнер бұйымдары мен сәулет өнерінде тек стильденген түрі ғана бейнеленді. Осы ою-өрнектің стильденген түрін ғарыштық, өсімдік іспетті және зооморфтық деп бөлуге болады. Археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған андронов, сақ, ғұн дәуіріндегі алтыннан, қоладан жасалған заттарда құстардың, жан-жануарлардың, аңдардың реалды бейнесі салынған капсырмалар немесе мүсіндер мольнан кездеседі.

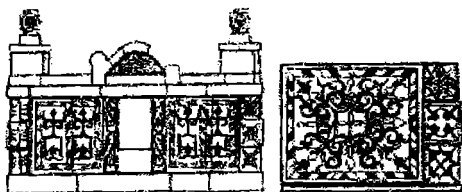
Ежелден келе жатқан көне өрнектердің бірі — “дөңгелек” ою-өрнегі (соллярный круг). Көшпелілер бұл таңбаға табынған, бұл шеңбердің нышандық мәні — күнді тұспалдайды және ежелгі адамдар “дөңгелек” ою бейнеленген тұмар таққан. Бұл ою-өрнек керамикада және Бабаджахатун (Тараз), Алаша хан (Орталық Қазақстан) күмбездерінде бейнеленген. “Дөңгелек” оюдың іші мүйіз өрнектерімен нақышталған түрі ағаш бұйымдарында, былғарыдан жасалған заттарда, кілемнің орта тұсын өрнектеуде және қару-жарақ пен белдіктерді өсемдеуде кездеседі. Дөңгелек, шеңбер оюларының символдық мәні — Күн болғандықтан, Күнге қатысты ғарыштық ою-өрнек түрлері де көп. Олар: “күнкөзі”, “күнсәулесі”, “шыққанкүн”. Сол сияқты, ең көне андронов мәдениетінен бастап керамикада кең қолданылып келе жатқан ою-өрнектердің бірі — “ирек”, “ирек су” ою-өрнегі. Бұл тұзу, доғал, қисық жолақтардың символдық мәні — жазық даладағы ұзынан-ұзақ шексіздікке созылған жол. Ағып жатқан өзеннің суы немесе аспаннан ағып түскен құйрықты жұлдыздың сәулелі ізі. Кейбір керамикада жыланнның денесін тұспалдайтын ирек жолақтар да кездеседі. Бұл ирек сызықтар көбінесе ою-өрнектердің арасын бөліп тұру үшін қолданылады. Күнді тұспалдайтын ою-өрнектердің қатарына көне ою-

өрнектердің бірі “тоғызтөбе” оюы жатады.

Академик Ә.Марғұланның айтуынша, ол ат айыл тартпасының қола тоғасынан табылған. “Тоғызтөбе” ою-өрнегімен ғұндар мен сарматтар зергерлік бұйымдарын өрнектеген, сол сияқты бұл ою Пазырық қорғанынан табылған былғарыдан жасалған затта және ағаш бұйымдарда да бейнеленген. “Тоғызтөбе” ою-өрнегі сәулет өнерінде кеңінен қолданылған, оны сондай-ақ қимақтар мен қарлұқтардың бейнелеу өнерінен жиі кездестіруге болады. Ежелден қалған Айша-бibi (XI ғ.ғ., Тараз) қыш көзелер негізінен осы оюлармен өрнектелген. Бүгінгі күні “тоғызтөбе” ою-өрнегі қазақ, қырғыз, қарақалпақ, түркімен елдерінде сақталған.

Қолөнерге ерекше нақыш беретін ою-өрнек өнері еліміздің әр түкпірінде әр қилы дамыды. Көптеген орыс, еуропа ғалымдары зерттеген Маңғыстау, Үстірт, Жем бойында қойылған ескерткіштердің безендіру ерекшелігі мен XIX және XX ғасыр басында қойылған төбелі күмбездер, сағана тамдар, құлпытастар мен қойтастар көркемдігімен көз тартады, ал оларға салынған мәнерлі ою-өрнек, негізінен стильденген “сыңармүйіз”, “түйетабан”, “өркеш”, “мойын” және өсімдік жапырақтары мен геометриялық бейнелер ұтымды үндестік тапқан.

Қазақ ою-өрнектерінің ішіндегі ең көп кездесетін түрі зооморфтық оюлар. Ертедегі көшпелілердің шаруашылығы мал болғандықтан, олардың дүниетанымы осы кәсіптен тікелей байланысты. Ата-бабамыз осы жанр стилінің өсерінен туған ою-өрнек элементтерінде магиялық күш бар деп сенген. Сақ дәуірінде мифтік ұғымның өсерінен туған элементтер қазіргі күнге дейін сақталып, кеңінен пайдаланылады, ғасырлар өте ол магиялық күшін жоғалтып, бүгінгі күні қолөнерде тек өсемдеу үшін қолданылады. Ежелден келе жатқан өрнек элементтерінің бір – S – “ботамойын”, ал екі SS қосындысы “түйетабан” өрнегін білдіреді. Бұл ою-өрнекті Маңғыстау өңіріндегі күмбездерде, сағана тамдар мен құлпытастарды т.б. (XVIII–XIX ғасырларда) көп пайдаланған, ал “ботамойын” ою-өрнегі қазақ қолөнерінің барлық бұйымдарында кездеседі. Маңғыстау өңірінде

Төрткүлак там.

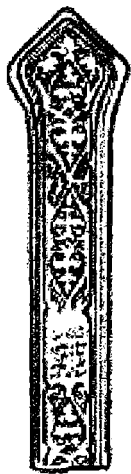
қолданылатын ою-өрнектердің нұсқаларында ғана емес, сол сияқты күмбездер мен құлпытастарды әрлеуде де басқа аймақтарға қарағанда біраз өзгешеліктер бар.

Олардың еліміздің басқа аймақтарында ертеректе қойылған ескерткіштерден айырмашылығы — егер құлпытас немесе төбелі күмбез, сағана там ер адамға тұрғызылса, қабырғаларына өрнекпен қатар қылыш, найза, айбалта, кісе, ұсталықпен айналысатын болса, құрал-саймандардың суреті салынды, ал әйелге тұрғызылса — алқа, сырға сияқты күміс әшекейлер, үкілі сәукеле, қайшы және басқа тұрмыстық заттар бейнеленді. Демек, күмбездерді әрлеуге өрнектермен қатар тұрмыстық заттар суреті де қолданылды.

Маңғыстау, Үстірттегі төбелі күмбездер, сағана там, құлпытас пен қойгастарды ою-өрнекпен безендіруде көптеген өзіндік шеберлік мәнерін байқауға болады.

Өйткені бұл өңірде аты аймаққа танылған, бірнеше шеберлер мектебі болған. Сол себепті, әр ескерткіштің құрылысын салу мен оны оюмен безендіруде шебер қолтаңбасының ерекше тұстары көзге ұрып тұрады, сол сияқты осы Маңғыстау өңірінде салынған ескерткіштердің бір тұсында шебердің аты-жөні жазылып отырған. Маңғыстау ескерткіштерінің тағы бір ерекшелігі: төбелі күмбездер мен сағана тамдардың ішкі тұсы әр түрлі сызба өрнегімен сызылып, ол өрнектер қара, қызыл, жасыл бояулармен боялған. Ал есік мандайшасына бедерлі ою ойылып, тамның іші нағыз көркем өнер туындысы сияқты өрнектермен безендірілген. Мұнда барлық сипаттағы өрнектер мен геометриялық бейнелер шебер үйлесім тапқан. Төбелі күмбез ескерткіштердің сырты бедерлі оюлармен көркемделсе, түрлі бояулар ішкі жағының өрін ашып тұрады.

Ал Оңтүстік Қазақстандағы өздерінің безендіруі жағынан Айша-бibi кесенесі, Қожа Ахмет Иасауи мавзолейі нағыз өнер туындылары. Шамамен XIV—XV ғасырлар аралығында тұрғызылған Ахмет Иасауи мавзолейі бірегей сәулет өнері. Қабырғасындағы кірпіштердің негізі геометриялық шешіммен қаланған, төбесі өсімдік іспетті ою-өрнектермен безендіріліп, құран аяттары жазылған. Күмбездің төбесі аспанның белгісі көк түспен боялған. Сол көк түстің үстіне жеке-жеке тізбек жасап, өсімдік тектес ою-өрнектер тартылған. Күмбезді безендіруге тек көшпелілердің ғана емес, араб өрнектері де қолданған. Айша -бibi күмбезінен биік деңгейлі, бай мазмұнды, шеберліктің

Құлпытас.

үндестігін, әрлі де өсем өнер туындысын көреміз. Бұл күмбезде шеберлер зооморфтық өрнекті (жан-жануарлардың табиғи фантастикалық бейнелері, “қошқармүйіз”, “түйетабан” және олардың түрлі нұсқалары), сондай-ақ өсімдік өрнегі мен геометриялық фигураларды өте ұтымды пайдаланған.

Ахмет Иасауи, Айша - бибі ескерткіштерінде өсімдік өрнегі мен геометриялық ою-өрнектердің элементтері, Батыс Қазақстанда “түйетабан”, “түйеөркеш”, “өркеш”, “ботамоыйн”, “ботакөз” өрнектері басымрақ, бұл сол өңірде түйе түлегінің көбірек болуынан болса керек. Қазақ хандығы құрылған кезеңдерде (XIV—XV ғ.ғ.) күмбездер, кесенелер мен құлпытастар және сағана тамдар көптеп тұрғызылған. Олар бір-бірін қайталамайтындығымен құнды. Бұл бабалар рухына ерекше құрмет пен ілтипаттан туса керек.

Ғалымдар назарына айрықша ілінген Қорқыт-ата ескерткіші (Қызылорда). Қорқыт-ата күмбезін зерттеген А. Катанье былай деп жазды: “Бұл ескерткіштегі бір ғажайып нәрсе — мавзолейдің ішкі қабырғасына салынған алуан нақышты суреттер, қызыл және көк бояулар көз тартады, өзім жүзден астам жылқы, түйе және қой түліктерін санап шықтым, біразы өше бастапты. Ең таңданарлығы сол — суретші мар-құмның өмірін шарифаттың заңына қарамастан мұқият көрсеткен. Бұл марқұмның малшылық өмірінің көріністері — ол бірде ат үстінде, бірде туыстары арасында бейнеленген. Күмбездің жоғарғы жағын ала айқын түсті жолақ тартылған, бұл жол болса керекті, сонау көз ұшында, көкжиекті бетке алып, керуен маңып барады”. Маңғыстау өңірінде XIX—XX ғасырлардың басында көптеген ғажайып ескерткіштерді тұрғызған әйгілі тас шеберлері өмір сүрген. Төбелі күмбез, сағана тамдар мен құлпытастарды қай тұрғыдан алсақ та мінсіз, нағыз қас шебердің туындысын көреміз. Орындалу деңгейі өте жоғары болғандықтан, тегінде шеберлердің құрал-саймандары өте күрделі болса керек. Ою-өрнектерді ағашқа, темірге, тасқа бедерлеп түсіруде құрал-саймандар шешулі роль атқаратыны белгілі. Әрқайсысы қайталанбас құндылық саналатын мазарлар мен күмбездер алыстан мен мұңдалап көрінеді. Олар өткенді бүгінге жалғастырып тұрған жәдігерлер.

Қазақ халқының ою-өрнек өнерін жан-жақты зерттеуге ғалымдар мен өнертанушылар, тарихшылар мен этнографтар ат салысты. Ал Еуропа, орыс өнертанушы ғалымдары бұл туындыларды XVIII ғасырға дейін зерттеп, көп ғылыми еңбек қалдырды.

Қазақ ою-өрнектерінің тарихын қазақ ғалымдарының ғылыми саралай бастағанына да небары елу жылдың ғана жүзі болыпты. Төл өнерімізді зерттеуге В. Вансалов, А. Хедона, саяхатшы Дженкинсон,

Р. Карутц, С. Дудин, В. Радлов, В. Бартольд, Е. Шнейдер, М. В. Рындин т.б. сол сияқты көптеген орыс және Еуропа ғалымдары мен жиһанкездері елеулі үлес қосты. Олар қазақтың ою-өрнектерін ғылыми тұрғыдан талдап, шығу тегіне сипаттама беруге тырысқанымен, олардың жасаған тұжырымының бәрі де қазақ ою-өрнектерінің ішкі ұлттық табиғатын, мазмұнын аша алмаған еді. Бұл орайда, қазақ ою-өрнегін алғашқы рет зерттеген қазақ ғалымы Т. Бөсенов былай дейді: “Қазақ ою-өрнегін зерттеуде әр уақыттың, әр саланың ғалымдары көп еңбек етті. Бірақ бұл зерттеушілер халық ою-өрнегінің жұмбақ тілін жете түсіне, шынайы сырына үңіле алмады. Олар өз ойларын халқымыздың өнер кілтін ашатын тума тілде емес, буржуазиялық жат тілде, өзге халыққа деген астамшылық көзқараспен саралады. Өнерін зерттеп отырған халықтың тілі мен зерттеушінің ойы мен тілінің үндестік таппауы көптеген бұрмалаушылықтарға, тіпті елеулі ағаттықтарға әкеп соқтырды”. Көптеген зерттеушілер кеңестік кезеңге дейін Қазақстанның халықтық өнерін, атап айтқанда, ою-өрнектерін зерттеуге экзотика немесе құрып бара жатқан мәдени мұра ретінде қарады. Мұның астарында жалпы алғанда, дамудың сарқылмас қайнарларын түсінбеу жатқан еді.

Ою-өрнек өнерін жан-жақты зерделеген М. В. Рындиннің зерттеулерін ерекше атап айту керек. Оның еңбегінен қазақ ою-өрнектерінің атауларын көптеп кездестіруге болады. Олар – “мүйіз”, “жартыай”, “текемүйіз”, “бұғы”, “арқармүйіз”, “жылқы қартасы”, “итқұйрық”, “қарғатырнақ”, “жыланбас”, “гүл”, “бүркіт”, “көбелек”, “айгүл”, “қызғалдақ”, “жүзім”, “омыртқа”, “айбалта”, “шынжыр”, “қабырға”, “моншақ”, “бадам” ою-өрнектері. Қазан төңкерісіне дейін қырғыз және қазақ халықтарын қырғыз деп атағаны белгілі. Демек, М. В. Рындиннің ғылыми еңбегін екі халыққа ортақ дүние деп қарауымыз қажет. Түркі халықтары ою-өрнектерінен, мәдени құндылықтарынан олардың арасында көптеген ұқсастық бар екеніне көз жеткізуге болады. Көрші халықтардың нұсқалары бір-біріне етене жақын, ал саны жағынан қазақ оюлары басым, оның үстіне қазақ ою элементтері дара түрінде қолданыла береді.

Қазақ ою-өрнегі – еліміздің мәдени шежіресі. Осы өнердің тарихи даму жолын бір жүйеге келтіру үшін бірқатар ғалымдар тынымсыз еңбек етті. Көне ою-өрнектің нұсқалық бейнесін тек археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған бұйымдардан және көне мұралардан, мұражайлардан ғана көре аламыз. Ежелден қалған ою-өрнектер туралы жазба деректер жоқ, демек өнердің осы саласы туралы деректерді ғалымдар көне ескерткіштерден алып, ел ауызынан жинап, бір жүйеге

келтірді, сөйтіп ғылыми айналысқа түсірді. Ою-өрнек қалай және қандай себептен пайда болды? Бұл сұрақтың дәл жауабы әлі табылған жоқ. Бір ғалымдар, атап айтқанда, Л.Я Штернберг: “ою-өрнектің алғашқы нұсқалары діни сенімге байланысты пайда болды” десе, А.В. Филипов: “Ою-өрнек” ырғақ өнері мен нышандардың тұтасуынан туған дүние”, – деп тұжырым жасайды. Ежелден қалған ескерткіштерде бейнеленген ою-өрнектер белгілі бір ұғымды білдіреді деген тұжырым ғылыми тұрғыдан дәлелденгенімен, олардың нышандық мәні, атаулары, нұсқалары, ортақ ою-өрнек нақыштары санаулы ғана.

Ғалымдардың пайымдауынша, ою-өрнектің пайда болуының бірнеше себебі бар. Адамзат ғасырлар бойы әсемдікке, сұлулыққа ұмтылған, сондықтан сол сұлу нұсқаны тұрмыстық заттарды безендіру үшін пайдаланған. Ою-өрнек өнерінде белгілі бір халыққа ғана тән негізгі көркемдік ерекшеліктер сақталады, сондықтан ол халықтың бейнелеу, сұлулықты қабылдау мәдениетінің жоғарлығымен, ұлттық қолтаңбамен тікелей сабақтасып жатады. Ғалымдар қайсы бір халықтың өнеріне салиқалы баға беру кезінде жоғарыда аталған өлшемдерді баспылыққа алады. Қай халықтың мәдениетіне байыптап көз салсақ та, сол халықтың әсемдік талғамы мен танымына, эстетикалық ұстанымына сәйкес белгілі бір өнер түрінің басым дамып отырғанына көз жеткіземіз. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінде ою-өрнек қатыспайтын саласы жоқ деуге болады. Ою-өрнек элементтерін біз қазақтың үй жиһаздары мен киімдерінен, зергерлік бұйымдарынан, ер-тұрман әбзелдері мен қару жарақтарынан да жиі кездестіреміз.

Ою-өрнектің даму жолын, тарихын зерттей келе, оның өсіресе Қазан төңкерісіне дейін жақсы дамығанын атап айтқан жөн. Кеңес дәуірі кезінде қолөнер туындыларын – кілем, қайыс өру, былғары өңдеу, ши орау, мүйіз өңдеу, ағаш, зергерлік бұйымдарын – мұражайлардан ғана көруге болатын еді. Қолөнер саласының бөлінде бұйымдарды көріктендіру үшін ою-өрнекті молынан пайдаланған өрі шебердің өз қолтаңбасы болған. Осының негізінде “Ұлы жүздің үлгісі”, “Орта жүздің үлгісі”, “Кіші жүздің үлгісі” деген үлгілер пайда болған немесе “найман ер”, “арғын пышақ”, “адай бөрік”, “дулат тымақ”, “қызай камзол”, “Семей бешпет” атаулары сол жүздің, рудың үлгісімен жасалған заттарды, тігілген киімдерді білдіреді. Бұдан көретініміз, ою-өрнектің даму тарихы әр аймақта әр түрлі дамыған және әр рудың, жүздің өнер ерекшеліктері мен дәстүрі сақталған, яғни бір аймақтың бейнелеу өнерін бүкіл қазақ қолөнеріне тән деп қарауға болмайды. Әр аймақтың өз тілдік диалектілері болатыны секілді қолөнерде де өзіндік ерекшеліктері болады. Маңғыстау, Үстірт өңірінің ескерт-

кіштерін, қолөнерін зерттеген орыс, Еуропа ғалымдары қазақ ою-өрнегінің сыртқы пішініне қарап топтастырып, тұжырым жасады.

Халықтың тарихы, мәдениеті, дүние танымы, сондай-ақ саяси-әлеуметтік құрылымы, ондағы тіршілік ағымы біртұтас дүние, демек оның қолөнерін зерттегенде де оған осы тұтастық негізінде қарау керек. Себебі, өнер—аталған шешулі факторларды өз бойына сіңіретін және оны қайталап бейнелейтін бірегей құбылыс. Ою-өрнек өнерін зерттеген ғалымдарға еліміздің тілін, этнографиясын білу басты шарт болып табылады. Ою-өрнекті көзбен көріп ғана әсерленбей, оның атауларының мазмұнын, шығу тарихын білудің, тұспалды ойын түсінудің маңызы зор. Ою атаулары — өткен заманның хабаршысы, шежіресі. Ол сақ - массагеттер, қанды-үйсін, түркі қағанаты дәуірлерінен бастау алып, түрленіп, байып, мазмұнданып қазіргі ұрпаққа жеткен. Шетелдік ғалымдар қазақ ою-өрнегінің тұптамасын басқа елдердің мәдениетінен іздестіреді. Мысалы, С. Шнейдер қазақ ою-өрнегінің негізі Иран мәдениетінде жатыр деген ой айтады. Бұл ойға арқау болған Иран жеріндегі қазба жұмыстары кезінде табылған қола, темір дәуірлеріндегі ежелгі ескерткіштердегі — керамика мен зергерлік бұйымдардағы — өрнектердің қазақ өрнектеріне ұқсастығы еді. Бұл жерде өте алшақ жатқан тайпалар бір-бірімен үздіксіз байланыста болды деу шындыққа жанаспайды, ал ою-өрнектері ұқсас. Бұл жағдайды былай түсіндіруге болар еді. Өрнек табиғи заттардан (аң, құс, өсімдік т.б.) алынған, яғни табиғи заттар ұқсас болғандықтан, өнер өрнегі де, оны түсіну де ұқсас болмақ.

Месопотамияның ежелгі мәдениеті — Хассун мәдениетінен жеткен құмыра, тік үшбұрыш, ирек, нүкте, геометриялық бейнелермен безендірілген. Мұндай өрнек нұсқаларын сақ — массагеттер де қолданған. Халиф мәдениеті кезіндегі құмыраға салынған өрнек үлгісі сақ-массагеттер құмырасындағы оюлармен дәлме-дәл келеді. Олар: сатылы түрде орналасқан тік бұрыштар крест, жіңішке, ірі тік жолақтар. Ал Иранның энеолит дәуірінде безендіру ісінде жай және күрделі геометриялық ою-өрнектерді — ромб, торкөз, түзу сызықтарды араластыра, аса бір талғаммен қолданған.

Иран қолөнер шеберлері де аңдарды, жан-жануарларды, құстар мен құрт-құмырсқаның бейнесін шынайы түрде бейнелеген, мұнда сақ-массагет шеберлерінің қолтаңбасы байқалады.

Ирандықтар ыдыс-аяққа құс, аң, ешкі, өгіз, барыс, адам бейнесінің суретін салған, сол сияқты адамдардың бір-бірімен қол ұстасып, шеңбер құрып бейнеленген тұсы да кездеседі. Бұл көрініс ирандықтарда құмырада кездессе, қазақтарда Тамғалы жартасында тас бетіне салынған.

Екі туынды да ертедегі адамдар өмірінен азды-көпті хабар береді. Сондай-ақ ирандықтар да мифтік ұғымдағы адамның, аңның, жануарлардың нақышты нобай бейнелерін жасаған. Қазақ пен иран ою-өрнегінің арасындағы тағы бір ұқсастық — құмыра ыдыстардағы таутеке мүйізінің орам тәрізді өрнекпен берілуі. Ирандықтар да қазақтар сияқты құмыраларға өрнектерді ағашпен сызып түсірген. Қола дәуіріне жататын үнді ескерткіштеріндегі ою-өрнек үлгісі де негізінен геометриялық фигуралар. Олар — ирек, торкөз, ірі түзу жолақтар, сынық сызықтар мен жіңішке тік сызықтар және құрт-құмырсқалардың суреті.

Азиядағы археологиялық жұмыстар кезінде табылған ежелгі ескерткіштерді саралай келіп, мынандай тұжырым жасауға болады: дүние жүзі халықтарының ою-өрнек өнерінің арасында ұқсастық көп, демек бұл өрнек ұқсастығы өрнек ретінде пайдаланылған табиғи заттардың, тіршілік иелерінің барлық халыққа ортақ болуынан деп жоғарыда айтқан пікірімізді дәлелдейді. Сол себепті, шеберлер көркемдік биікке жету үшін табиғат сырын тануға, жан-жануарлар әлемін, өсімдіктер дүниесін терең білуге ұмтылған. Ою-өрнектің арқауы — сәндік өсімдіктердің бұтағы, жапырағы, гүлі, аңдар мен жан-жануарлардың нақты және абстрактілі көркем бейнелері. Ою-өрнек қолөнерде қосалқы роль атқарады, себебі ол мүсін, сұңғат сияқты өз бетімен өмір сүре алмайды. Ал кез келген қарапайым зат, мүлік ою-өрнек нақыштарын өзіне сіңіріп, нағыз өнер туындысына айналады. Бүгінге дейін ою-өрнекке байланысты ашылмаған құпия да, сырлар да көп, соған қарамастан адамдар тұрмыс-тіршілікте, сәулет өнерінде ою-өрнекті ғасырлар бойы пайдаланып келді, пайдалана береді де. Еуропа елдерінде сәулет өнерінде геометриялық, өсімдік іспетті ою-өрнектер басым болса, түркі халықтарында негізгі кәсібі малмен байланысты болғандықтан, ою-өрнектердің негізгі белгілерін зооморфтық элементтер құрайды. Қазақ ою-өнері басқа халықтардан тайға таңба басқандай дара тұрады. XIX—XX ғасырларда қазақ ою-өрнегі шын мәнінде өнер деңгейіне жетті.

Сол ғасырлардағы қолөнер туындыларын ғалымдар өте жоғары бағалады. Белгілі өнертанушы В. Чепелов: “Қазақтар тек ою-өрнек әлемінде өмір сүретін сияқты”, — деп жазған еді. Шынында да, қазақ тұрмысында ою-өрнектің араласпайтын саласын табу қиын, ол қисса-жырларымызбен де етене байланысып жатыр. Эпостық жырлар мен дастандарда, батырлардың, ат-өбзелдерін, немесе арулардың киімі мен күймесін суреттегенде оқушының көз алдынан ғажайып нақыштар өтер еді. Осындай әсемдік әлемін көзімен көрген ғалым А.С. Фелькерзам қолөнерді, әсіресе кілемді терең зерттей келе, Азияны “Үлкен

этнографиялық” музей деп атады, сол музейді зерттеуден үлкен әсер алғанын, бірақ көп нәрсенің сырын толық аша алмағанын жазады. Ал С. Дудин: “Фабрика-зауыттардың шығарған тауарларынан кейін қолөнер мүлдем жойылып кетуі тиіс”, — деген еді, бірақ олай болған жоқ, халқымыздың мәдени шежіресін — ою-өрнекті фабрика-зауыттар жоя алмады. Ол өзінің өміршендігін, жасампаздығын паш етті. Рухани қайнарларымыздың бірі болған осынау құндылық бүгінде азаттығымыздың нышаны — көк байрағымызды да көріктендіріп тұр. Көп жағдайда халықтың тілін, мәдениетін білмесек те қолөнерде бейнеленген оюларға қарап, қай халықтың қазынасы екенін танып білеміз. Өйткені ою-өрнек — әр халықтың таңбасы, сол елдің бейнелеу өнерінің көнеден келе жатқан мәдениеті. Кеңес үкіметі кезінде ертеден жеткен қолөнер туындылары мұражайларда ғана сақталды. Көбінесе бұл өнер туындыларына ескінің сарқыншағы ретінде қарады.

Қазір егемендік елдің қолөнер туындылары басқа қырынан жаңа көрініс тапты, ол жаңа түрге, жаңа мазмұнға ие болуда.

Кезінде белгілі этнограф Садық Қасиманов екі жүздей ою-өрнектің атауы мен елуге жуық ою-өрнектің мазмұнын баян етсе, белгілі архитектор Төлеутай Бәсенов өсімдік тектес ою-өрнектің сұлбасын қағазға түсірген еді. Ал бүгінгі таңда білікті суретші-шебер, оюшы Сапар Төленбаев қазақтың төл ою нұсқасын сабақтастыру арқылы бірін-бірі қайталамайтын екі мыңға жуық ою-өрнек түрін дүниеге әкелді. Суретші көнеден қалған ою элементтерін ұтымды пайдалана және ұлттық нақышты, ырғақты берік сақтай отырып, аралас нұсқалардан оюлардың жаңа түрлерін жасады. Суретші өзіне дейінгі дәстүрлі ою-өнерінің бүкіл сырын толық меңгеріп, оны бүгінге дейін дамытып келеді.

Ою-өрнек өнерінің маңызы бүгінгі таңда арта түсуде.

Ендігі міндет — ұлттық дүниетаным ерекшелігін танытатын осы өнер саласын заман талабына сай жетілдіріп көркем рухани қазына ретінде пайдалана білу.

3.11. ОЮ - ӨРНЕКТІҢ ТЕОРИЯСЫ

Қолөнер шеберлерін, суретшілер мен сәнгерлерді ұлттық рухта тәрбиелеуде ою-өрнектің атқаратын ролі өте зор. Сұңғат және бейнелеу өнерінде, сондай-ақ қолөнер шеберлері жасаған бұйымдарда ұлттық нақыш анықталып тұруы қажет. Сол ұлттық нақышты айқындап бейнелейтін өнер түрі — қазақтың ою-өрнегі. Қазіргі таңда қолөнер шеберлері өздерінің туындыларына ою-өрнекті ұтымды пайдалану үшін өрнектің жасалу принциптері мен техникасын үйренуде. Суретшілер мен сәулет өнерінің мамандары ою-өрнектің сырт пішінін көшірме

ретінде пайдаланып қана қоймай, оның мазмұнынан, атаулары мен шығу тарихынан хабардар болса, салған суретінде немесе жасаған бұйымдарында сол біліктілік ізі ұлттық нақышта айқын көрініп тұрады.

Қазақ халқының ою-өрнек өнері байырғы ұлттық өнерлердің ішіндегі ең ежелгісі, әрі кең тараған саласы. Бұл — ұлтымыздың мәдени дамуының шежіресі, адам жанына ләззәт сыйлайтын, эстетикалық мәні зор өнер. Бүгінгі таңда қазақтың 230-дай оюының ежелден келе жатқан атауылары бар.

Қолөнер шеберлері ертеден ою-өрнек атауларын екі топқа бөліп қарастырған, бірінші топқа ою-өрнектердің тікелей өзіне, түріне қатысты негізгі атаулар, екінші топқа жалпы ою-өрнек қолданылатын бұйымдардың атаулары жатады. Ою-өрнекті теориялық жағынан негіздеу — этнолингвистикалық атауларды лексика-семантикалық топтарға бөлуге қатысты нақты қорытындылар жасауға мүмкіндік береді. Ою-өрнек тарихы, халық тарихымен жасасып келе жатқан төл мұрамыз екені белгілі. Қазақ тіл білімінде этнолингвистика саласын зерттеу кенжелеп келеді, ал ою-өрнек бұрын-соңды қолға алынып, арнайы зерттеу объектісі болмаған.

Бүгінгі таңда ою-өрнектің практикалық маңызы артып отыр. “Ою”, “өрнек” сөздері бір мағынаны білдіреді. Бедері түсірілген үлгіні ойып, кесіп, қиып немесе екі затты оя кесіп, қию-ластыру *ою* деп аталады. Ал киім-кешекке, тұскиізге, т.б. қолөнер бұйымдарына кестелеп бейнеленетін бедер, сол сияқты тоқылатын алашаға, басқұрға және қоржынға түсірілетін түрлі геометриялық бедерлерді *өрнек* дейді. Өрнекті тасқа, ағашқа күйдіріп, қашап, бояп түсіруге болады.

Қазақ ою-өрнегін көне тәсілмен жасау кезінде шеберлер оның дәлме-дәлдігін сақтамай-ақ, көзбен мөлшерлеп қиып, ою-өрнектің тең пропорциясын жасай білген. Мұны бізге мұра болып қалған көне ескерткіштерден айқын көруге болады. Оюлардың өзіндік көркемдік мәні және сюжеті болады, дегенмен, өрнектегі барлық элементтер ырғаққа бағынады.

Ою-өрнек өнері табиғатында поэзияға, өлеңге ұқсамайтын өнер түрі, соған қарамастан бұлардың екеуі де ырғақ заңдылықтарына бағынады. Ою-өрнектегі ритм заңдылықтары басқаларға қарағанда ақындарға таныс дүние, өйткені өлең жолдарындағыдай ұйқас пен ырғақты оюлар да сақтайды. Ою-өрнектің құрылымы, ырғақ заңдылықтары бүгінгі күнге дейін ғалымдардың назарынан тыс қалып отыр, себебі өнертанушылардың оюлар саласына жүргізген ғылыми зерттеулерінде өрнектің түп-тамыры, пайда болуы мен символикасы бізге қазірше жұмбақ. Соған қарамастан қолөнер саласында ою-өрнек негізгі роль

атқарады. Поэзиядағы өлең жолдарындағыдай мазмұн мен ритмді ою-өрнектер берік сақтайды. Ою-өрнек элементтерінде формальді түрде бейнеленетін элемент жоқ, оюлардың бәрінің мазмұны бар.

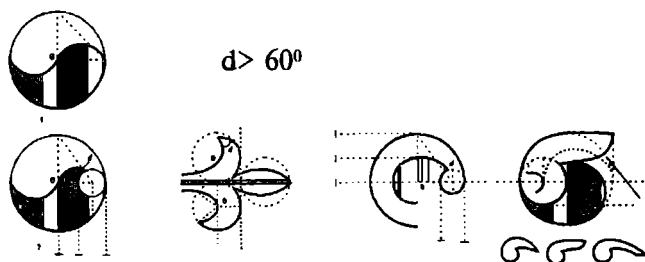
Ою-өрнек өнері мүсін немесе сұңғат сияқты өз бетімен өмір сүре алмайды, әрқашан қосалқы роль атқарады. Оны біз сәулет өнерінен, үй-жиһаздарына, сандыққа, кебежеге, бесікке, жұкаяққа, ұлттық киім-кешекке, ер-тұрман, қару-жараққа салынған оюлар ретінде қабылдаймыз, яғни ою-өрнекті қандай да болмасын бір затпен байланыссыз елестете алмаймыз. Қазақ ою-өрнегіне зер салған адам әрбір бұйымда бейнеленген ою-өрнектің тақырыптық мазмұны, құрылымы, тепе-теңдігі мен ырғағы, ең бастысы, өзіндік философиялық мәні бар екенін байқау қиын емес. Ою-өрнекті салып не қиып дағдыланған шебер өлең жазатын ақын секілді, табан астында-ақ мағынасы мен құрылымы сәтті үйлескен ою үлгісін өз қиялынан шығарып, сол сәтте қиып бере алады. Ол үшін тәжірибенің молдығымен қоса, ой-қиялдың ұшқырлығы қажет. Қолданбалы өнер түрлері ішінде бір жүйеге келтірілгені ою-өрнек. Өрнектің жай немесе күрделі элементтері бірнеше қайталанса да симметрия заңы берік сақталады. Көне дәуірдегі қолөнершілер “егіз” өрнегін немесе егіз анды, жануарды бейнелегенде өмірде бейбітшілік пен тепе-теңдікті сақтау ұғымын білдірген. Барлық ою-өрнек симметриялық принципті берік сақтайды, әрбір ою-өрнектің негізі, яғни симметриялық осьі болады. Симметриялық ось табиғатта өсімдіктерде көп кездеседі, гүлдердің, өсімдіктердің діңі симметриялық осьті білдіреді. Қолөнерде де сол заңдылық қатаң сақталған. Киізден, ағаштан, темірден жасалған кез келген затты бұйымға бейнелегенде оның осыне арнайы салынатын ою-өрнек элементтері болады, олар – өрнектер: “күн” “күнкөзі”, “жұлдыз”, “жұлдызгүл” өрнектері. Егер бір осьтің бойына қатар-қатар бірнеше элементті орналастырсақ, шексіздікке ұласатын “шетюоды” алуға болады. Шексіздікке ұласатын бұл ою көбінесе бұйымның жиегінде немесе бірнеше элементтермен қайталана отырып, белгілі бір ретпен орналасады және ою-өрнектердің араларын бөлу үшін қолданылады. Ал көбінесе “шетюоды” аралас элементтерден құралған композицияның жазықтығын қоршау үшін қолданады және көбіне бұйымның жиегіне орналастырады. “Шетюоға” ассиметрия жасап, басқа түрге аударсақ та, “шетюодың” бастапқы нұсқаларын көруге болады. Қолөнердің барлық саласында оюды қосалқы өнер ретінде пайдаланып келдік, жеке бейнелеу туындысы сияқты өрнек элементтерінің суреті салынып, қабырғаға ілінбейді. Қазір тек “шымши” өнерінде ғана ою-өрнектің абстрактілі түрі бейнеленіп, қабырғаға ілінеді. Мүмкін болашақта ою-өрнектің мағынасын, логикалық күшін түсінә

отырып, оюдың әр элементін көркем туынды ретінде қабырғаға өсемдік үшін ілетін болармыз. Өйткені ғасырлар бойы “тұмар”, “ұмай”, “қошқармүйіз” ою-өрнегінің магиялық күші бар деп сенген ата-баба дәстүрінің әлі де ашылмай жатқан құпия сыры бар.

Ою-өрнектің көне атаулары – халықтың тарихы мен мәдениетінен, ұлттық ерекшелігінен, ертедегі дүниетанымынан мол мағлұмат беретін құндылық. Олар – халықтың өткен тарихы, рухани, мәдени-материалдық өмірінің айнасы. Қазақ тіліндегі ою-өрнек атауларының шығу тегі сан-салалы болғанымен, олардың атауларында тек қазақ тіліне ғана тән сөздер, яғни түркі тілдеріне ортақ атаулар ғана кездеседі.

Қазақтың “ою” және “өрнек” деген сөзі бірігіп келіп, латынша “орнамент” деген ұғымды білдіреді. Бұл сөз көп халықтың тіліне сіңген термин, мағынасы – сәндеу, өсемдеу.

Қазақ ою-өрнегі әлі түбегейлі жан-жақты толық зерттеле қойған жоқ, дегенмен, бұл өнер саласын белгілі бір жүйеге келтіруге этнограф, өнертанушы Садық Қасиманов пен архитектор-ғалым Төлеутай Бәсенов ою туралы біраз деректер қалдырды. Садық Қасиманов 200 - ге жуық ою-өрнектің көне атауларын қағазға түсіріп, елуге жуық оюдың мазмұнын ашып берді, ал Төлеутай Бәсенов оюлардың даму тарихын зерделеп, өсімдік өрнектерінің жаңа үлгілерін сызды. Төлеутай Бәсеновтің пайымдауынша, ою элементтері аса көп емес, сол бірнеше мүйіз элементтерін түрлендіріп, оюлардың шексіз түрлерін жасауға болады.

Оның пікірінше, қарапайым элементтен құралған оюдың санаулысы ғана үнемі қолданыста болады деген ұғым алдамшы.

Сан алуан ою-өрнек әрбір қолөнер туындысында жаңа түрге ие болады және қолданыста бірін-бірі қайталамайды. Қаралғұсін бұл өнер туындысында өнердің басқа түріндей аса талғампаздық пен бай мазмұн кездеспейді. Соған қарамастан ою-өрнектің тілі өте күрделі, ал құрылымы аса қарапайым. Ою-өрнектің әрбір тұтас туындысында белгілі бір тақырып бар. Егер ою-өрнек құрылымын сараласак, онда күрделі ойлар

жатады. Оюлар әсем әрі ұтымды шықсын десек, біз бірнеше мәселені ескеруіміз қажет: біріншіден, оның, ырғағы мен мөлшерін сақтау, өрнек бедерленетін материалды таңдай білу, ал ең негізгісі ою-өрнектің мазмұнды болуы суретшінің білікті дүниетанымына байланысты.

Қазан төңкерісіне дейінгі қолөнер шеберлерінің арнайы білімі болмаса да, бұл өнер түрі атадан балаға жалғасып, өміршендігін көрсетті. Кеңес үкіметі кезінде ұмыт болған өнерді жаңғыртуға қатысқан қолөнер шеберлері он шақты ою түрін пайдаланумен ғана шектелген болатын. Жетпісінші жылдардың басы осы өнердің дамуының жаңа кезеңі болды.

Белгілі суретші Сапар Төленбаев бұл өнерге тың бағыт әкелді, ол ежелгі қазақ оюларын бүгінгі талғаммен сабақтастырып, оның элементтерін пайдалана отырып, мыңдаған жаңа ою-өрнек нұсқасын жасады. Ою-өрнек өнері эстетикалық жағынан жоғарғы деңгейге көтеріліп, кеңінен қолданыс тапты. Республикамыздың барлық сәткерлері мен өндіріс орындары тоқсаныншы жылдардан бері жаңа ою-өрнектерді өз бұйымдарына кеңінен қолданып жүр.

Қазіргі таңда шеберлер оюлардың бірін-бірі қайталамайтын жүздеген түрін ойлап тауып, күнделікті тұрмыста қолданып келеді. Кезінде күйшілер “Қыз Ақжеленнің” алпыс екі тарауын дүниеге әкелсе, еліміздегі әрбір қолөнер шебері де өз жасаған бұйымдарында бір-бірін қайталамайтын, бірегей ою түрлерімен безендіруде. Осыдан елу жыл бұрын айтылған ғалым Төлеуғай Бәсеновтің: “Қолөнер шеберлері ою-өрнектің қарапайым элементінен сюжетке бай мыңдаған композиция жасайды”, – деген кесімді ойы қазірде де маңызын жойған жоқ.

Ою бедерін қанық шығару үшін бояудың атқаратын ролі үлкен. Ежелден шеберлер өз қолөнер туындыларына бояуды пайдаланғанда, оның нышандық мәнін түсінген. Себебі, бояу мен түсті қолөнерге ұтымды пайдалану әрбір елдің, өзіне тән ерекшелігі мен талғамын танытады. Сондықтан түпкі түс пен ою-өрнектің қисынды үндестігі бір-біріне қатысты болып келеді.

Қазақ қолөнерінде қолданылатын түстердің символдық мәні бар: көк түс – аспанның, қызыл – оттың, күн көзінің, ақ түс – ақиқаттың, сары – ақыл-парасаттың, қайғы-мұңның, қара – жердің, жасыл – жастықтың, көктемнің символы. Бұйымдағы ою-өрнек осы түстердің бірімен бейнелегенде ғана оған белгілі мән беріледі. Сырмақ сырда қара мен ақ түсті пайдалану қалыптасқан, сол сияқты көк пен сары түстің, көк пен жасыл, қара мен ашық қызыл түстің қатар пайдаланылуы ғасырлар бойы дәстүрге айналған. Көбінесе түстер нақ ортадан бастап шетке қарай түрленеді. Сонда ортада қара, ақ, қызыл, жасыл, сары көк түс келеді. Бұл үлт өрнегінде түстерді орналастырудың

көне мәнері. Өрнек атауларын түгел қамтып, олардың әрқайсысына жеке атау беру мүмкін емес, әр шебер өзі жасаған ою-өрнекке өзі ат береді. Сол оюдың пайда болу тарихын оюшыдан артық ешкім білмейді. Ою-өрнек саласын зерттеп жүрген ғалымдар оларды бір жүйеге түсіріп, мынандай топтарға бөлген:

1. Өсімдік типтес ою-өрнек (“жапырақ”, “үш-жапырақ”, “шиыршық гүл”, “ағаш” т. б.)

2. Зооморфтық ою-өрнек (жан-жануарлардың табиғи және мифтік бейнелері, “қошқармүйіз”, және оның түрлі нұсқалары: “қосмүйіз”, “сынықмүйіз”, “қырықмүйіз”, сондай-ақ “өркеш”, “табан”, “ботамайын”, “құсқанаты” т. б.)

3. Космогониялық өрнек (“дөңгелек”, “ирек”, “шимай”, “торкөз” т. б.) Ал ағылшын ғалымы А.Хеддона қазақ ою-өрнегін физика-морфтық және биоморфтық деп екі топқа ғана бөледі. Ағылшын ғалымының өрнектерді былай топқа бөліп қарастыруы қазақ өрнегі үшін тиімді, себебі бұл қазақ ою-өрнегінің түрлерін, мазмұнын түгел қамтиды, екіншіден, біздің өрнектердің өзіндік ерекшелігіне сай келеді.

Өнертану ғылымында қазіргі ою-өрнектерді белгілі бір тәртіппен мазмұны жағынан топтау жөнінде қатып қалған заңдылық жоқ. Соған қарамастан қазақ тіліндегі сан алуан ою-өрнек атауларын лексика-семантикалық топқа ғылыми тұрғыдан былай бөліп қарастыруға болады:

1. Ай, күн, жұлдыз — аспан әлеміне байланысты ою-өрнектер.

2. Малдың дене мүшелеріне, ізіне байланысты ою-өрнектер.

3. Аңға, аңның дене мүшесіне, ізіне байланысты ою-өрнектер.

4. Құрт-құмырсқаларға, олардың ізіне байланысты ою-өрнектер.

5. Құстарға байланысты ою-өрнектер.

6. Жер, су, өсімдік бейнелі ою-өрнектер.

7. Қару-құралдарға байланысты ою-өрнектер.

Ою-өрнектерді осылайша топтастыру қазақ ою-өрнектері атауларының мазмұнына жақын. Ал өсімдік бейнелі ою-өрнектердің нұсқасын алғашқы рет қағазға түсіріп, оған түсініктеме берген Төлеутай Бөсенов.

Қазақ ою-өрнегіне зер салған адам әрбір қолөнер туындысында бейнеленген ою-өрнектің тақырыптық мағынасын, бітімі мен тепетіндігін, ырғағын, сондай-ақ философиялық мәнін байқап, түсінеді.

Бояудың өзінде нышандық мән болғандықтан, қиылған ою-өрнек түрлі-түске боялғанда, ол белгілі бір мазмұнды, философиялық ойды білдіреді. Ою-өрнектегі бояу түсінің сан құбылмалығы бірден көз тартады. Бояулар бір-бірімен үйлескенде терең мағынаны меңзейді. Сан алуан көріністер қоғам өмірі мен адам қызметінің ауқымдылығын,

шексіздігін. белгілі бір мақсатты көздейтінін баяндайды. Мысалы, ~~көзге көрінетін~~, ашық және анық, жарқын түсті ою-өрнектердің жасырын ~~құпия~~ тілдерін түсіну қиын емес. Ою-өрнек өнері бір елдің тілімен ~~жазылған~~ мәдени шежіре десе де болады. Халықтың биік мұраты мен асыл арманы, бейбіт өмірді аңсаған асқақ үміті, қуанышты мен шаттығы, ел мен ер басына түскен қиындықтар ою-өрнектің басты тақырыбы. Ою-өрнек қазақ халқының мәдени шежіресі ғана емес, бейнелеу өнерінде сезімді сергітетін, эстетикалық тәлімі мол өнер саласы. Ою-өрнек тілімен бейнеленген көріністерде уақыт, заман тынысы сезіледі.

Шеберлер ою-өрнекке еш қоспасыз табиғи түстер ғана пайдаланған, ал бояу түстерін аса бір талғампаздықпен қолданған. Қазақ қолөнер шеберлері жасаған өнер туындыларына көз салып қарасақ, ырғақ, пропорция, композициядан басқа – бояудың қанықтығы да елеулі роль атқарады. Халқымыздың мұңын, сағынышын, қуанышты мен бейбіт өмірін ою-өрнектегі түстердің, бояулардың құбылуынан байқауға болады. Шеберлер қолөнердегі құнды дүниелерді оюмен бейнелей отырып, заман тынысын өрнек тілімен халыққа жеткізіп отырған.

Шеберлер қолымен тоқылған кілемнен, шымшида немесе алашалардан табиғаттың төрт мезгілін көруімізге болады және олар жасыл дала, биік тау, қалың орман мен тау қойнауында ағып жатқан бұлақ көрінісін түспалдап, ұтымды бере білген. Бояулардың ішінде қазақ қолөнерінде ақ бояу көбірек қолданылады. Ақ түс – халқымыздың қуанышын, бақытты кезеңдерін белгілейді, ал сарғыш қоңыр, қара түстер халқымыздың мұңын, соғысты, қайғыны бейнелейді. Мұның бөріне өткен, көне деп қарамауымыз керек.

Қазір табиғи бояулардан гөрі тұрмыста жасанды бояуларды көбірек пайдаланады, себебі бұл бояулар табиғи бояуларға қарағанда түстерінің саны жағынан көп және қанықтылығы да әлде қайда жоғары әрі сапалы. Ою-өрнекте бояулар – ой мен идеяны бейнелеудің, күрделі сюжеттер жасаудың құралы. Қазақтың ұлттық немесе жаңа ою-өрнектерде қолданылатын бояу түсі оның эстетикалық әсерін, өмір танытқыш күшін, болмыс шындығын бейнелеудегі қарқымдылығын, адам әрекетінің белсенділігін танытады. Жалпы айтқанда, бояу үндестігі, бояу шешімі ою-өрнек өнерінде идеялық және эмоциялық мәні бар негізгі арқау болып саналады, сондай-ақ, ою-өрнектегі әрбір бояудың өзіндік тарихы барын аңғару қиын емес. Ою-өрнек өнерінде бояулар күрделі роль атқаратынын, ондағы ой мен идеяны бейнелеу сияқты күрделі мақсатта қолданылғанын білеміз. Сондықтан суретші, шебер қып алған оюын бұйымға бейнелеу не тігу үшін оған қосымша қолданатын материалдың түсін таңдай білу керек. Оюдың элементіне

түпкі түстің сөйкес келуі бұйымның тартымды болуына әсер етеді.

Қазақ ою-өрнек өнері халықпен бірге жасасып, оның рухани және материалдық игілігіне айналып келеді. Оюлар халқымыздың тарихи дамуында және көркемдік белесінде белгілі дәрежеде мәдени үлесі бар ұлттық асыл қазынаның бірі және халықтың мәдени мұрасы. Бүгінгі таңда халқымыздың мәдени асыл қазынасының өзекті бір саласы – ою-өрнек өнері қайта дамып, бай мазмұнға ие болып, жаңа түр тауып, саналы өміріміздің көдесіне жарауда.

Қазақ ою-өрнегі алғашқы нұсқасын сақтап, бір орнында тұрып қалған жоқ, заман ағымына қарай дамып, өзгеріп, жетіліп жаңа түрге, жаңа үлгіге ие болып отыр.

Ою-өрнек атаулары халықтың мәдени-әлеуметтік өміріне байланысты үнемі өзгеріп отырады, кейбір сөздердің ескіруіне байланысты оның атаулары да аз қолданылып, архаизм қатарына қосылады, ол атауларды тек тарихи шығармалардан, мұражайлардан ғана кездестіреміз. Мысалы, “дөдеге”, “жыланбауыр”, “балташот”, “айбалта”, “бестемше” атаулары қазіргі тілдік қолданыста жоқ.

Қазақ тілінің ою-өрнекке байланысты лексикасы – халқымыздың ғасырлар бойы жасаған тілдік қазынасы. Бұл атаулар халықтың өз тілі негізінде де, сырттан қабылдау арқылы да қалыптасқан.

Қазақ халқы өзінің ұзақ даму тарихында бірсыпыра елдермен араласып, әр кезеңде түрлі қарым-қатынаста болғандығы мәлім, ғасырлар бойы өзбек, ұйғыр, қырғыз, ноғай, қалмақ халықтарымен, араб, парсы елдерімен, сондай-ақ бүгінге дейін орыс халқымен ұдайы мәдени байланыста келеді. Сондықтан қазақ халқының негізін құрайтын мүйіз өрнегі, яғни зооморфтық ою-өрнек көршілес елдердің бәрінде дерлік кездессе, сол сияқты әр түрлі дәуірде көрші халықтармен қарым-қатынастың көрінісі ретінде ою-өрнек атаулары қазақ халқында да кездеседі. Мысалы, “кавказөрнек”, “көрнезөрнек” т.б.

Оюлап киіз басу тек қазақтың ғана еншісіне тиген өнер емес, мал шаруашылығымен айналысқан басқа да көшпелі елдерге тән ортақ кәсіп. Қазақ ою-өрнегіндегі “қошқармүйіз”, “толқын”, “тұмар”, “күн”, “жартыай”, “арқармүйіз”, “текемүйіз”, “итқұйрық”, “жыланбас”, “қарғатырнақ”, “гүл”, “шынжыр”, “айбалта”, “қабырға”, “омыртқа” атаулары қырғыз халқында да кең тараған. Сол сияқты қазақ қолөнер туындылары ою-өрнек атаулары тәрізді қырғыз халқының қолөнерінде толық қайталанады. Мысалы, текемет, басқұр, бау, сырмақ, киіз үй, ер-тұрман және зергерлік бұйымдар.

Ал қырғыз ою-өрнегін зерттеген орыс ғалымы М. В. Рындиң 173 қырғыз ою-өрнегін төмендегідей төрт топқа бөлген, қырғыз

өнертанушылары күні бүгінге дейін осы теорияны берік ұстанып келеді.

М.В. Рындин тілші емес, суретші болғандықтан ою-өрнектердің атаулары мен үлгілерін жинастырғанда ою атауларының этимологиясын зерттемеген. Суретші екі елдің этникалық жақындығын ескеріп, сол сияқты Кеңес дәуіріне дейін қазақ “қырғыз” аталып келгендіктен, екі елдің ою-өрнектерін бөліп қарастырмай, “Қырғыз ою-өрнектері” деп атап, арнайы альбом шығарды.

Жалпы қазақ пен қырғыз халықтарының оюларында ұқсастықпен қатар айырмашылықтар да бар. Садық Қасимановтың ұзақ жылдар ел арасынан жинаған ежелгі ою-өрнек атаулары М.В. Рындиннің еңбектеріндегі қазақ ою-өрнектерін қырғыз оюларынан бөліп алуға мүмкіндік берді, сол ою-өрнек атаулары мен үлгілерін осы еңбекке енгізіп отырмыз. Қазақ ою-өрнегін зерттеген Еуропа, орыс ғалымдары қате пікірлер айтып, осы өнердің дамуына, қағазға түсірілуіне кедергілер туғызды. Қазақ бейнелеу өнерін зерттей келе, ою-өрнек өнерін жоғары деңгейде дамып қана қоймай, көршілес елдердің бейнелеу өнеріне де үлкен әсер еткеніне көз жеткіздік. Бұл өткен ғасырда ою-өрнекке байланысты жазылған ғылыми зерттеулер мен археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған көне ескерткіштерде бейнеленген бедерлерді саралау арқылы айқындалды. М.В. Рындин қазақ-қырғыз ою-өрнектерін он екі топқа бөлді Олар:

1. Табиғатты бейнелейтін ою-өрнектер.
2. Жан-жануарларды бейнелеуге арналған ою-өрнектер.
3. Өсімдіктер дүниесін бейнелеуге арналған ою-өрнектер.
4. Тұрмыс заттарын бейнелейтін ою-өрнектер.
5. Мифтік және адамдар киелі санаған шынайы тұлғалардың бейнесін жасауға арналған ою-өрнектер.
6. Кілем және ши-қамыс тоқу өндірісінде қолданылатын қырғыз ою-өрнектерінің негізгі элементтері.
7. Өсімдіктер дүниесін бейнелеуге арналған және тұрмыстық заттарды бейнелейтін ою-өрнектер.
8. Мазмұны өзгергенімен атауы сақталып қалған ою-өрнектер.
9. Қырғыз ою-өрнегіне негізгі элемент ретінде енген кеңестік эмблемалар.
10. Реалистік сюжеттер.
11. Қырғыз ою-өрнегінің эволюциясы.
12. Ою-өрнектің мазмұнын жүйелеу.

Суретшінің топтауы негізінен екі елдің де бейнелеу өнеріндегі ою-өрнекке бір қарағанда сәйкес келгенімен, бұл көптеген ғалымдардың тұжырымына қайшы келеді. Өйткені ғасырлар бойы көпшелі өмір сүріп,

мал бағумен айналысқан бұл тайпалардың дүниетанымында алғашқы рет космогониялық ою-өрнектер, кейіннен түркі тайпалары ою-өрнегінің негізін құрайтын қойдың мүйізін тұспалдайтын, “мүйіз” өрнегі пайда болды. Ал, М.В.Рындиңнің еңбектерінде қазақ ою-өрнегі туралы деректер көп, сондай-ақ мұндай толымды ғылыми зерттеу өзірге бізде жоқ. Сондықтан суретшінің жұмысын екі елдің мұрасы ретінде қабылдап, сол ою-өрнектерді саралай отырып, қазақ еліне қатысты оюларды бөліп алдық.

Бізде этнограф-ғалымдар көп жағдайда мұражайлардан қазақ қолөнері бұйымдарының суретін алып, альбомдар шығарумен, оларды жай ғана таныстырумен айналысты, ал бұл өнер саласы жөнінде терең ғылыми зерттеулер жүргізілген жоқ. Бірен-саран ою-өрнек атауларын Ә.Марғұлан, Т.Бәсенов, Ө.Жәнібеков, Ә.Тәжімұратов, сол сияқты ою-өрнек саласын және қолөнерді түбегейлі зерттеген этнограф-ғалым С.Қасиманов еңбектерінен кездестіруге болады. Бұл ғалымдардың ою-өрнектердің даму тарихы мен теориясына қатысты ғылыми зерттеулері жоқ.

Қазақ ою-өрнектерінің атаулары күрделі сөз ретінде бөлек жазылып келген еді. Енді бұл этнолингвистикалық лексиканы біріктіріп жазу қажет, себебі бұл лексемалар бір бүтін нәрсе, бір ұғымды атау ретінде қолданылады. Заттың және құбылыстың атауы болғандықтан, бұл сөз кейін шығатын әр түрлі сөздіктерге реестр сөз ретінде енуі қажет. Сонда қазіргі қазақ тіліндегі ою-өрнек атаулары екі сөздің бірігуі арқылы жасалып, лексика грамматикалық жағынан бір тұлға болып бірлесіп, тұрақтанған атаулар құрайды. Өйткені ою-өрнек атаулары бұрын лингвистикалық тұрғыда зерттелмеген, сондықтан орфографиялық жазылу тәртібі бір ізге келтірілуі қажет. Бұл атаулардың бәрі біріктіріліп жазылып, зат ретінде ұғынылуға тиіс. Тағы бір айта кететін жайт: қазақ тіліндегі лексиканың басқа саласы сияқты ою-өрнек атауларын да семантикалық жағынан топтауға болады. Бұл топтарға кіретін сөздер мен сөз тіркестерінің өзіне тән бір ерекшелігі – номинативтік мағынаның тарихи дәуірлерге, халықтың ою-өрнегіне, тұрмыс-салтына, дүние танымына байланысты мағыналық тұтастыққа айналуы.

Бөрімізге белгілі бүгінгі күнге дейін ою-өрнектің 230-дай ою-өрнектің атауы бар. Олардың ішіндегі ең көп тараған және талай ою-өрнектің негізі болған элемент “мүйіз” тектес ою-өрнек, басқа ою-өрнектердің дені осы оюдың негізінде жасалып, тек атаулары өзгеріп отырған, бұл – зооморфтық ұғымдағы ою-өрнек атаулары, өсімдік ұғымына қатысты атау табиғаттағы гүлдерді, өсімдіктерді, ағаштарды тұспалдаудан пайда болған.

Халық мұқтаждыққа қанағат ету, дәулет берекелі болу үшін үй жиһаздарын тартымды, сәнді де ұнамды етіп жасай білді. Тұрмыс - тіршілікте кеңінен қолданылатын қолөнер бұйымдарын өшекейлейтін ою-өрнек түрлері жоғары деңгейде дамыды.

Осыған орай, халықтың ойлау жүйесінің дамуына сәйкес жаңа кәсіпшіліктер дамып, тиісінше ою-өрнекке байланысты жаңа атаулар дүниеге келді. Қазақ халқының өлеуметтік өмірінде, ой санасында, мәдени-тұрмыс дәрежесінде, дүниеге танымында жаңа серпін, бетбұрыс пайда болды. Халық өнеріне ұлттық құндылық, қазына ретінде қарай бастадық. Енді алда осы құндылықты мәңгі рухани қайнарымызға айналдыру міндеті тұр. Еліміз егемендік алып, осындай тарихи өзгерістің нәтижесінде халық шеберлерінің шығармашылық ізденісі шұғылданып, жетіле түсуде.

Бұрын шеберлер мал өсіру мен аңшылықты, жер, су, көшіп-қону көріністерін, күнделікті өмірде кездесетін әр түрлі заттың сыртқы пішінін бейнелесе, қазіргі заман шеберлері осы қазыналы өнерімізді түрлі салаларда тиімді пайдаланып жүр. Мемлекет рәміздерінен, сәулет өнерінен, графика өнерінің барлық саласынан, кітап пен журнал беттерінен т.б. нақышты ою-өрнектерді жиі көріп жүрміз. Еліміздің белгілі суретшісі Әбілхан Қастеев бұл өнерді кімнен, қайдан үйренді деген сауалға:

Таудың бұлағынан,
Қойдың құлағынан,
Апамның киізінен,
Ешкінің мүйізінен, —

деп жауап берген екен. Біз де, біздің қазіргі және болашақ ұрпағымыз да өнер атты құндылықты осылайша үйреніп, рухани қайнар ретінде сусындауымыз керек.

3.12. КӨНЕ ОЮ АТАУЛАРЫ

“Төртайшық” — айды түспалдайды. Оның әрбір тармағы төрт ай секілді жай элементтен құралған. “Төртайшық” элементтерінен шексіздікке ұласатын ою-өрнектер қиюға болады.

“Егізжұт” — бұл өрнек ертеден келе жатқан барлық шығыс халықтарына тән. “Егіз” өрнегінің бейнесі шеңбер, әлем кеңістігі. Өлі және тірі табиғат деген

ұғымды білдіреді. Шеңбердің іші қақ ортасынан бөлінген. Бұл ою-өрнек дүниедегі заттың бәрі егіз деген философиялық ойды білдіреді (сырт киімде, кілемде, түскиізде, дәдегеде және батырлардың қару-жарағында кездеседі).

“Тоғызтөбе” — ою-өрнегі ең көне оюлардың бірі. “Бұл өрнек қымактар мен қарлұқтардың қолөнерінде сақталған және кезінде “тоғызтөбе” ою-өрнегін Айша- бибі күмбезінің кірпіштерін өрнектеу үшін қолданған. Ал қазіргі кезде қазақ, қырғыз, түрікмен, қарақалпақ қолөнерінде кездеседі.

“Сыныкмүйіз” — морт сынған тік төртбұрыш жасап, төрт рет ішке қарай иіледі. Бұл ою-өрнек кілемдерді, шилерді, басқұр мен алашаларды, сондай-ақ әр түрлі бұйымдарды безендіру үшін пайдаланылады, ал сырт көрінісі малдың сынған мүйізіне ұқсайды.

“Төртқұлақ” - ою-өрнегінің төрт тармағы зооморфты немесе өсімдік оюларынан құралған, ортасы крест бейнесін жасайды. Ортасына крест төрт тармағына мүйіз элементі қондырылған, бұл өрнек ең көне оюларға жатады Алғашқыда “төртқұлақ” ою-өрнегі Пазырық қорғанынан табылған. Төрт тармақтан дөңгелек, төрт бұрыш, төрт жапырақ құрайтын ою-өрнектер жасалады. Бұл оюлар, кебежеге, жұкаяққа, аяққапқа, батырлар шапанының жауырынына, қалқанға, шалбардың тізе тұсына, дәдегенің ортасына немесе шет бұрыштарына салынады.

“Үшқұлақ”, “үшжапырақ” — ою-өрнектері барлық қолөнерге тән үш мүйізді, үш жапырақты, үш тармақты болып бейнеленеді. X–XI ғасырларда Тараз қаласындағы моншаның қабырғалары үш жапырақты ою-өрнекпен бейнеленген.

“Бөрікөз”, “бөрікұлақ” ою-өрнегі бөрінің көзін, қасқырдың басын, құлағын, сондай-ақ “бөрікұлақ” деп аталатын жапырақты түспалдайды. Бұл ою-өрнектер зергерлік бұйымдарда және былғарыдан жасалған заттарда бейнеленеді.

“Жылан”, “жыланбас” — балалардың тақиясына “көз тимесін” деп тағатын, жыланның бас сүйегіне ұқсас ою-өрнек. Бұл өрнек жылан бейнесін тұспалдап тұрады.

“Құсмойын” ою-өрнегі құстың мойнын тұспалдаудан туған. Бұлар көбінесе мүйіз мөнерімен жасалады. Ол иіле келген доғал тармақты мүйіздерден, ромбылардан, сызықтардан құралады. Құс атына байланысты өрнектердің бәрі қолөнер үлгілерінің барлық түрлеріне тән.

“Құстұмсық” құстың тұмсығын тұспалдаудан туған. Ол тармақты мүйіздер мен сызықтардан құралады. Мұнда ою ортасындағы сызық ұшы құстың тұмсығына ұқсас етіп қиылады. “Құстұмсық” жүзік немесе “топсалы” жүзік сәлемдеме ретінде туыстар арасында дәнекер қызметін атқарған. Тұрмысқа шыққан қызынан орамалға түйілген “құстұмсық” жүзік келсе, ата-анасы қуанып, көршілерін шақырған. Құс бейнесі — халық түсінігінде азаттықтың белгісі. Жүзікке қарап ата-анасы қызының ұзатылған жерінің жақсы екендігін біледі.

“Қазтабан” ою-өрнегін Маңқыстау жағында құлпытастарды өрнектеуге жиі қолданады, қаздың табанын тұспалдаған күрделі S таңбасынан тұрады. S белгісіндегі “ботамойын” оюынан айырмашылығы — қатар орналасқан екі SS қаздың бейнесін тұспалдайды. Қаздың басы, мойны анық байқалып тұрады.

“Ирек”, “ирексу” өрнектері кейде түзу сызықтардың сынықтары, кейде доғал сынықтардың ұштасуы арқылы жасалады. Ондай сызықтар бірнеше қатар сызықтар түрінде қатарласа жүреді. “Ирек”, “Ирексу” өрнегінің жасалуы кейде бір иректің іші екінші ирекке қарсы келіп, “төртбұрыштар” мен “сағатбау”, “саты” тәріздес өрнектер жүйесін түзейді. Бұл өрнек бешпеттің, камзолдың, шапан мен тақияның жиегіне салынады. Зергерлік бұйымдарда: сақина, білезік, қапсырма, алқалардың жиегінде және ши, сырмақ, кебеже, жүкаяқ, табақ ернеулерінде, әдіп тігісте көбірек кездеседі. Ирек немесе толқын жолақтар ағын суды тұспалдайды.

МАЗМҰНЫ

1. БӨЛІМ. Мәдениеттану: пәндік ерекшеліктері құрылымы, негізгі ұғымдары және әлеуметтік қызметтері.....	3
1.1. Мәдениеттану пені зерттейді?.....	5
1.2. XX ғасырдағы мәдениеттану ғылым саласындағы негізгі мектептер..	12
1.3. Мәдениет және оны білдіретін ұғымдар.....	19
1.4. Мәдениет пен өркениет: құрылымы мен функциялары.....	27
1.5. Тарихи мәдени процесс және мәдени типология.....	33

II. БӨЛІМ. Мәдениет, тарих

2.1. Ежелгі дәуір мәдениеті.....	39
2.2. Алғашқы өркениеттер	41
2.3. Үнді-будда мәдениеті.....	45
2.4. Конфуцийлік-даостық мәдениет.....	61
2.5. Антикалық мәдениет.....	75
2.6. Христиандық мәдениет.....	77
2.7. Батыс мәдениетінің хронотоптары.....	94
2.7.1. Ортағасырлар мәдениеті.....	94
2.7.2. Ренессанс мәдениеті.....	97
2.7.3. Жана заман мәдениеті	100
2.7.4. XX ғасыр мәдениеті.....	101
2.8. Ресей мәдениеті.....	102

III. БӨЛІМ. Қазақ мәдениетінің теориясы мен тарихы

3.1. Қазақ мәдениетінің типологиясы.....	113
3.2. Қазақ мәдениетінің кеңістігі.....	119
3.3. Дәстүрлі қазақ мәдениетінің табиғи-ғарыштық негіздері.....	125
3.4. Қазақстан жеріндегі ежелгі көне мәдениеттер.....	130
3.5. Орталық Азиядағы мұсылман Ренессансы көріністері.....	144
3.6. Қазақ төл мәдениетінің ерекшеліктері.....	155
3.7. Ресей империясы құрылымындағы Қазақстан мәдениеті.....	164
3.8. Қазақ кеңес мәдениетінің ерекшеліктері.....	181
3.9. Қазақстан Республикасының мәдени даму бағдарлары.....	188
3.10. Қазақ бейнелеу өнерінің даму тарихы.....	200
3.11. Ою-өрнектің теориясы.....	226
3.12. Көне ою атаулары.....	236

Тұрсын Хафизович Ғабитов
Маргарита Шаяқынқызы Өмірбекова

МӘДЕНИЕТТАНУ НЕГІЗДЕРІ
(Оқулық)

Жауапты редактор *Бермаханов А.*
Көркемдеуші редактор *Кенжалина Д.*
Техникалық редактор *Шаяхмет Г.*

Теруге 11.11.02 берілді. Басуға 16.06.03 қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/16. Шартты 15,5 б.п., Таралымы 1000 дана.
Тапсырыс № 15

«Зият» баспасы